



Landbouw-Economisch Bericht
2 0 0 5

LANDBOUW-ECONOMISCH BERICHT 2005

P. Berkhout en C. van Bruchem (red.)

Den Haag, LEI, 2005

Periodiek rapport 05.01; ISSN 0169-3255

Prijs: 35 euro (inclusief 6% BTW)

224 p., fig., tab.

Het Landbouw-Economisch Bericht 2005 biedt een verklarend overzicht van de gang van zaken in de Nederlandse agrosector. Tegen de achtergrond van de internationale en nationale economische en politieke ontwikkelingen, wordt ingegaan op ontwikkelingen in de landbouw en het landbouwbeleid in respectievelijk de wereld en de Europese Unie. Vervolgens staat de Nederlandse agrosector centraal, met aandacht voor consumptie en de voedings- en genotmiddelenindustrie. Hierna wordt aandacht besteed aan het landelijk gebied, de landbouwmilieuproblematiek en de structuur van de primaire land- en tuinbouw. De publicatie wordt afgerond met beschouwingen over de markt- en inkomensontwikkelingen in respectievelijk de glastuinbouw en champignonenteelt, opengrondstuinbouw, akkerbouw, grondgebonden veehouderij en intensieve veehouderij.

Omslag: De Nederlandse landbouw en tuinbouw weergegeven in Nederlandse grootte-eenheden (nge) per km²; de nge is een maatstaf voor de economische omvang van agrarische bedrijven.

De cilinders geven de toegevoegde waarde weer van het niet-primaire deel van het Nederlandse agrocomplex, per postcodegebied en mits groter dan 75 miljoen euro per jaar.

Informatie:

Telefoon: 070-3358330

Telefax: 070-3615624

E-mail: informatie@wur.nl

Bestellingen:

Telefoon: 070-3358330

Telefax: 070-3615624

E-mail: publicatie@wur.nl

www.wur.nl

© LEI, 2005

Vermenigvuldiging of overname van gegevens is toegestaan mits met duidelijke bronvermelding.



Op al onze onderzoeksopdrachten zijn de Algemene Voorwaarden van de Dienst Landbouwkundig Onderzoek (DLO-NL) van toepassing. Deze zijn gedeponereerd bij de Kamer van Koophandel Midden-Gelderland te Arnhem.

Vormgeving en productie: The KEY Agency, Amsterdam

Woord vooraf

Met het Landbouw-Economisch Bericht (LEB) biedt het LEI, in opdracht van het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV), jaarlijks een breed verklarend overzicht van de gang van zaken in de Nederlandse agrosector. De opzet van deze jaargang volgt in grote lijnen die van vorig jaar, waarbij monitoring van ontwikkelingen wordt afgewisseld met diepgaander beschouwingen. Uiteraard zijn er ook weer enkele wijzigingen.

In hoofdstuk 1 komen de politieke en economische ontwikkelingen niet langer separaat aan bod maar zijn beide integraal behandeld. In hoofdstuk 4 is de volgorde van het hoofdstuk omgedraaid; het hoofdstuk begint met een analyse van het gehele agrocomplex en behandelt vervolgens de verschillende schakels tot aan de consument. Ontwikkelingen in de horeca en catering komen dit jaar niet aan de orde. Hoofdstuk 5 besteedt dit jaar uitgebreid aandacht aan landbouw en landschap. In de sectorhoofdstukken 8 tot en met 12 is de paragraaf markt vervangen door een paragraaf over het agrocomplex rondom de primaire sector. Op deze wijze kan aandacht worden geschonken aan de plaats en de betekenis van de primaire landbouw in de keten. De sluitingsdatum van de teksten was medio mei 2005, behoudens een enkele uitzondering.

De totstandkoming van deze publicatie is begeleid door de Redactieadviesraad onder voorzitterschap van prof.dr.ir. G. Meester (LNV, Directie IZ). De andere externe leden van deze adviesraad zijn: drs. G.G. van Leeuwen (LNV, Directie Landbouw), drs. E.M. van Ditzhuijzen (LNV, Taskforce Economie), drs. G.A.M. van der Grind (LTO-Nederland), drs. R.D. Diamant (VNO-NCW), ir. A. Sjaauw-Koen-Fa (Rabobank-Nederland) en prof.dr.ir. A.J. Oskam (Wageningen Universiteit).

Aan de behandeling van de onderwerpen is door veel LEI-medewerkers bijgedragen. De coördinatie van de werkzaamheden was in handen van ir. P. Berkhout, in samenwerking met drs. T. Achterbosch, A.J. de Kleijn, dr. I.J. Terluin, B. Pronk, ing. M.J. Voskuilen, ir. C. van Bruchem, ir. A. van der Knijff, ir. H. van der Meulen, ing. W.H. van Everdingen en drs. G.S. Venema. De eindredactie is verzorgd door P. Berkhout. A.J. de Kleijn verzorgde de eindredactie van de tabellen en figuren.

Een uitgebreide Engelstalige samenvatting van deze publicatie wordt afzonderlijk gepubliceerd.

Den Haag, juni 2005



De directeur,
prof.dr.ir. L.C. Zachariasse

Inhoud

Samenvatting	V
1 Economische en politieke ontwikkelingen	1
1.1 Economische ontwikkelingen	1
1.1.1 Mondiaal	1
1.1.2 Europese Unie	3
1.1.3 Nederland	5
1.2 Politieke en institutionele ontwikkelingen in de EU	7
1.3 Internationale landbouwpolitiek	8
Agenda van de internationale landbouwpolitiek	10
1.4 Marktwerking in internationaal milieubeleid	11
2 Landbouw en voedsel in de wereld	14
2.1 Voedselvraag en -aanbod	14
2.1.1 Algemeen	14
2.1.2 Nieuwe spelers op de markt	17
2.2 Landbouwstructuur	18
2.3 Internationaal landbouwbeleid	20
2.3.1 Ondersteuning van de productie	20
2.3.2 Doha Ronde	20
2.3.3 Handelsgeschillen	23
Agrarische tarieven en WTO	24
2.4 Internationale handel	26
2.4.1 Prijsontwikkelingen	26
2.4.2 Ontwikkelingen tussen 1993 en 2003	27
2.5 Mondiale agribusiness	30
3 Landbouw in de EU	34
3.1 Beleid	34
3.1.1 Markt- en inkomensbeleid	34
3.1.2 Hervorming suikermarktordening	36
3.1.3 EU-plattelandsbeleid	37
3.1.4 Voedselbeleid	39
3.2 Uitgaven landbouwbeleid	39
3.3 Uitbreiding EU met Turkije?	42
3.4 Structuurontwikkeling van de EU-landbouw, 1980-2000	43
3.5 Productie- en inkomensontwikkeling EU-landbouw	47
3.6 Handel in de EU	50
4 De Nederlandse agrosector	52
4.1 Ontwikkeling van het agrocomplex	52
4.2 Agrarische import en export	55
4.3 Voedings- en genotmiddelenindustrie	55
4.4 Detailhandel	58
4.4.1 Algemeen	58
4.4.2 Prijzenslag	60
4.4.3 Distributie van groente en fruit	63
4.5 Consumptie van voedings- en genotmiddelen	64
5 Landelijk gebied	67
5.1 Sociaal-economische indicatoren	67
5.2 Landbouw en landschap	70
5.3 Landschap - beleid	71
5.3.1 Algemeen	71
5.3.2 Aanwijzing nationale landschappen - kernkwaliteiten	72

5.4	Landschap - instrumenten	75
5.4.1	Nationale landschappen	75
5.4.2	Overig landschap	77
5.5	Inrichting landelijk gebied	79
5.5.1	Investerings in infrastructuur	79
5.5.2	Investeringsbudget landelijk gebied	81
5.5.3	Landinrichting en herstructurering	81
5.5.4	Water	83

6 Landbouw en milieu 85

6.1	Algemeen	85
6.2	Gewasbescherming	86
6.2.1	Verbruik	86
6.2.2	Beleid	88
6.3	Broeikasgassen en energie	89
6.3.1	Broeikasgasemissies	89
6.3.2	Broeikasgasbeleid	90
6.3.3	Energieverbruik en CO ₂ -emissie van de glastuinbouw	91
6.4	Mineralen	93
6.4.1	Mineralenemissie	93
6.4.2	Mineralenbeleid en mestoverschot	96
6.5	Ammoniak en stank	97
6.6	Verdroging	99
6.7	De milieudruk van agrocomplex en voedingsmiddelenindustrie	100

7 Primaire land-en tuinbouw 101

7.1	Productiewaarde	101
7.2	Bedrijfsstructuur	102
7.2.1	Ontwikkeling aantal bedrijven	102
7.2.2	Bedrijfsopvolging	104
7.2.3	Grootschalige, modale en overige bedrijven	106
7.2.4	Biologische landbouw	108
7.3	Arbeid	109
7.3.1	Arbeidsvolume	109
7.3.2	Arbeidsomstandigheden	110
7.4	Grond	111
7.4.1	Grondmarkt	112
7.4.2	Pacht	112
7.4.3	Bedrijfstoelagen	113
7.5	Bedrijfsresultaten	114
7.5.1	Balans	114
7.5.2	Herkomst en bestedingen middelen	115
7.6	Inkomen	117
7.6.1	Gezinsinkomen	117
7.6.2	Lage inkomens	118
7.6.3	Bedrijfstoelagen	118
7.7	Sectorinkomen	121

8 Glastuinbouw en champignonteelt 123

8.1	Het glastuinbouwcomplex	123
8.1.1	Algemeen	123
8.1.2	Glasgroenten	124
8.1.3	Snijbloemen en potplanten	125
8.1.4	Champignons	128
8.2	Structuur	129
8.2.1	Glastuinbouw	129
8.2.2	Champignonteelt	133
8.3	Bedrijfsresultaten	133
8.3.1	Glastuinbouw	133
8.3.2	Champignonteelt	138

9	Opengrondstuinbouw	140
	9.1 Het opengrondstuinbouwcomplex	140
	9.1.1 Algemeen	140
	9.1.2 Opengrondsgroenten	142
	9.1.3 Fruit	143
	9.1.4 Bloembollen	144
	9.1.5 Bomen	145
	9.2 Structuur	146
	9.3 Bedrijfsresultaten	150
	9.3.1 Opengrondsgroenteteelt	150
	9.3.2 Fruitteelt	151
	9.3.3 Bloembollenteelt	151
	9.3.4 Boomteelt	152
10	Akkerbouw	153
	10.1 Het akkerbouwcomplex	153
	10.1.1 Algemeen	153
	10.1.2 Aardappelen	154
	10.1.3 Suiker	155
	10.1.4 Granen	155
	10.1.5 Zaauien	156
	10.2 Structuur	156
	10.3 Bedrijfsresultaten	160
11	Grondgebonden veehouderij	165
	11.1 Het grondgebonden-veehouderijcomplex	165
	11.1.1 Algemeen	165
	11.1.2 Rundveehouderij	167
	11.1.3 Schapen- en geitenhouderij	170
	11.2 Structuur	171
	11.3 Bedrijfsresultaten	175
	11.3.1 Markten	175
	11.3.2 Melkveehouderij	175
	11.3.2 Vleesstieren- en schapenhouderij	181
12	Intensieve veehouderij	182
	12.1 Het intensieve-veehouderijcomplex	182
	12.1.1 Algemeen	182
	12.1.2 Varkenshouderij	184
	12.1.3 Pluimveehouderij	186
	12.1.4 Vleeskalverhouderij	188
	12.2 Structuur	190
	12.3 Bedrijfsresultaten	193
	12.3.1 Varkenshouderij	193
	12.3.2 Pluimveehouderij	198
	Literatuur	199
	Begripsomschrijvingen	208
	Medewerkers	212

Samenvatting

Economische en politieke ontwikkelingen

De wereldeconomie groeide in 2004 met 4 à 5%. De belangrijkste aanjagers van het herstel waren de VS en China. Door de forse groei gingen de grondstoffenprijzen sterk omhoog, waarbij olie met een stijging van meer dan 30% de kroon spande. De verwachtingen voor de economische groei in de komende jaren zijn vrij positief, al begint de hoge olieprijs een remmende factor te worden. De dollar werd opnieuw goedkoper ten opzichte van de euro, wat ongunstig is voor de exportpositie van de EU. Met een groei van ongeveer 2% bleef de economische ontwikkeling in de EU-15 in 2004 duidelijk achter bij het mondiaal gemiddelde. Voor de komende jaren wordt iets meer groei verwacht, maar de werkloosheid blijft hoog. Ondanks de hoge olieprijzen blijft de inflatie beperkt tot 1,5 à 2%. De Nederlandse economie geeft een weinig florissant beeld te zien. In 2004 bleef de groei beperkt tot 1,4% en liep de werkloosheid op tot ruim 5%. De verwachtingen voor 2005 zijn vrij somber, maar voor 2006 wordt een herstel verwacht.

In de Doha-ronde voor verdere liberalisering van de wereldhandel werd in 2004 weinig voortgang geboekt. Wel werd een raamovereenkomst voor de landbouw overeengekomen. Het Kyoto Protocol inzake de uitstoot van broeikasgassen trad in februari 2005 in werking. In het internationale milieu-beleid komt geleidelijk meer marktwerking, de handel in CO₂-emissierechten is hiervan het bekendste voorbeeld.

Medio 2004 werd de EU uitgebreid met acht Oost-Europese en twee Mediterrane landen. In 2005 beginnen de toetredingsonderhandelingen met Turkije. De Europese Grondwet wordt in diverse landen, waaronder Nederland, onderworpen aan een referendum, waardoor invoering nog onzeker is. Met deze grondwet krijgt het Europees Parlement meer bevoegdheden, onder andere inzake het landbouw-beleid. Het huidige Nederlandse kabinet streeft onder meer naar een slagvaardige overheid, met minder bureaucratie en lagere administratieve lasten. Het ministerie van LNV meldt al 25% vermindering van administratieve lasten te hebben gerealiseerd.

Landbouw en voedsel in de wereld

De wereldvoedselproductie gaf in 2004 een forse groei te zien. Vooral de plantaardige productie nam sterk toe. De productie per hoofd van de bevolking nam met ruim 1% toe. Het aantal ondervoede mensen, dat geschat wordt op zo'n 800 mln. neemt relatief gezien duidelijk af, maar in absolute aantallen nauwelijks. De beoogde halvering tussen 1996 en 2015 lijkt niet meer haalbaar.

De sterke groei van de productie ging voor de meeste plantaardige producten gepaard met lagere wereldmarktprijzen. Dierlijke producten werden in het algemeen duurder, doordat het aanbod achterbleef bij de vraag. Sommige zuivelproducten bereikten zelfs recordprijzen. De handel in vlees werd overschaduwd door dierziekteproblemen. Niet tot de OECD behorende landen gaan een steeds grotere rol spelen op de wereldmarkt. Zo is China inmiddels een belangrijke graanimporteur en werd Brazilië in betrekkelijk korte tijd een van de belangrijkste agrarische exporteurs.

De afgelopen 40 jaar is de wereldhandel in landbouwproducten gegroeid met gemiddeld 4% per jaar. Het aandeel van de rijke landen is gestegen en dat van de ontwikkelingslanden gedaald. De handel speelt zich voor een steeds groter deel binnen de regio af, het aandeel van bewerkte producten neemt toe. De Uruguay-ronde lijkt geen grote wijzigingen te hebben opgeleverd.

De mate van bescherming van de landbouw verandert de laatste jaren nauwelijks. In de eerder genoemde raamovereenkomst voor de landbouwhandel in het kader van de Doha-ronde werd in principe afgesproken dat alle vormen van exportsteun zullen worden afgeschaft en dat andere vormen van steun verder worden beperkt. De minst ontwikkelde landen mogen hun bescherming handhaven. De bedrijfsstoelagen die in de EU worden verstrekt blijven vooralsnog buiten schot, maar in het licht

van een recente uitspraak van de WTO over steun aan de katoensector, is het de vraag of dat zo blijft.

In de meeste OECD-landen daalt het aantal landbouwbedrijven sterk. De sector wordt steeds grootschaliger en de betekenis van inkomsten uit andere bronnen neemt toe.

De landbouw in de EU

De bedrijfstoelagen, die in de plaats komen van de productgebonden toeslagen, worden zeer divers toegepast in de EU. Aan de toeslagen zijn voorwaarden verbonden op het gebied van onder andere milieu en dierenwelzijn. Ook moeten de boeren de grond in goede conditie houden en zorgen dat bijvoorbeeld kenmerkende elementen van het landschap in stand blijven. Door al deze voorwaarden worden de bedrijfstoelagen in zekere zin een beloning voor het beheer van collectieve goederen. De toeslagen omvatten inmiddels driekwart van de uitgaven voor het landbouwbeleid. De voorstellen van de EU-Commissie voor de financiële kaders voor 2007-2013 impliceren een beperkte verhoging van het totale EU-budget. Voor het plattelandsbeleid worden meer middelen uitgetrokken, maar voor het landbouwbeleid iets minder. Vanaf 2007 is extra geld nodig voor de landbouw in Bulgarije en Roemenië.

Omdat de EU op grond van WTO-regels de suikerexport moet beperken en vanwege groeiende suikerinvoer in het kader van preferentiële regelingen, is aanpassing van de suikermarktregeling nodig. Voorstellen van de Europese Commissie hiertoe komen neer op een forse verlaging van prijzen en quota. De voorstellen hebben aanzienlijke nadelige gevolgen voor de diverse schakels in de keten.

Tussen 1980 en 2000 is het aantal landbouwbedrijven in de EU met ruim een derde verminderd. Het aantal arbeidskrachten per bedrijf is in die periode in het algemeen gedaald, maar niet in Nederland. De bedrijven met de grootste oppervlakte bevinden zich in het VK en in Frankrijk. Nederland telt verhoudingsgewijs veel tuinbouw-, varkens- en pluimveebedrijven. De gemiddelde intensiteit van de productie is hier meer dan vier keer zo hoog als in de hele EU. In de meeste EU-landen neemt de gemiddelde leeftijd van de bedrijfshoofden toe, evenals het percentage deeltijdboeren.

Het volume van de plantaardige productie in de EU-15 groeide in 2004 fors. De dierlijke productie bleef ongeveer gelijk. De prijzen gingen iets omlaag en het inkomen veranderde weinig. In Nederland daalden de inkomens echter fors, terwijl de 10 nieuwe lidstaten een stijging met ongeveer 50% te zien gaven. In de afgelopen tien jaar zijn de reële agrarische inkomens in de EU gemiddeld met 20% gestegen, maar in Nederland zijn ze gedaald, evenals in België en het VK.

Ontwikkelingen agrocomplex en agrarische handel

Van 1995 tot 2003 nam de bruto toegevoegde waarde van het Nederlandse agrocomplex toe van 32,3 tot 41,6 miljard euro. Het aandeel in het nationale totaal nam af van 12% tot ruim 10%. Bijna 40% van de toegevoegde waarde van het agrocomplex heeft betrekking op buitenlandse grondstoffen. Dit aandeel stijgt. Tweederde van de toegevoegde waarde en de werkgelegenheid van het agrocomplex komt voor rekening van de export.

Nederland is binnen de EU de grootste agrarische exporteur, met een aandeel van bijna 20%, en heeft veruit het grootste agrarische handelssaldo. Ruim 80% van de agrarische export gaat naar EU-landen, waarbij Duitsland de belangrijkste afnemer is.

De Nederlandse voedings- en genotmiddelenindustrie biedt werkgelegenheid aan 140.000 personen, waarvan ongeveer tweederde werkzaam is in bedrijven met meer dan 100 werknemers. De concentratie en schaalvergroting gaan in deze sector nog steeds door. Een andere tendens is dat ondernemingen zich opnieuw gaan concentreren op hun hoofdtaken en, soms nog vrij recent verworven, nevenactiviteiten weer afstoten.

Het aandeel van de supermarkten in de detailhandel van voedings- en genotmiddelen neemt nog steeds toe. De grootste keten is Ahold, met een aandeel van bijna 27% in de totale detailhandelsomzet van voedingsmiddelen. Deze groei gaat ten koste van de speciaalzaken. Dit proces wordt

versneld door de prijzenslag waarmee supermarktketens hun marktaandeel trachten te vergroten of te behouden. Alleen de natuurvoedingswinkels zien kans hun omzet te vergroten.

De ontwikkelingen in de detailhandel hebben ook gevolgen voor andere delen van de keten. Zo is de functie van de veilingklok in de handel in groenten en fruit sterk gereduceerd omdat dit systeem de supermarkten onvoldoende zekerheid biedt ten aanzien van tijdige levering van genoeg producten die voldoen aan bepaalde specificaties. De veilingen hebben zich ontwikkeld tot verkoopbureaus die bemiddelen tussen teler en grootwinkelbedrijf.

Mede door lagere prijzen is het volume van de consumptie van voedingsmiddelen in 2004 iets toegenomen. Daarbij doet zich een verschuiving voor naar gemakkelijk te bereiden producten. Met name jongvolwassenen eten ongezond: te weinig groenten en fruit en teveel verzadigde vetzuren. De voedingsmiddelenindustrie ontwikkelt de laatste jaren allerlei nieuwe producten om het groeiende overgewichtprobleem terug te dringen.

De landbouw in het landelijk gebied

De economische groei en werkgelegenheid ontwikkelden zich de afgelopen jaren in de Nederlandse plattelandsgebieden niet veel anders dan in de verstedelijkte gebieden. Wel zijn er toenemende zorgen over de kwaliteit van het landschap. Er zijn 20 nationale landschappen aangewezen waarin de bijzondere landschappelijke kwaliteiten, zoals openheid of verkavelingspatroon, behouden of versterkt moeten worden door een gericht beleid. Of daarvoor voldoende middelen zijn is nog de vraag. In deze landschappen zijn de melkveehouderij en overige graasdierhouderij veruit de belangrijkste grondgebruikers. De melkveebedrijven in deze gebieden zijn gemiddeld iets kleiner dan daarbuiten en krijgen daardoor minder toeslagen, maar ze hebben meer nevenactiviteiten zoals natuurbeheer.

De diverse budgetten van het rijk ten behoeve van het landelijk gebied worden gebundeld in het Investeringsbudget Landelijk Gebied. De provincies krijgen een hoofdrol bij het uitgeven van deze middelen. Vooral de reconstructie van zandgebieden met veel intensieve veehouderij vergt de komende jaren meer rijksmiddelen. In de (12) reconstructiegebieden bevindt zich 80% van de ongeveer 7.000 Nederlandse intensieve veehouderijbedrijven. Enkele honderden van deze bedrijven worden verplaatst naar locaties waar de natuur minder kwetsbaar is.

Door onder meer klimaatverandering en zeespiegelstijging komen de grenzen van het Nederlandse waterbeheersysteem in zicht. Daarom krijgen de rivieren meer ruimte, onder meer door dijkverlegging, en worden polders geschikt gemaakt als waterbergingsgebied. Dit laatste levert beperkingen op voor de landbouw, al blijven extensieve vormen van grondgebonden veehouderij mogelijk.

Landbouw en milieu

De milieubelasting vanuit de land- en tuinbouw wordt kleiner, al lijkt het tempo de laatste jaren te vertragen en zal het voor verschillende milieuthema's nog geruime tijd duren voordat de doelstellingen zijn bereikt. Vooral door de samenstelling van het productiepakket is de milieubelasting van de Nederlandse agrarische sector hoger dan in de meeste andere landen. De milieukosten voor de land- en tuinbouw belopen inmiddels 5,5-6% van de bruto toegevoegde waarde, het landelijke percentage is bijna 3%. Het grootste deel van de kosten komt voor rekening van de veehouderij. De milieukosten voor de voedingsmiddelenindustrie zijn lager dan het landelijk gemiddelde.

Het verbruik van chemische gewasbeschermingsmiddelen is tussen 1985 en 2000 ongeveer gehalveerd, maar blijft de laatste jaren schommelen rond 9,5 mln. kg. Nederland zal bij het toelatingsbeleid voor deze middelen niet meer voorop lopen.

De emissie van broeikasgassen door de land- en tuinbouw is sinds 1990 met meer dan 20% verminderd. Voor de land- en tuinbouw is voor 2010 een plafond voor de CO₂-emissie vastgesteld van 7 mln. ton, 10% beneden de huidige uitstoot. Verwacht wordt dat dit plafond geen probleem zal opleveren, tenzij de glastuinbouw sterk uitbreidt. De energie-efficiëntie van de glastuinbouw is in 2003

opnieuw verbeterd, maar het wordt moeilijk om de voor 2010 afgesproken doelstelling te halen.

De daling van de mineralenemissie vanuit de landbouw vertraagt de laatste jaren. Parallel met de gedaalde emissie ging ook het nitraatgehalte van het grondwater omlaag, maar het wordt betwijfeld of Nederland, zoals is afgesproken, al in 2009 de EU-norm zal halen. Door een nieuwe wijziging van het mineralenbeleid ontstaat in 2009 weer een berekend mestoverschot en gaan de kosten voor de veehouders omhoog. De ammoniakemissie van de Nederlandse veestapel is sinds het midden van de jaren tachtig bijna gehalveerd. De vastgelegde doelstelling voor 2010 is haalbaar, maar voor een afdoende bescherming van de natuur moet meer gebeuren.

Structurele ontwikkelingen in de Nederlandse landbouw

Het aantal land- en tuinbouwbedrijven was in mei 2004 bijna 2% lager dan een jaar eerder. Van 2000 tot 2004 is het aantal bedrijven met ongeveer 15% gedaald. De geringste daling deed zich voor bij de akkerbouwbedrijven, de sterkste bij de intensieve veehouderij-bedrijven. Dat laatste mede onder invloed van de regeling Beëindiging Veehouderijtakken waarvan 4.500 bedrijven gebruik hebben gemaakt. Het percentage bedrijven met een opvolger is tussen 2000 en 2004 gedaald van 40 tot 33, waarschijnlijk vooral door de matige financiële resultaten en de ongunstige vooruitzichten.

De grote bedrijven (meer dan 150 nge) hebben inmiddels bijna de helft van de productie in handen. In deze categorie zijn de glastuinbouwbedrijven sterk vertegenwoordigd. De inkomens op de grote bedrijven zijn gemiddeld aanzienlijk hoger dan op de kleinere.

De oppervlakte biologische landbouw was in 2004 bijna 15% groter dan in 2003 en omvat nu 2,5% van het totale areaal cultuurgrond. Het aantal biologische bedrijven is het laatste jaar gedaald, doordat vrij veel biologische varkenshouders zijn gestopt of weer terug zijn gegaan naar 'gangbaar'.

De werkgelegenheid in de Nederlandse land- en tuinbouw kwam in 2004 overeen met 174.000 fulltime banen (aje). Dit aantal daalt de laatste jaren geleidelijk, vooral door de vermindering van het aantal gezinsarbeidskrachten. Het ziekteverzuim in de landbouw is tussen 2000 en 2004 gedaald van 4,2% naar 2,7% en is daarmee bijna de helft lager dan elders in het bedrijfsleven. Zeker omdat werken in de agrarische sector gepaard gaat met relatief grote risico's is dit opmerkelijk.

In 2006 zullen Nederlandse boeren - voornamelijk de akkerbouwers en graasdierhouders - bedrijfs-toeslagen ontvangen. Voor de akkerbouw- en de melkveebedrijven gaat het om gemiddeld ruim 15.000 euro per bedrijf, meer dan de helft van het bedrijfsinkomen. Naar verwachting zal in 2008 bijna 60% van de melkveebedrijven een toeslag ontvangen van meer dan 15.000 euro. Verwacht wordt dat het systeem van bedrijfstoeslagen niet zal leiden tot het uit productie nemen van grond, wel tot extensivering en het afstoten van melkvee en melkquotum.

Productie- en inkomensontwikkeling van de land- en tuinbouw

Het productievolume van de land- en tuinbouw was in 2004 ongeveer 3% groter dan in het jaar daarvoor (tabel 1). De prijzen gingen gemiddeld wat omlaag, waarbij dierlijke producten in doorsnee duurder werden en plantaardige goedkoper. De totale productiewaarde ging iets omlaag. Doordat de aangekochte goederen en diensten wat duurder werden, kwam de netto toegevoegde waarde ruim 6% lager uit. Uit deze toegevoegde waarde moeten nog rente, pacht en lonen worden betaald. Het na aftrek hiervan resterende inkomen ging met meer dan 15% omlaag en ligt op een historisch dieptepunt. Het gemiddelde bedrijfsinkomen van alle land- en tuinbouwbedrijven (zie tabel 2) levert een vergelijkbaar beeld op: het daalde van 37.000 tot 28.000 euro per bedrijf. De besparingen waren gemiddeld negatief. De laatste jaren heeft bijna een derde van de agrarische gezinnen een inkomen beneden de omgerekende minimuminkomensgrens.

De productiewaarde van de **glastuinbouw** is in 2004 gedaald met 4%, vooral door de lagere prijzen van glasgroenten. De productiewaarde van snijbloemen en van pot- en perkplanten bleef ongeveer gelijk, maar die van champignons ging met 5% omlaag als gevolg van lagere prijzen. De ongunstige

Tabel 1

Productiewaarde en toegevoegde waarde van de land- en tuinbouw, 2002-2004

	Waarde (mrd. euro)			Index 2004 (2003=100)		
	2002	2003 (v)	2004 (r)	Volume (r)	Prijs (r)	Waarde (r)
Akkerbouwproducten	2,4	2,5	2,2	105	80	85
Tuinbouwproducten	7,8	8,1	7,8	104	93	96
Rundveehouderijproducten ^{a)}	4,4	4,3	4,3	99	102	101
Intensieve veehouderijproducten	3,5	3,2	3,6	109	104	114
Overige landbouw	1,8	1,9	2,0	99	104	103
Totaal	20,0	20,0	19,8	103	96	99
Aankoop goederen en diensten	11,0	10,9	11,0	100	101	101
Bruto toegevoegde waarde	9,1	9,2	8,8	106	91	96
Afschrijvingen	2,6	2,7	2,7			103
Saldo heffingen - subsidies ^{b)}	0,2	0,1	0,1			
Netto toegevoegde waarde	6,1	6,4	6,0			94

a) Inclusief producten schapen- en geitenhouderij. b) Niet-productgebonden.

Bron: CBS; raming 2004 LEI.

prijsvorming hing samen met het grotere aanbod, een beperkte groei van de vraag en met de dure euro. De vermindering van het aantal bedrijven in zowel de champignonteelt als de glastuinbouw verloopt de laatste jaren relatief snel, waardoor een forse schaalvergroting optreedt. De inkomens van de glasgroentetelers zijn in 2004 sterk gedaald ten opzichte van 2003 (tabel 2). Op de snijbloemenbedrijven gingen de inkomens iets omlaag. De potplantentelers zagen hun inkomen iets verbeteren. In de champignonteelt zijn de inkomens verder verslechterd.

De productiewaarde van de **opengrondstuinbouw** is in 2004 met ongeveer 4% gedaald, als gevolg van lagere prijzen. Alleen de productiewaarde van fruit nam iets toe, door de fors grotere productie. Opmerkelijk was dat in 2004 een eind kwam aan de al tientallen jaren durende terugloop van het fruitareaal. Zowel voor fruit als voor opengrondsgroenten neemt de betekenis van de veilingklok voor de prijsvorming af, in de boomkwekerij wordt de veiling juist belangrijker.

Door de lagere prijzen kwam het gemiddelde inkomen van de opengrondsgroentetelers in 2004 negatief uit (tabel 2). Op de fruitteeltbedrijven gaven de inkomens in 2004, na de gunstige uitkomsten van 2003, een forse daling te zien. Het gemiddelde inkomen van de bloembollentelers veranderde weinig. In de boomkwekerij deed zich weliswaar een daling voor, maar bleef het inkomen dooreen genomen op een redelijk peil.

Het totale aantal bedrijven met **akkerbouwgewassen** daalt geleidelijk, bij een ongeveer gelijkblijvend areaal. Het aantal gespecialiseerde akkerbouwbedrijven is de laatste jaren vrij stabiel. Bijna tweederde van de akkerbouwers is ouder dan 50 en van deze groep heeft slechts zo'n 30% een opvolger. Vooral op kleine bedrijven ontbreekt vaak een opvolger vanwege het gebrek aan perspectief. De inkomensontwikkeling in 2004 heeft dit er niet beter op gemaakt. Door sterk dalende opbrengstprijzen, vooral van aardappelen en uien, liep het gemiddelde gezinsinkomen uit bedrijf terug van ruim 40.000 tot 2.500 euro (tabel 2). Naar schatting had bijna de helft van de akkerbouwers een negatief inkomen. Op de zetmeelaardappelbedrijven, die voornamelijk zijn te vinden in de Veenkoloniën, was de situatie iets minder slecht. Schaalvergroting, samenwerking tussen bedrijven en oppakken van nevenactiviteiten binnen of buiten het bedrijf, worden gezien als mogelijkheid om de problemen het hoofd te bieden.

De **grondgebonden veehouderij** vindt plaats op ruim 50.000 bedrijven waarvan ongeveer 22.000 gespecialiseerde melkveebedrijven. Daarnaast zijn er ongeveer 19.000 'overige graasdierbedrijven' met gemiddeld een beperkte omvang en veel oudere ondernemers zonder opvolger. De gespecialiseerde melkveehouders hebben relatief gezien wel vaak een opvolger (55%), al loopt dit percentage terug. Door de vermindering van het aantal melkkoeien en de schaalvergroting, zijn er steeds minder koeien in de wei te zien. Verwacht wordt dat deze tendens doorzet.

In 2004 werd de daling van de melkprijs min of meer gecompenseerd door de nieuwe melkpremies, die voor het eerst werden uitbetaald. Daardoor kon het inkomen min of meer op peil blijven (tabel 2). Vanaf het eind van de jaren tachtig vertonen de inkomens in de melkveehouderij een dalende tendens, ondanks de forse groei van de gemiddelde productie per bedrijf. Het afgelopen jaar werd veel in melkquota geïnvesteerd, mede omdat het structureel verlesen van quota werd beperkt.

In de **intensieve veehouderij** deed zich de afgelopen jaren een sterke sanering en schaalvergroting voor. Zo is het aantal varkensbedrijven sinds 1990 meer dan gehalveerd en wordt 60% van de zeugen gehouden op bedrijven met meer dan 250 stuks. De vleeskalverhouderij is voor een groot deel in handen van de Van Drie groep, die ongeveer 1000 bedrijven onder contract heeft.

De bedrijfsuitkomsten vertoonden in 2004 een divers beeld. De productie van varkensvlees nam enigszins toe en de prijzen gingen duidelijk omhoog. Dit resulteerde in een aanzienlijke verbetering van de inkomens ten opzichte van het zeer lage peil in de voorgaande jaren (tabel 2). De productie van pluimveevlees en eieren vertoonde een sterk herstel na de inkrimping in 2003 die het gevolg was van de vogelpest. De eierprijzen kwamen op een na-oorlogs dieptepunt van een paar eurocent per ei. Het gemiddelde inkomen op de legpluimveebedrijven, dat in 2003 een hoogtepunt bereikte, was in 2004 sterk negatief. De vleeskuikenbedrijven zitten al drie jaar in de rode cijfers; in die jaren hebben deze bedrijven gemiddeld zo'n 135.000 euro op hun vermogen moeten interen.

Tabel 2

Inkomens en besparingen (1.000 euro per bedrijf) van land- en tuinbouwbedrijven, 2002-2004

	Gezinsinkomen uit bedrijf			Besparingen per bedrijf		
	2002	2003	2004 (r)	2002	2003	2004 (r)
Glasgroentebedrijven	58	126	16	-5	73	-37
Snijbloemenbedrijven	58	38	43	0	-26	-20
Potplantenbedrijven	92	79	75	29	24	20
Champignonbedrijven	39	36	11	-9	-11	-36
Opengrondsgroentebedrijven	33	25	-10/0	-10	-32	-50/-60
Fruitteeltbedrijven	16	42	20/30	-6	24	5/15
Bloembollenbedrijven	43	30	25/35	-14	1	-5/5
Boomkwekerijen	58	70	55/65	22	23	10/20
Akkerbouwbedrijven	14	41	3	-16	13	-26
Melkveebedrijven	43	35	35	17	10	9
Fokvarkensbedrijven	-12	-14	66	-42	-40	32
Vleesvarkensbedrijven	-6	-6	46	-26	-13	33
Gesloten varkensbedrijven	-26	-2	86	-68	-32	49
Leghennenbedrijven ^{a)}	25	136	-128	-15	114	-158
Vleeskuikenbedrijven ^{a)}	-15	-7	-40	-42	-31	-63
Alle land- en tuinbouwbedrijven	31	37	28	-2	7	-3

a) In 2003 alleen bedrijven die niet zijn getroffen door de vogelpest

Bron: Informatienet.

Economische en politieke ontwikkelingen

Kernpunten:

- wereldwijde opleving van de economie, groei in Eurozone blijft achter
- groeiperspectieven voor de komende twee jaren gunstig
- onzekerheid over olieprijsen tempert groei op langere termijn
- dure dollar ongunstig voor export van de eurolanden
- begrotingstekort EU hoog
- voorzichtig herstel Nederlandse economie, oplopende werkloosheid
- Europese grondwet leidt tot democratischer besluitvorming op landbouwgebied
- markten niet altijd efficiënter in aanpak milieuproblemen

1.1 Economische ontwikkelingen

1.1.1 Mondiaal

Het afgelopen jaar trok de wereldeconomie flink aan. De mondiale economische groei kwam in 2004 uit op 4% (tabel 1.1). In vrijwel alle regio's was de economische ontwikkeling zeer gunstig. Enkel in de Euro-zone bleef de groei achter. De sterke euro en de tegenvallende arbeidsproductiviteitsstijging maakten Europese producten relatief duur. Door de grote invoervraag van buiten het eurogebied konden producenten hun goederen toch afzetten, waardoor de groei uitkwam op bijna 2%. De Verenigde Staten (VS) en China waren de belangrijkste aanjagers van het wereldwijde herstel. In de VS zorgden de krachtige binnenlandse vraag en de winstgevendheid van bedrijven voor een bloeiende economie, die verder werd ondersteund door ruime overheidsbestedingen en een tijdelijke belastingverlaging. De economische ontwikkeling in China was wederom explosief (groei 9 à 10%) en fungeerde als motor van de economische groei in het Verre Oosten. Andere uitschieters waren Rusland (dat profiteerde van hoge olieopbrengsten) en India. Opmerkelijk was dat de invoervraag in ontwikkelingslanden de groei aanzwengelde in Japan, Duitsland en andere Europese grootexporteurs van machinerie en kapitaalgoederen.

Het wereldhandelsvolume is in 2004 met ruim 10% toegenomen. De prijzen van grondstoffen zijn scherp gestegen, met 20%. De olieprijs (in dollars) kwam 32% hoger uit op 38 dollar gemiddeld voor een vat Brentolie. Uitgedrukt in euro's waren de prijsstijgingen circa 10 procentpunten kleiner. De hoge olieprijs, die in het voorjaar van 2005 klom tot recordhoogtes boven 55 dollar, is het gevolg van aanhoudende vraag enerzijds en politieke onrust in enkele wingebieden en het uitblijven van investeringen in de olie-exploratie door OPEC anderzijds (CPB, 2005). Als deze situatie aanhoudt zijn verdere prijsstijgingen zeer wel mogelijk.

Tabel 1.1 Economische groei^{a)} naar regio, 2002-2006

Gebied	2002	2003	2004 (r)	2005 (p)	2006 (p)
Wereld	1,7	2,7	4,0	3,2	3,2
Rijke landen	1,3	2,1	3,5	2,7	2,7
Euro-zone	0,9	0,5	1,8	2,1	2,3
Verenigde Staten	1,9	3,0	4,3	3,2	3,3
Japan	1,9	3,0	4,3	3,2	3,3
Arme landen	3,4	5,2	6,1	5,4	5,1
Oost-Europa en Centraal-Azië ^{b)}	4,6	5,9	7,0	5,6	5,0
Zuid-Azië	4,6	7,5	6,0	6,3	6,0
Oost-Azië en Pacific	6,7	7,9	7,8	7,1	6,6
Midden-Oosten en Noord-Afrika	3,2	5,7	4,7	4,7	4,5
Sub-Sahara Afrika	3,1	3,0	3,2	3,6	3,7
Latijns-Amerika en het Caribisch gebied	-0,6	1,6	4,7	3,7	3,7

a) Reële groei in % per jaar; b) Omvat onder meer de nieuwe lidstaten van de EU, Rusland en de landen van de voormalige Sovjet-Unie.

Voor alle tabellen geldt: v = voorlopig, r = raming, p = prognose.

Bron: Wereldbank, Global Economic Prospects 2005.

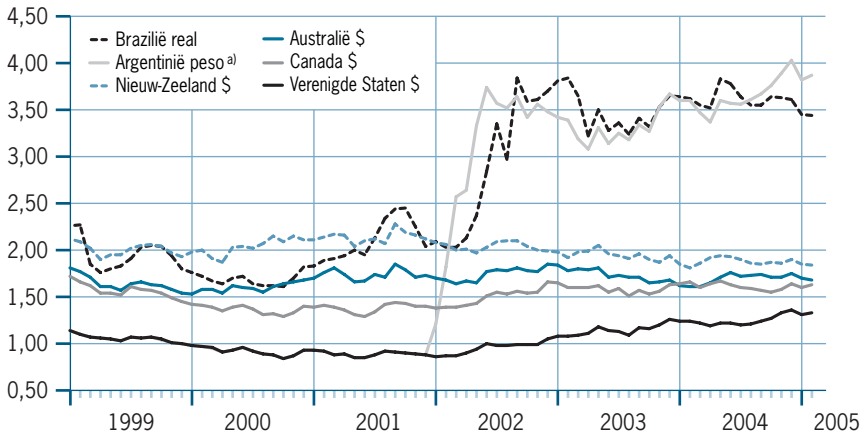
Wisselkoersen: verdere verzwakking van de Amerikaanse dollar

De dollar zakte verder weg tegen de euro en de Japanse yen. Gemiddeld over 2004 kwam de eurokoers uit op 1,24 dollar, een appreciatie van circa 10% in een jaar. In mei 2005 lag de eurokoers op 1,29 dollar, circa 12% boven de introductiekoers van de euro in januari 1999 (figuur 1.1). De dollar deprecieert sinds 2002 en is terug op het niveau van 1997. De dure euro is ongunstig voor de EU versus de Noord- en Zuid-Amerikaanse exporteurs. De koersontwikkeling van de ontwikkelde agrarische handelslanden was relatief vlak. De blijvend gunstige koers van de real ondersteunde de verdere exportgroei in Brazilië. De Argentijnse peso verzwakte, maar een verdere verbetering van de handelspositie stuit volgens de Wereldbank (2004) op beperkingen aan de aanbodzijde. De koers van de Chinese yuan, volgens commentatoren fors ondergewaardeerd, blijft voorlopig gekoppeld aan de Amerikaanse dollar. Er worden wel voorbereidingen getroffen voor gedeeltelijke liberalisering van de Chinese kapitaalbalans. Meer flexibiliteit in de munt zal resulteren in een appreciatie van de yuan.

Gunstige perspectieven voor de komende jaren

De groeiverwachtingen voor de wereldeconomie voor 2005-06 zijn gunstig, al is het huidige tempo van expansie niet vol te houden (Wereldbank, 2004). De verklaring daarvoor ligt onder meer in de genoemde prijsstijging van olie, de basis voor talloze producten en de afnemende investeringen in de VS. Naast onzekerheid omtrent de olieprijsen wordt een tweede, voortdurend langetermijnrisico gevormd door het dubbele tekort in de VS, het beruchte twin deficit. Het tekort op de lopende

Figuur 1.1 Wisselkoersen in enkele grote agrarische exportregio's, maandkoersen ten opzichte van de euro, 1999-2005



a) De koppeling van de Argentijnse peso aan de VS dollar werd op 1 januari 2002 losgelaten.

Bron: IMF, International Financial Statistics.

rekening groeide door dure olie-importen tot 5,7% van het BNP en zal nog verder oplopen. Het financieringstekort van de overheid zal vermoedelijk ook verder oplopen, aangezien het streven naar permanente lastenverlichting bij de herkozen president Bush een fiscale onderbouwing ontbeert. Er is veel buitenlandse kapitaal nodig om beide tekorten te financieren. Daarvoor moet op termijn de rente omhoog in de VS, met het risico van afkoeling van de Amerikaanse economie, wat de wereldeconomie in een neerwaartse spiraal brengt.

1.1.2 Europese Unie

In de Euro-zone kwam na twee jaren van stilstand de economische groei in 2004 uit op 1,8%. De inflatiedruk was tamelijk laag evenals de groei van de werkgelegenheid. Tabel 1.2 geeft enkele prognoses weer voor de belangrijkste economische indicatoren in de Europese Unie (EU). De economische verwachtingen zijn gunstig, ondanks het gegeven dat de hoge olieprijs van dit moment mogelijk aanhouden. Door de verwachte versnelde groei van het reële bruto binnenlands product (BBP) in de 10 nieuwe lidstaten van de EU zal het welvaartsverschil met de EU-15 kleiner worden met de jaren.

Het herstel in de EU is kwetsbaar voor externe invloeden, doordat de binnenlandse consumptieve vraag en investeringen achterblijven bij de groei van de uitvoer, zo stelt OESO (2004) vast. De Duitse economie blijft in dat opzicht een zorgkind. De economische groei in Duitsland kwam geheel voor rekening van de export, terwijl de consumptieve bestedingen zelfs daalden met ¾%. De zeer zwakke

Tabel 1.2 Prognoses (%) van economische groei, inflatie en werkloosheid in de EU, 2004-2006

	Economische groei			Inflatie			Werkloosheid ^{a)}		
	2004	2005	2006	2004	2005	2006	2004	2005	2006
Eurozone	1,8	1,9	2,5	2,1	2,0	1,7	8,0	8,4	8,9
Duitsland	1,2	1,4	2,3	1,7	1,3	0,6	9,2	9,3	8,9
Frankrijk	2,1	2,0	2,3	2,3	1,8	1,8	9,8	9,7	9,2
Verenigd Koninkrijk	3,2	2,6	2,3	1,3	1,7	2,1	4,7	4,7	5,0
Italië	1,3	1,7	2,1	2,1	2,5	2,2	8,1	7,5	7,3
Polen	5,4	4,3	4,5	3,3	3,0	3,4	19,1	18,4	17,6
Tsjechië	3,9	4,2	4,1	2,9	3,1	3,0	8,3	7,5	8,2

a) In percentage van de beroepsbevolking.

Bron: OESO, Economic Outlook 2004.

binnenlandse vraag betekende slecht nieuws voor Nederlandse exporteurs, voor wie Duitsland traditioneel de belangrijkste afzetmarkt is. Mede daarom bleef het economisch herstel ook in Nederland achter.

In landen waar de binnenlandse vraag wel aantrok zoals Frankrijk (plus 3¼%) en het Verenigd Koninkrijk (plus 3¾%), was de groei bovengemiddeld. Door de volumetoename van de productie bleven de productiekosten per eenheid binnen de perken, een belangrijk gegeven gezien de duurdere munt. Zowel de euro als het pond apprecieerden circa 10% ten opzichte van dollar. Met uitzondering van Nederland deden de kleine EU-landen het relatief goed. De groei in Polen lag met 5½% een vol procent-punt boven landen als Tsjechië en Hongarije. Getuige de exportgroei van circa 15% profiteerden deze landen sterk van de handelsmogelijkheden die de conjunctuur en de toetreding tot de EU boden.

Lage inflatiedruk in de Eurozone, begrotingstekorten hoog

De inflatie in de Euro-zone kwam in 2004 onveranderd uit op 2,1%. De geldontwaarding werd voornamelijk gedreven door de prijzen van olie en voedsel en door de lichte toename van de arbeidskosten per eenheid product. Gezien de geringe inflatiedruk kan de Europese Centrale Bank een ruim monetair beleid voeren, gericht op expansie van de investeringen.

Het Verdrag van Maastricht stelt dat het begrotingstekort in de landen van de Eurozone niet structureel boven 3% van het BBP mag uitkomen. In vijf van de twaalf eurolanden, onder meer in Duitsland en Frankrijk, was dit in 2004 wel het geval. In 2005 gaat vermoedelijk ook Italië over de limiet. De bestaande beleidsvoornemens in de lidstaten zullen weinig verlichting brengen. Het stabiliteits- en groeipact, het financiële kader dat de sterkte van de euro moet waarborgen, moest dan ook afgezwakt worden in het voorjaar van 2005. Zo krijgen landen in tijden van economische malaise langer respijt om het bepalende EMU-saldo beneden de 3% te brengen en biedt een landenspecifieke toets van de begroting politieke ruimte voor uitzonderingen op de afgesproken discipline. Wel zijn de afspraken over de begrotingsdiscipline in goede tijden aangescherpt. De Europese Centrale Bank heeft haar zorg uitgesproken over de aanpassingen.

1.1.3 Nederland

De Nederlandse economie klom in de loop van 2004 voorzichtig uit een periode van diepe laagconjunctuur (tabel 1.3). De prognose voor 2005 is met 1% groei zeer bescheiden. Dit houdt verband met teruglopende groei van de wereldhandel en sombere verwachtingen over de koopkrachtontwikkeling in Nederland. Vanaf 2006 zullen Nederlandse consumenten en bedrijven kunnen profiteren van de oplevende wereldeconomie, waardoor de BBP-groei kan uitkomen op 2,25%.

Het herstel in 2004 kwam vrijwel geheel op het conto van de exportgroei. Consumenten stelden bestedingen uit en ook de investeringen door bedrijven trokken weinig aan. Daarbij voerde het kabinet-Balkenende bezuinigingsmaatregelen door ter grootte van bijna een ½ (0,5)% van het BBP in de jaren 2004 en 2005 om het overheidstekort onder controle te krijgen (OESO, 2004).

Ondanks het forse groeicijfer van de uitvoer (ruim 8%) had het Nederlandse bedrijfsleven relatief weinig profijt van de opleving van de wereldhandel. De uitvoer nam met 15% vijfmaal sneller toe dan de uitvoer van Nederlandse producten. Ook bleef de groei van de uitvoer achter bij die van concurrerende landen, getuige de daling met 4% van het aandeel van Nederlandse exporteurs op de wereldmarkt.

Tabel 1.3 Kengetallen van de Nederlandse economie, 2001-2006						
	2001	2002	2003	2004 (v)	2005 (p)	2006 (p)
Niveaus						
Saldo lopende rekening (in % BBP)	5,3	5,1	5,0	5,2	5,7	5,7
Werkloze beroepsbevolking (1.000 personen)	252	302	396	479	515	480
Werkloze beroepsbevolking (in % beroepsbevolking)	3,6	3,3	4,0	5,1	6,2	6,8
EMU-saldo collectieve sector (in % BBP)	-0,1	-1,9	-3,2	-2,5	-2,0	-1,7
Volumes (mutaties in % per jaar)						
Bruto binnenlands product	1,4	0,6	-0,9	1,4	1,0	2,3
Particuliere consumptie	1,4	1,3	-0,9	0,5	-0,5	-2,8
Bedrijfsinvesteringen (exclusief woningen)	-1,8	-6,4	-3,5	1,6	2,3	5,8
Goederenuitvoer (exclusief energie)	0,3	0,9	0,5	8,2	4,5	7,3
Goedereninvoer	1,6	-0,2	1,0	7,5	3,5	6,3
Prijzen (mutaties in % per jaar)						
Loonsom per werknemer marktsector	5,5	6,6	3,8	2,6	0,8	-0,1
Consumentenprijsindex	4,5	3,4	2,1	1,2	1,3	0,3
Goederenuitvoer	1,3	-1,0	-0,6	-0,1	-0,5	-1,3
Goedereninvoer	0,0	-1,7	-1,2	1,3	-0,3	-2,0

Bron: CPB, Centraal Economisch Plan 2005.

De zwakke invoervraag in Duitsland en de dure euro speelden Nederlandse exporteurs parten.

De bescheiden economische groei werd opgetekend in met name de sectoren handel, transport en communicatie (CBS, 2005). De land- en tuinbouw had een bovengemiddelde groei van 2%. Het aandeel van het totale agrocomplex in het BBP bleef mede daardoor gelijk rond de 10% (zie ook par. 4.1). Voor het eerst sinds drie jaar vertoonde de industriële sector positieve groeicijfers, gedreven door de metaalindustrie. De energiesector profiteerde van de grote vraag naar aardgas. De financiële en zakelijke dienstverlening vertoonde weer enige groei.

Doelstellingen huidige kabinet

Belangrijke doelstellingen van het overheidsbeleid voor de huidige kabinetsperiode zijn het realiseren van een slagvaardige overheid, een sterke economie, een levende democratie en een veiliger samenleving. Voor het bereiken van een slagvaardiger overheid is verlichting van de administratieve lasten belangrijk. Ook vermindering van de bureaucratie, door een meer efficiënte organisatie van de overheid en een andere, slimmere manier van werken, moeten bijdragen tot een slagvaardige en moderne overheid.

Voor de beleidsterreinen van LNV staat centraal dat de overheid niet langer 'moet zorgen voor', maar 'moet zorgen dat' (LNV, 2004). Bij maatschappelijke problemen is het niet langer in eerste instantie de overheid die de oplossingen aandraagt, maar moet waar mogelijk het initiatief juist komen van burgers, het bedrijfsleven of maatschappelijke organisaties. Dit credo vertaalt zich onder meer in een andere wijze van omgaan met controle. In plaats van zelf te controleren op handhaving van de regelgeving, wordt de verantwoordelijkheid daarvoor bij het bedrijfsleven gelegd. De overheid kan zich dan beperken tot toezicht op de systemen die het bedrijfsleven hanteert om te voldoen aan de normen. Overigens is het niet zo dat deze benadering toepasbaar is op alle wet- en regelgeving. Het Beleidskader Toezicht op Controle stelt dat dit afhangt van de vraag of het 'publieke belang effectiever en/of efficiënter wordt geborgd' (LNV, 2005). Toezicht op toezicht zou kunnen leiden tot een verlaging van de administratieve lasten. Het ministerie van LNV streeft naar een vermindering van de administratieve lasten met 25% in 2006. Deze lijkt grotendeels gerealiseerd te worden door het snijden in 'dor hout', regelingen die niet meer werden toegepast. Volgens LNV is de ambitie al verwezenlijkt door het 'naar voren halen van maatregelen in met name het mestdossier' (LNV, 2005a). Ook op EU-niveau zijn initiatieven genomen om het vereenvoudigen van wet- en regelgeving onder de aandacht te brengen (LNV, 2005a).

De minister van LNV heeft de Tweede Kamer toegezegd in de loop van 2005 een lange termijn visie over de toekomst van de Nederlandse landbouw te presenteren. De nota moet inzicht geven in de opgaven die er liggen voor de sector alsook de mogelijkheden die er zijn, voor overheid en bedrijfsleven, te sturen in bepaalde ontwikkelingen.

1.2 Politieke en institutionele ontwikkelingen in de EU

Het jaar 2004 stond voor de Europese Unie in het teken van de uitbreiding met acht Oost-Europese landen en twee Mediterrane eilanden. Daarnaast is een hernieuwd Europees Parlement geïnstalleerd, evenals een nieuwe Europese Commissie met vijftintig leden. Succesvolle integratie van de nieuwe lidstaten in de EU was dan ook de topprioriteit voor de Unie en zal dit het komende jaar ook blijven. De uitbreiding van de diverse beleidsprogramma's tot de nieuwe lidstaten, zoals het landbouwbeleid en het stabiliteits- en groeipact, speelt hierbij een centrale rol. Naast de moeizame installatie van de Europese Commissie, waar het Parlement zijn invloed optimaal deed gelden en de kandidatuur van enkele commissarissen niet accepteerde, waren de ondertekening van het grondwettelijk verdrag door de Europese Raad in Rome (29 oktober) en het wel of niet openen van de toetredingsonderhandelingen met Turkije hete hangijzers. Op landbouwgebied is overeenstemming bereikt over wetgeving wat betreft dierenwelzijn tijdens transport.

Europese agenda 2005

In 2005, onder het voorzitterschap van achtereenvolgens Luxemburg en het Verenigd Koninkrijk, zal de EU overeenstemming moeten bereiken over de Financiële Perspectieven voor de periode 2007-2013. Men hoopt hierover in juni 2005 een politiek akkoord te bereiken, waarna de budgetten voor de verschillende beleidsprogramma's in 2006 kunnen worden uitgewerkt. Voor de agrosector is dit relevant vanwege het budget voor plattelandsbeleid en regionaal beleid (zie ook par. 3.1.3). Verder zal komend jaar een tussentijdse evaluatie plaatsvinden van de Lissabon-strategie, die oorspronkelijk ten doel had om van Europa de meest concurrerende en dynamische kenniseconomie ter wereld te maken. De Europese Commissie heeft de doelen van de Lissabon-agenda inmiddels bijgesteld en richt zich nu primair op twee doelen: duurzame groei en meer werkgelegenheid (20 miljoen nieuwe banen in 2010). Een ander belangrijke doelstelling voor 2005 was de reeds genoemde herziening van het stabiliteits- en groeipact. In maart 2005 hebben de ministers van Financiën echter besloten om alleen de toepassingscriteria van het pact te versoepelen, zonder grote wijzigingen door te voeren.

Uitbreiding van de Europese Unie

In 2005 gaan de onderhandelingen met de vier kandidaat-lidstaten verder. In april zijn de toetredingsverdragen met Bulgarije en Roemenië getekend, opdat deze landen in 2007 lid kunnen worden. De onderhandelingen met Kroatië zouden moeten beginnen in maart 2005, maar vanwege de gebrekkige samenwerking van Kroatië met het Joegoslavië-tribunaal zijn de besprekingen opgeschort. Voor Turkije geldt dat de onderhandelingen, waarvan de uitkomst niet van tevoren vaststaat, in oktober zullen beginnen.

Europese grondwet...

Ratificatie van de Europese Grondwet is een agendapunt dat veel aandacht zal vragen. In de meeste landen beslist het nationale parlement over de ratificatie, terwijl een aantal lidstaten referenda houdt over de grondwet, waarvan sommige bindend zijn. De invoering van de constitutie is dus nog geen

gelopen race, zeker niet nu de bevolking in Frankrijk en Nederland zich in referenda massaal heeft uitgesproken tegen de grondwet. Deze grondwet moet het democratische karakter van de Unie versterken door meer bevoegdheden toe te kennen aan het Europees Parlement en aan de nationale parlementen. Veel Europese burgers (37%) menen dat de grondwet symbool staat voor een verdere afbrokkeling van de nationale soevereiniteit (EC, 2005). Inderdaad zullen in de toekomst meer besluiten worden genomen met een gekwalificeerde meerderheid, maar hierbij geldt dat een meerderheid bestaat uit 55% van de lidstaten, die samen 65% van de bevolking vormen. Zodoende kunnen de kleine landen niet overvleugeld worden door de grote en legt tegelijkertijd de Europese bevolking een groot gewicht in de schaal.

... en de gevolgen voor besluitvorming over het landbouwbeleid

De ratificatie van de Europese constitutie zal de besluitvorming omtrent het landbouwbeleid democratischer maken door de uitbreiding van de bevoegdheden van het Europees Parlement (EP). Van de vier huidige besluitvormingsprocedures (raadplegings-, samenwerkings-, instemmings- en medebeslissingsprocedure) zal alleen de laatste overblijven. Dit wordt dan de 'gewone wetgevingsprocedure' en zal gelden voor een groeiend aantal beleidsterreinen en onderwerpen. Daarnaast zijn de 'bijzondere wetgevingsprocedures' (combinatie van de overige drie procedures) van toepassing in een klein aantal bijzondere gevallen. Het EP, dat nu slechts op enkele terreinen mag meebeslissen over het landbouwbeleid, zal een gelijkwaardige rol krijgen bij het vaststellen van de Europese (landbouw)begroting. Daarnaast mag het EP voortaan samen met de Raad van Landbouwministers (kader)wetten vaststellen. Zonder toestemming van het Parlement kunnen hierdoor bijvoorbeeld geen marktordeningen voor landbouwproducten worden vastgesteld of aangepast. Voor niet-wetgevingsbesluiten, bijvoorbeeld ten behoeve van het dagelijks beheer van de landbouwmarkten, hoeft het Parlement niet geraadpleegd hoeft te worden.

1.3 Internationale landbouwpolitiek

Op verschillende terreinen is het afgelopen jaar overleg gevoerd over kwesties die betrekking hebben op duurzame ontwikkeling van de landbouw en de voedsel economie. Deze paragraaf schetst in het kort de ontwikkelingen ten aanzien van internationale handel en klimaatverandering. De agenda van de internationale landbouwpolitiek op pagina 10 geeft in kort bestek de belangrijkste toekomstige ontwikkelingen weer.

Doha-ronde over liberalisering van wereldhandel vordert traag

In de 'Ontwikkelingsagenda van Doha', de lopende ronde van onderhandelingen over liberalisering van de wereldhandel onder de Wereldhandelsorganisatie (WTO), is het afgelopen jaar beperkte voortgang geboekt. Belangrijkste wapenfeit was het bereiken van een raamovereenkomst over het complexe onderhandelingskader in het landbouwdossier (zie par. 2.3.2). Op onderwerpen als de liberalisering van het verkeer van diensten en industriële goederen en handelsfacilitatie is weinig voortgang geboekt.

Het streven is om de belangrijkste knopen door te hakken ten tijde van de ministersconferentie in Hongkong in december aanstaande. Als dat lukt kan mogelijk in 2006 een akkoord worden bereikt, maar de weg daar naartoe is nog lang. <www.wto.org>

Klimaatbeleid krijgt economisch beslag

In februari 2005 is het Kyoto Protocol formeel in werking getreden, na ratificatie door Rusland eind 2004. In het Protocol is afgesproken dat de industrielanden hun uitstoot van broeikasgassen in de periode 2008-2012 met gemiddeld 5,2 procent moeten verminderen ten opzichte van 1990. Op de tiende klimaattop in Buenos Aires in december 2004 lag de nadruk op de voorbereiding van landen op de klimaatverandering. Verder presenteerde de EU haar systeem voor de handel in emissierechten dat op 1 januari 2005 ingevoerd is (zie ook par. 1.4). Een actueel discussiepunt is de uitstoot van broeikasgassen door vliegtuigen. De EU zoekt momenteel naar mogelijkheden om de CO₂-uitstoot door de luchtvaart te beperken. Een mogelijkheid is het verhogen van de kerosineprijs door het heffen van een Europese belasting. Deze maatregel kan grote gevolgen hebben voor de hoogte van de transportkosten van bijvoorbeeld de Nederlandse glastuinbouwsector. <www.unfccc.int>

Veel van de gepresenteerde beleidsprogramma's dienen ter realisatie van de acht Millennium Ontwikkelingsdoelstellingen van de VN. Deze zijn gericht op het verbeteren van de leefomstandigheden en op duurzame ontwikkeling in arme landen. Het zevende millenniumdoel, zorgdragen voor een duurzaam milieu, wordt wereldwijd aangepakt. Er resteert nog tien jaar om deze doelen te halen. Het afgelopen jaar is de gedachtevorming rond duurzame ontwikkeling verder gevoed door onderzoek in opdracht van de Verenigde Naties op de terreinen van landbouw, biodiversiteit en water. <www.un.org/millenniumgoals/>

Water for Life

Begin februari 2005 organiseerde Nederland in samenwerking met de FAO een internationale conferentie over water voor voedsel en ecosystemen. Het doel was om de implementatie van de verschillende internationale verdragen met betrekking tot duurzaam watergebruik te ondersteunen en het belang hiervan te onderstrepen. Daartoe is dit jaar ook het 'Water for Life' Decade 2005-2015 van de VN van start gegaan. Hiermee hoopt men vooral boeren, grootverbruikers van water, te stimuleren beter met water om te gaan. Verder heeft de Unie recentelijk een rapport gepubliceerd waarin wordt getoetst of het Europese waterbeleid de negatieve gevolgen van klimaatverandering kan opvangen. Het rapport concludeert dat een nieuwe benadering op regionaal niveau nodig is, waarbij verschillende scenario's en strategieën worden uitgewerkt.

<www.un.org/waterforlifedecade> en <www.europa.eu.int/comm/environment/water>

Landbouwontwikkeling in 'het Zuiden': een kwestie van instituties en groei

In 2004 publiceerde de InterAcademy Council in opdracht van de VN een rapport over de kansen van de landbouw in Afrika. Dit rapport legt de nadruk op de toepassing van wetenschappelijke kennis en technologie in de Afrikaanse landbouw. Dit zou niet alleen moeten leiden tot grotere productiviteit, maar ook tot meer voedselzekerheid en meer variatie in de voeding. <www.interacademycouncil.net>

Agenda van de internationale landbouwpolitiek

Jaar	Orgaan	Agenda
2005		
<i>Maart</i>	FAO / VN	Start van het Water for Life Decade 2005-2015.
<i>Juni</i>	EU	De Commissie presenteert haar plannen voor de hervorming van de Europese suikermarkt.
<i>Juni</i>	NL	Raadplegend referendum over de Europese grondwet.
<i>Oktober</i>	EU	De EU opent de toetredingsonderhandelingen met Turkije.
<i>November</i>	UNFCCC	Elfde klimaatop en eerste top sinds inwerkingtreding Kyoto Protocol.
<i>December</i>	WTO	Ministeriële Conferentie in Hongkong over de Doha Development Agenda.
<i>December</i>	FTAA	Streefdatum inwerkingtreding van het vrijhandelsakkoord tussen alle landen in Noord- en Zuid-Amerika.
2006		
	EU	Eindonderhandelingen over de Financiële Perspectieven 2007-13, het meerjarenkader voor EU-uitgaven.
	NL	Invoering bedrijfstoelagen voor landbouw (per januari).
	EU	Streefdatum inwerkingtreding van de Europese Grondwet (per november).
2007	EU	Geplande uitbreiding van de EU-25 met Bulgarije en Roemenië.
2008		
	UNFCCC	Aanvang van de wereldhandel in emissierechten op CO ₂ .
	EU	Implementatie van welzijnsstandaarden in de pluimveesector.
2009		
	EU	Volledig vrije invoer (geen invoerrechten of quota) uit de minst ontwikkelde landen, ook voor suiker, rijst en bananen.
	EU	Start van de uitvoering van de Europese Kaderrichtlijn Water.
2010	EU-MED	Start van de vrijhandelszone tussen de EU en de landen rond de Middellandse Zee, te steunen op bilaterale associatieverdragen.
2012	UNFCCC	Volgens het Kyoto Protocol zijn de emissies van broeikasgassen vermindert tot 5,2% onder het niveau van 1990 (voor de EU geldt 8%).
2015		
	FAO	Het aantal ondervoede mensen op de wereld is t.o.v. 1995 gehalveerd tot 400 miljoen (zoals afgesproken op de Wereldvoedseltop in 1996).
	VN	De acht Millenniumdoelstellingen moeten zijn gehaald.

Een ander rapport, gepubliceerd door de Commissie Doornbos in opdracht van de Nederlandse Minister van Ontwikkelingssamenwerking, stelt juist dat niet de technologie het probleem is, maar de organisatorische structuur van de landbouwsector in ontwikkelingslanden. Daarom moeten boerenorganisaties in ontwikkelingslanden worden verstevigd, zodat zij bijvoorbeeld betere toegang kunnen krijgen tot de internationale markt. Hierbij moet worden benadrukt dat het niet de bedoeling is om een compleet nieuwe organisatie op te zetten, maar dat gaat om het verbeteren van de samenwerking tussen bestaande organisaties.

Biodiversiteit: aantasting ecosystemen alarmerend

Eind maart 2005 publiceerde een grote groep wetenschappers uit 95 landen in opdracht van de VN een alarmerend rapport over de stand van zaken met betrekking tot de verschillende ecosystemen op aarde. Een van de bevindingen is dat de verschillende ecosystemen in de afgelopen 50 jaar meer zijn aangetast dan in elke andere willekeurige tijdperiode. Deze veranderingen hebben weliswaar geleid tot netto-opbrengsten qua welvaart, maar hebben ook bijgedragen tot de degradatie van de natuurlijke hulpbronnen. Voorbeelden hiervan zijn overbevissing en ontbossing. Als deze ontwikkelingen zich de komende vijftig jaar doorzetten, zal dit grote consequenties hebben voor de biodiversiteit en zal 10 tot 30% van de diersoorten uitsterven. Het rapport stelt dat vooral de armen de dupe zullen zijn van de aantasting van de ecosystemen, omdat zij in grote mate afhankelijk zijn van natuurlijke hulpbronnen. De conclusie is dat de degradatie van de ecosystemen weliswaar een halt kan worden toegeeroepen, maar dit zal grote aanpassingen vergen in beleid, instituties en praktijk. De algemene boodschap van het rapport heeft draagvlak onder een groot aantal wetenschappers en overheden. De discussie spitst zich toe op de vraag welke maatregelen benodigd zijn. De EU is momenteel bezig met een evaluatie van haar Biodiversiteit Strategie en de vier begeleidende Actieplannen (waaronder een voor landbouw). Hierbij is duidelijk geworden dat andere onderwerpen zoals klimaatverandering van groter belang werden geacht. Inmiddels zijn er echter al voorstellen gedaan om biodiversiteit hoger op de agenda te krijgen. De Franse president Chirac pleitte in januari bijvoorbeeld voor een intergouvernementeel panel (IP) voor Biodiversiteit, gelijk het bestaande IP voor Klimaatverandering.

www.millenniumassessment.org

1.4 Marktwerking in internationaal milieubeleid

De afgelopen decennia is het geloof in markten sterk in opkomst geweest. Zowel in Noord-Amerika als in Europa hebben overheden marktwerking (in de zin van het opzetten van een markt) gezien als middel om de effectiviteit en vooral de efficiëntie te verbeteren van diensten die voorheen in de publieke sfeer lagen – zoals de nationale spoorwegen, de telefonie of de energiemarkt. Alhoewel niet alle beloftes van een verhoogde marktwerking werden ingelost (denk aan de problemen rondom de nationale spoorwegen in zowel Nederland als het Verenigd Koninkrijk), is het einde van deze trend internationaal gezien nog lang niet in zicht. Een grotere marktwerking wordt nu voorzien om internationale milieuproblemen op te lossen.

Huidige markten voor milieu

De VS zijn koploper wat betreft marktwerking in de milieusector. In de jaren negentig stelde president Bush senior de 'Clean Air Acts' in en creëerde de eerste markt om milieuproblemen op te lossen, in dit geval de uitstoot van zwaveldioxide, een van de veroorzakers van zure regen. Na dit succes is het mechanisme toegepast in andere landen (waaronder de EU) en op andere milieuproblemen, waarvan de bekendste de CO₂-emissiehandel is. De markt wordt gevormd door het Kyoto-Protocol dat plafonds stelt aan de hoeveelheid CO₂ (*carbon*) dat door individuele landen wordt uitgestoten. Deze landen verdelen dit over de vervuilers. Zo heeft de Nederlandse overheid voor de glastuinbouw een streefwaarde (plafond) van 6,5 miljoen ton CO₂ vastgesteld. Landen (of bedrijven) die onder de grens zitten, of aanbieders van CO₂-verlagende technologieën, kunnen zogenoemde *carbon credits* verkopen aan landen (of bedrijven) die boven de grens zitten, waardoor handel ontstaat. De markt is al eerder van start gegaan, mede door vroege investeringen van bedrijven die hoge concentraties aan CO₂ uitstoten en verwachten dat in de toekomst veel stringenter regels zullen gelden dan nu, en dat de prijs van de *credits* zal stijgen. Ook is de markt in financiële derivaten en makelaars sterk gegroeid.

Markten worden nu steeds meer gezien als oplossing voor allerhande milieuproblemen. Vanwege het falende overheidsbeleid in ontwikkelingslanden wat betreft milieubeleid, ziet men markten ook voor deze landen als probaat middel. De markt die is ontstaan door het Kyoto-Protocol wordt nu gezien als middel om tropische natuurgebieden te beschermen. Het instandhouden van tropische regenwouden of herbebossingprojecten levert per saldo een nettowinst aan C op, omdat bomen C vastleggen. Door deze als *carbon credits* te verkopen, worden twee vliegen in een klap geslagen: de biodiversiteit in tropische bossen wordt behouden en, als de lokale bevolking de inkomsten van de *carbon credits* krijgt, kan armoede ook worden bestreden.

Deze *carbon credits* kunnen ook worden verkocht door boeren die gewasresten onderploegen en zo het CO₂-gehalte van de bodem verhogen. Niet alleen in ontwikkelingslanden, maar ook in geïndustrialiseerde landen. Daarnaast zijn initiatieven ontplooid voor marktwerking op het gebied van betaling voor diensten die boeren leveren aan milieu en natuurbehoud. In het geval van arme boeren in ontwikkelingslanden, wordt ook aan armoedebestrijding gedaan. Probleem van deze initiatieven echter, is vaak dat er geen duidelijke vragende partij is (naast de overheid).

Ten slotte is er de ontwikkeling van watermarkten. In de VS en Australië zijn watermarkten het verst ontwikkeld, waarbij licenties om water te onttrekken kunnen worden verhandeld. Zo kan water dat voor agrarisch gebruik is bestemd worden verhandeld tussen boeren, maar ook aan stedelijke gebruikers. De roep om schaars water in ontwikkelingslanden te verdelen via de markt wordt steeds groter en in een aantal landen is er een markt opgezet (bijvoorbeeld in Chili).

Haken en ogen aan meer marktwerking

Vanuit de economische theorie lijkt het argument om meer marktwerking toe te laten steekhoudend. Veel milieuproblemen worden gekarakteriseerd door hun *externaliteiten*: positieve of negatieve effecten die door derden genoten of betaald worden. Door marktwerking in te stellen kunnen die externaliteiten (voor een deel) geïnternaliseerd worden. Marktwerking kan een heel efficiënt en effectief middel zijn voor milieubeleid, zoals is bewezen in een aantal gevallen. Maar in veel gevallen waarin men pleit voor meer marktwerking, gaat men voorbij aan de transactiekosten die horen bij zo'n institutionele regeling.

Transactiekosten - de kosten die gepaard gaan met het opzetten en laten functioneren van een institutie zoals een markt - kunnen behoorlijk oplopen, vooral als het om moeilijk meetbare (ecologische) factoren gaat. Een recente studie (Robertson, 2004) heeft laten zien dat de *mitigation banking* regeling in de VS, waarbij projectontwikkelaars die moerassen ontwikkelen tot bouwterreinen nieuw aangelegde moerassen moeten aankopen, uiteindelijk heeft geresulteerd in een verlies aan ecologische kwaliteit. Omdat de ecologische functies van het vernietigde moeras moeilijk zijn te meten of kwantificeren, is men de oppervlakte moeras gaan nemen als eenheid in plaats van de ecologische functies. Dezelfde soort problemen zullen zich voordoen bij andere vormen van marktwerking. Renwick et al. (2003), stellen dat de kosten die moeten worden gemaakt voor nauwkeurige metingen over hoeveel C wordt vastgelegd door een groot aantal (kleine) boerenbedrijven waarschijnlijk zo hoog zijn dat de markt hiervoor niet rendabel is. Het CPB (2002) heeft voor Nederland berekend dat de transactiekosten (invoeringskosten) van een (complex) nationaal systeem van CO₂-emissiehandel in Nederland zo hoog zijn, dat het niet de meest efficiënte invulling van het klimaatbeleid is.

Vooraf in ontwikkelingslanden zullen deze problemen spelen. In het algemeen zullen sterke marktpartijen meer voordelen naar zich toe (kunnen) trekken, waardoor zwakkere partijen minder profijt zullen hebben (Landell-Mills en Porras, 2002). Dit geldt niet alleen voor arme bevolkingsgroepen, maar ook de groep arme ontwikkelingslanden als geheel. Het is goed denkbaar dat ontwikkelingslanden, die hun rechten in een vroeg stadium goedkoop verkopen, op termijn in de problemen komen als de prijs van emissierechten flink is gestegen en zij al hun rechten hebben verkocht. Ontwikkelingslanden hebben daarnaast vaak het probleem dat op nationaal niveau de essentiële institutionele voorzieningen ontbreken, waardoor een goed functionerende CO₂-markt niet mogelijk is. Een studie naar het inzetten van *carbon credits* voor een bosgebied in Indonesië wees bijvoorbeeld uit dat Indonesië nog lang niet in staat was om aan de eisen te voldoen die in het Kyoto-Protocol beschreven staan (Meijerink et al., 2004). Daarnaast is het de vraag of overheden die in het verleden hebben gefaald om effectief het milieu te beschermen wel in staat zijn om de complexe institutionele omgeving te creëren en te handhaven die voor een goed functionerende markt nodig is.

Markten op retour

Alhoewel markten en marktwerking in bepaalde gevallen geschikte instrumenten zijn voor milieubeleid, hoeven ze niet per definitie efficiënter of effectiever te zijn dan overheidsbeleid, als institutionele eisen en transactiekosten worden meegenomen. Europa, en vooral Nederland lijken veel voorzichtiger te zijn wat betreft marktwerking in milieubeleid dan bijvoorbeeld de VS. Alhoewel ook in Nederland veel is gesproken en gedaan over marktwerking - van 1994 tot 2003 is er met de Marktwerking, Deregulering en Wetgeving (MDW) operatie gewerkt om onder andere hiervoor meer ruimte te geven - heeft dit niet zozeer geleid tot meer marktwerking waarbij de overheid de kaders schept voor regelgeving maar vraag en aanbod overlaat aan private partijen. Wel tot het inzetten van marktconforme beleidsinstrumenten zoals heffingen, of positieve subsidies, zoals voor groene of blauwe diensten die boeren verrichten. Sommigen opperen zelfs dat marktwerking in milieubeleid in Nederland zijn beste tijd heeft gehad en dat de accenten nu liggen op decentrale in plaats van centrale (overheids)sturing, op planmatig in plaats van wetmatig werken en op beleid gericht op participatie en maatwerk (De Roo, 2004).

Landbouw en voedsel in de wereld

Kernpunten:

- plantaardige productie neemt fors toe
- honger in ontwikkelingslanden blijft
- groeiende graanvoorraden in de EU
- hoge prijzen op de mondiale vlees- en zuivelmarkt
- belang van India en China op wereldmarkt neemt toe
- steun aan de landbouw in meeste landen gedaald
- forse toename agrarische handel, vooral in bewerkte producten
- grote agribusinessbedrijven vooral van Amerikaanse oorsprong

2.1 Voedselvraag en -aanbod

2.1.1 Algemeen

De agrarische productie in de wereld groeide in 2004 flink in vergelijking met voorgaande jaren, vooral dankzij toename van de plantaardige productie. De wereldgraanoogst in 2004 was volgens schattingen van de FAO een record (tabel 2.1). Ook voor 2005 zijn de verwachtingen goed, al zal het niveau van 2004 niet gehaald worden. Met name de oogsten in Europa zullen naar verwachting lager zijn dan in 2004.

De mondiale vleesproductie was in 2004 ongeveer 2% hoger dan het voorgaande jaar (tabel 2.2). De productie van varkensvlees nam het grootste deel van de stijging voor haar rekening. In Zuid-Amerika groeide de totale vleesproductie het hardst. In Azië, dat 40% van de wereldvleesproductie voor zijn rekening neemt, nam de productie met ruim 2% toe, een halvering van de groei van de

Tabel 2.1 Wereldproductie (mln. ton) van enkele akkerbouwproducten, 2000-2004

	2000	2001	2002	2003	2004
Granen	2.060	2.108	2.029	2.079	2.252
tarwe	585	591	574	558	624
voedergranen	876	919	884	935	1.020
rijst	599	598	571	586	608
Suiker (ruw)	133	132	145	141	144
Aardappelen	329	312	322	318	329
Sojabonen	161	177	181	189	206
Peulvruchten	54	55	56	58	61

Bron: FAOSTAT.

voorgaande jaren. Over de gehele linie zal ook in 2005 de productie groter zijn.

De toename met 2% van de melkproductie in 2004 komt vooral voor rekening van Azië, Latijns-Amerika en Nieuw-Zeeland. Vooral de productie in China was met een toename van 20% van invloed, maar ook de in absolute hoeveelheden gemeten groei in India - na de EU de belangrijkste producent - was fors. De grotere productie in Latijns-Amerika komt als herstel na jaren van economische instabiliteit in die landen.

De totale landbouwproductie per hoofd van de bevolking nam wereldwijd met ruim een procent toe, vooral door een groeiende productie in Amerika en de EU. In Afrika daarentegen was sprake van een daling met ongeveer 2% per hoofd van de bevolking.

Honger in de wereld blijft

Het doel van de Wereldvoedseltop om het aantal ondervoede mensen tussen 1996 en 2015 te halveren lijkt niet meer haalbaar. Tussen 1998-2000 en 2000-2002 was zelfs sprake van een kleine toename (FAO, 2004a). Sinds het begin van de jaren negentig daalde het aantal ondervoede mensen in ontwikkelingslanden met 9 miljoen, dat is slechts 1% van de in totaal ruim 800 miljoen ondervoede mensen in die landen. Een kleine 40 miljoen mensen in de ontwikkelde landen komt niet aan hun dagelijkse behoefte aan calorieën.

Het terugdringen van de honger in China en India in de eerste helft van de jaren negentig, blijkt in de tweede helft niet te zijn doorgezet. Omdat deze landen een relatief groot aandeel hebben in de totale wereldbevolking, is het achterblijven van deze landen van grote invloed op het totaalcijfer. In de ontwikkelingslanden buiten China en India zette de neerwaartse trend zich wel door, zodat op wereldniveau wel sprake was van een relatieve daling van het aantal mensen dat aan ondervoeding lijdt. De groei van de totale wereldbevolking doet dit echter teniet.

Prognoses productie en consumptie

De situatie in de ontwikkelde landen is sterk tegengesteld aan die van de ontwikkelingslanden. Ruime inkomensgroei en een toename van de bevolking leidt in de komende tien jaar tot een groei van de consumptie. Bovendien zorgt de toenemende urbanisatie voor een verandering in de eetpatronen

Tabel 2.2

Wereldproductie (mln. ton) van enkele veehouderijproducten, 2000-2004

	2000	2001	2002	2003	2004
Rundvlees	56,8	56,0	57,7	58,3	58,7
Varkensvlees	90,2	92,2	95,4	98,6	100,4
Schape- en geitenvlees	11,4	11,5	11,8	12,2	12,1
Pluimveevlees	69,2	72,0	74,6	76,4	78,2
Eieren	55,6	57,3	59,6	61,0	62,8
Koemelk	490,4	496,9	508,0	516,6	515,8

Bron: FAOSTAT.

(OESO, 2004a). Voor een groot aantal producten wordt een consumptiegroei verwacht van meer dan 2% per jaar, uitgezonderd rijst en mager melkpoeder (tabel 2.3). De consumptie zal in de landen buiten de OESO sterker toenemen dan in OESO-landen; het aandeel van de OESO-landen in de totale consumptie zal steeds minder worden.

Voor de meeste producten geldt dat de productie sterker groeit dan de consumptie; dat geldt niet voor pluimveevlees, boter en mager melkpoeder. De snellere groei van de productie zal de honger niet verdrijven. In ontwikkelingslanden is het toch vooral een armoedeprobleem, zeker buiten de steden. De hongerbestrijding in deze gebieden zal onder meer samen moeten gaan met investeren in de opleiding van dit deel van de bevolking.

Graanvoorraden Europese Unie lopen hoog op

De ontwikkelingen in de graansector in de EU leiden tot onrust op de internationale graanmarkt. Na een normale oogst in de EU in 2002, was er in 2003 een enorme terugval vanwege de droogte in Europa. Uit de toch al niet zo grote interventievoorraad graan kon worden verkocht voor de interne markt, de voorraad was aan het begin van het oogstjaar 2004/05 op een historisch laag niveau beland. Het oogstjaar 2004/05 bracht recordoogsten voor Duitsland, Hongarije en de Tsjechische republiek. In Frankrijk was de graanoogst slechts eenmaal eerder groter. De productie in de EU nam met een kwart toe ten opzichte van het voorgaande jaar, de marktprijzen lagen vrijwel op interventie-niveau. De afzet naar landen buiten de EU was moeizaam, omdat ook andere belangrijke graan-exporteurs goede oogsten hadden. Ook de duurdere euro speelde hierbij een rol. De concurrentie

Tabel 2.3 Verwacht jaarlijks groeipercentage in productie en consumptie van enkele agrarische producten, 2003-2013

	Productie			Consumptie		
	Wereld	OESO	Niet-OESO	Wereld	OESO	Niet-OESO
Tarwe	1,8	1,5	2,0	1,2	0,8	1,4
Rijst	1,3	1,1	1,3	0,8	0,8	0,8
Voedergranen	1,6	1,4	1,8	1,3	0,8	1,8
Oliezaden	2,7	2,5	2,8	2,6	1,6	3,8
Rundvlees	1,6	0,6	0,8	1,5	0,4	3,0
Varkensvlees	1,5	0,8	2,0	1,5	0,8	2,0
Pluimveevlees	1,9	1,7	2,1	2,0	1,7	2,5
Boter	2,2	0,0	3,8	2,3	0,4	3,3
Kaas	2,0	1,6	3,4	2,0	1,7	2,8
Mager melkpoeder	0,7	-0,7	5,6	1,0	0,0	2,3
Vol melkpoeder	2,6	1,9	3,4	2,6	1,7	2,8
Plantaardige olie	3,0	2,0	2,9	2,9	1,7	3,8
Suiker	1,7	0,5	2,2	1,8	0,5	2,2

Bron: OESO (2004a).

kwam vooral uit Rusland, de Oekraïne en zelfs Argentinië. Frankrijk en Duitsland hebben door hun ligging aan zee nog mogelijkheden om het graan aan te bieden op de wereldmarkt, eventueel gesteund door subsidies van de Europese Commissie. Hongarije en Tsjechië hebben die mogelijkheid niet. Ze produceren voor de lokale markt, waar grote verschuivingen in de productie niet kunnen worden opgevangen. Het transport naar internationale havens aan de Zwarte of Adriatische Zee is te kostbaar om het daarna nog tegen een redelijke prijs af te kunnen zetten buiten de EU. Ook transport naar een aantal zuidelijke landen als Italië en Spanje, waar sprake is van een tekort, is te kostbaar. Zo ontstaan in de EU nieuwe interventievoorraden; aan het begin van het nieuwe oogstjaar 2005/06 zijn deze ongebruikelijk hoog. Dit leidt binnen de Unie tot een tweestrijd tussen de oude lidstaten, die willen dat er extra geld komt voor subsidiëring van de export en de nieuwe lidstaten, die aandringen op interventie van het graan. Hoewel geraamd is dat de productie zal dalen, blijven de voorraden naar verwachting hoog.

2.1.2 Nieuwe spelers op de markt

De rol van de niet tot de OESO behorende landen wordt steeds groter op de agrarische markt. Zo is China belangrijk als importeur op de graanmarkt en Argentinië en Brazilië zijn essentiële exporteurs op de markt voor oliezaden. Hetzelfde geldt voor Brazilië als het gaat om rundvlees en suiker (zie ook kader). Ook India kan belangrijker worden als partner op de markt voor agrarische producten. Dat land is voor een belangrijk deel afhankelijk van de landbouw. Ook al zijn er in India vooral kleine bedrijven, door zijn grote omvang is dit land een belangrijke agrarische producent. De rol van India op de wereldmarkt is echter altijd beperkt geweest door de sterk naar binnen gerichte politiek. Dit is aan het veranderen en het aandeel van India in de wereldhandel neemt sterk toe. Verwacht wordt dat de open politiek samen met de bevolkingsgroei en stijging van de inkomens er toe leidt dat de import meer toeneemt dan de export (OESO, 2004a).

Kenmerken van Brazilië

Brazilië - behorend tot de tien grootste economieën van de wereld - is in relatief korte tijd een agrarische grootmacht geworden. Het land heeft een gevarieerd klimaat en daardoor een landbouw met een grote diversiteit aan producten. Brazilië is 's werelds grootste exporteur van citrusfruit, sinaasappelsap, rietsuiker en koffie, tweede exporteur van sojabonen, en 's werelds derde exporteur van tabak en pluimveevlees. De belangrijkste exportmarkten zijn de EU en de VS, maar Brazilië is ook steeds meer aanwezig op groeiende markten in Azië (China) en andere ontwikkelingslanden. Het land behoort ook tot de grootste producenten van maïs, rijst en rundvlees.

De groei van de productie heeft zich vooral voorgedaan in de jaren negentig. Hierbij verschoof het centrum van de productie van het Zuiden en Zuidoosten naar het Centraal westelijk gebied van Brazilië, waar in relatief korte tijd het landbouwareaal van 7 naar 11 miljoen hectare toenam.

Vooral het areaal voor oliezaden, granen en katoen groeide, waardoor - samen met productiviteitsgroei - de productie van deze en andere gewassen flink kon toenemen. De veehouderij-sector vertoont een grote dynamiek. De pluimvee- en varkenshouderij zijn erg efficiënt, mede door de sterke verticale integratie in deze sectoren.

Een aantal factoren is van groot belang voor de toekomstige concurrentiepositie van Brazilië. Macro-economische stabiliteit (met als uitvloeisel een stabiele muntkoers) is er een van, maar ook technologische ontwikkeling, voldoende beschikbare grond en fysieke infrastructuur - verbinding tussen binnenland en havens - zijn van belang. De vooruitzichten voor verdere expansie van productie en export zijn rooskleurig, omdat de marktgeoriënteerde sector goed lijkt toegerust op internationale concurrentie. Onvoldoende investeringen in de infrastructuur, nadelige gevolgen voor het milieu (voor tropische bossen in het Amazonegebied) en sociale spanningen tussen de overwegend kleinschalige traditionele en de nieuwe grootschalige productiegebieden kunnen een rem zetten op de snelle agrarische ontwikkeling van het land.

2.2 Landbouwstructuur

Het gezinsbedrijf vormt in de meeste geïndustrialiseerde landen de hoeksteen van de primaire landbouw. In vergelijking met andere bedrijfstakken is de landbouw kleinschalig georganiseerd. In de EU wordt het familiebedrijf veelal ook als de optimale bedrijfsvorm gezien voor de landbouw, zowel sociaal als economisch, en is het beleid gericht op het instandhouden van zo veel mogelijk bedrijven (Cahill, 2004). Een blik op de ontwikkelingen de afgelopen 25 tot 50 jaar leert echter dat het familiebedrijf zeer is veranderd. Schaalvergroting, specialisatie en een groeiend belang van inkomen van buiten het bedrijf zijn trefwoorden voor de ontwikkeling van de landbouw in bijvoorbeeld de Verenigde Staten, Canada en de EU.

In de Verenigde Staten is het aantal bedrijven sinds 1950 met meer dan 60% afgenomen, tot iets meer dan 2 miljoen in 2002. De gemiddelde bedrijfsoppervlakte verdubbelde in dezelfde periode tot circa 200 ha. Het merendeel van de bedrijven, 55%, is een klein familiebedrijf met een omzet van minder dan 10.000 dollar. De productie concentreert zich steeds meer op grote bedrijven, 17% van de bedrijven heeft een aandeel van bijna 80% in de totale productiewaarde van de landbouw (Hallberg, 2004). De afgelopen 10 jaar is het aantal zeer grote bedrijven - met een omzet van meer dan 500.000 dollar - verdubbeld tot 64.000 in 2002 (MacDonald et al., 2004). Voor zowel de kleine als de grote bedrijven is het inkomen van buiten de landbouw van groot belang. De kleine bedrijven danken hun bestaan aan het inkomen van buiten het bedrijf, het inkomen uit de landbouw is voor het merendeel van deze bedrijven (80%) negatief. Voor de grote bedrijven vormt het inkomen van buiten het bedrijf bijna de helft van het totale inkomen, zelfs voor de zeer grote bedrijven is dit nog 25% (MacDonald et al., 2004).

Ook in Canada is het aantal bedrijven de afgelopen vijf decennia sterk gedaald, met bijna 60% tot ruim 246.000 in 2001. De gemiddelde bedrijfsoppervlakte stijgt nog altijd en ligt nu op 274 ha (Statcan, 2005). Het aandeel in de productiewaarde van de grote en zeer grote bedrijven - met een omzet van respectievelijk meer dan 100.000 en 500.000 Canadese dollars - is 84% (Hopkins et al., 2004). De toegenomen schaalvergroting blijkt verder uit het gegeven dat bijna 14% van de bedrijven in 2001 een omzet had van meer dan 250.000 dollar. In 1980 lag het aandeel van deze bedrijven rond de 3% (Statcan, 2005). Inkomen van buiten het bedrijf speelt voor bijna de helft van het aantal bedrijven een rol. Voor de kleinere bedrijven is het overgrote deel van het totale inkomen (96%) afkomstig van werkzaamheden buiten het bedrijf. Voor de zeer grote bedrijven is ruim 30% van het inkomen afkomstig uit niet-landbouwwerkzaamheden. Gemiddeld ging het om 55% van het inkomen in 2002 (Statcan, 2005a). De meeste bedrijven kiezen nu voor een combinatie van werk op het bedrijf en buiten het bedrijf en zijn zo georganiseerd dat rekening wordt gehouden met de beperkingen die het werken buitenshuis oplegt aan de organisatie van het landbouwbedrijf (Hopkins et al., 2004).

In EU en Nederland wel schaalvergroting, inkomen van buiten de landbouw beperkter

De hiervoor beschreven ontwikkelingen doen zich evenzeer voor in de EU en Nederland. In de EU is eveneens sprake van een gestage daling van het aantal bedrijven en een groei van de bedrijfsoppervlakte (zie ook par. 3.2). In Nederland is het aantal bedrijven sinds 1950 gedaald van ruim 409.000 bedrijven tot 85.501 in 2003. De gemiddelde bedrijfsoppervlakte ligt nu rond de 22,5 ha, tegen 5,7 in 1950 (zie ook LEB 2004, par. 7.2). Het grootste verschil tussen beide continenten lijkt het inkomen van buiten bedrijf te zijn, dat in de EU-landen een minder hoge vlucht heeft genomen. Niet in alle landen van de EU wordt dit inkomen gemeten, maar voor Nederland ligt dit gemiddeld rond de 15 tot 20%. Voor België, Zwitserland, Frankrijk en Duitsland ligt het rond de 30% (OESO, 2004b). Overigens kan het verschil ten dele worden verklaard uit de minder ruime definitie die de EU-landen hanteren van een landbouwbedrijf dan de VS en Canada.

Voorgaande ontwikkelingen zijn goed verklaarbaar. Dankzij technische ontwikkeling, in combinatie met een beperkte groei in de vraag naar landbouwproducten, nam het aanbod sneller toe dan de vraag. Daardoor dalen de prijzen van agrarische producten en komt het inkomen onder druk. In reactie daarop heeft de producent een aantal alternatieven zoals stoppen; kostenbesparing via onder meer schaalvergroting; verbreding van het bedrijf naar niet agrarische activiteiten; productiefactoren, met name arbeid, buitenshuis inzetten. Volgens de 'klassieke' landbouw-economische leer zitten de productiefactoren in de landbouw vast(er) dan bij andere sectoren van de economie, vooral vanwege de wijze waarop de primaire productie is georganiseerd - in gezinsbedrijven - en vanwege een gebrek aan alternatieven. Grond, arbeid en kapitaal zouden niet gemakkelijk op een andere wijze worden ingezet dan voor landbouwproductie. Uit de voorbeelden blijkt echter dat in ieder geval arbeid mobieler is dan wel is verondersteld.

Een interessante vraag is ook hoe de landbouwstructuur zich zou hebben ontwikkeld zonder het vigerende - beschermende - landbouwbeleid. Dit beleid heeft in de VS, Canada en de EU vooral geleid tot een stijging van de waarde van grond in eigendom en van productiebeperkende maatregelen zoals

quota (Hopkins, 2004; Cahill (2004). Landbouwbeleid vertraagt daarmee de autonome trend van structuurveranderingen. Afbouw van de bescherming leidt vooral tot vermindering van deze waarden en treft in eerste instantie de eigenaren van de grond en de productierechten. Het is juist hierom dat bijvoorbeeld de liberalisering van het landbouwbeleid in Nieuw-Zeeland gepaard ging met schuldsanering, omdat door de prijsdaling van grond en vee de waarde van de onderpanden sterk verminderde (Van Bruchem en De Kleijn, 2005). In Zweden leidde de afbouw van de steun tot het uit productie nemen van landbouwgronden en een versnelde herstructurering van de landbouw (Rabinowicz, 2004).

2.3 Internationaal landbouwbeleid

2.3.1 Ondersteuning van de productie

De Producer Support Estimate (PSE) was in de OESO-landen in 2004 vrijwel gelijk aan 2003 en wordt geschat op 30% van de waarde van de landbouwproductie (OESO, 2005d). De ondersteuning is sinds 2000 op een vrijwel gelijk niveau gebleven, de VS, Korea en Nieuw-Zeeland uitgezonderd (tabel 2.4). De daling van de ondersteuning in de meeste landen werd sterk beïnvloed door de koers van de Amerikaanse dollar. De zwakte van deze munt zorgde er voor dat in veel OESO-landen het verschil tussen binnenlandse en wereldmarktprijzen kleiner was, waardoor ook minder steun nodig was om de producten op de internationale markt af te kunnen zetten. De daling van de PSE in de EU wordt ook beïnvloed door de toetreding van de nieuwe lidstaten. De tot de OESO behorende landen die zijn toegetreten tot de Unie hadden allemaal een lagere PSE dan de EU.

2.3.2 Doha Ronde

De eind juli 2004 in Genève afgesloten raamovereenkomst in het kader van de WTO Doha-ronde over liberalisering van de wereldhandel legt vooral de onderhandelingskaders vast voor het landbouw-dossier. Voor alle drie de elementen (markttoegang - exportsteun - interne steun) is het streven de steunbedragen progressief te verminderen via getrapte formules. Over de precieze vorm moet nog worden onderhandeld, maar het principe is dat hogere steunbedragen sneller worden afgebouwd. Daarmee wordt een zekere harmonisatie van steun tussen WTO lidstaten nagestreefd. Voor ontwikkelingslanden en in het bijzonder de minst ontwikkelde landen worden - mede door henzelf sterk bedongen - vergaande uitzonderingen gemaakt in de vorm van lagere reductieverplichtingen en langere implementatieperiodes. Voor de minst ontwikkelde landen geldt zelfs dat zij geen enkele reductieverplichting hoeven aan te gaan. Het gevoelige katoendossier krijgt apart aandacht binnen de landbouwonderhandelingen.

Tabel 2.4 Landbouwsteun^{a)} in OESO-landen, 1986-2004

	1986-1988	2002-2004	2003	2004
Nieuw-Zeeland	11	2	2	3
Australië	8	4	4	4
Mexico	28	21	19	17
Verenigde Staten	22	17	15	18
Canada	36	22	25	21
Turkije	16	25	29	27
OESO	37	30	30	30
EU ^{b)}	41	34	36	33
Japan	61	58	59	56
Korea	70	63	61	63
Noorwegen	71	71	72	68
Zwitserland	78	71	71	68
IJsland	77	70	72	69

a) Aandeel (%) van PSE in productiewaarde; b) in 2004 EU-25. Bron: OESO (2005d).

Ambities exportsteun het grootst

In de raamovereenkomst is afgesproken dat de binnenlandse, handelsversturende steun moet worden afgebouwd, maar met hoeveel is onderwerp van onderhandeling. Dit betekent dat de steun in de 'gele' en 'blauwe' box moet afnemen. Ook de *de minimis* steundrempel (vrijwaring van de verplichting tot afbouw) wordt verlaagd. Een nieuw element is het stellen van grenzen aan de steun per product - in plaats van productgroep - in de gele box. Dit maakt afruil van verplichtingen tussen producten binnen een groep niet langer mogelijk. Voor de blauwe box komt er een plafond van maximaal 5% van de waarde van de agrarische productie. De EU maakt momenteel nog het meest gebruik van deze categorie (circa 7% van de productiewaarde in 2000). De verwachting is dat dankzij de Mid Term Review, en de daaruitvolgende overschakeling van productgebonden subsidies naar ontkoppelde toeslagen (zie kader), de EU redelijk makkelijk zal kunnen voldoen aan de afspraken.

Op het gebied van de exportsteun zijn de afspraken het meest vergaand. Als eindpunt van de onderhandelingen wordt de volledige afschaffing van alle vormen van exportsteun genoemd. Dit betekent dat ook exportkredieten, voedselhulp en het subsidie-element van staatshandelsondernemingen bij de onderhandelingen betrokken worden. Het streven is om 'paralleliteit' in de afbouw van alle vormen van exportsteun te realiseren. Exportkredieten worden momenteel het meest gebruikt door de VS. Staatshandelsondernemingen met mogelijk een handelsversturend effect zijn vooral te vinden in Canada (*wheat board*) en Nieuw-Zeeland (zuivel). In Nederland is vooral de zuivelsector een belangrijke ontvanger van exportsubsidies.

Op het gebied van de markttoegang is het streven *substantial overall reductions* via getrapte reductieformules voor tarieven, zonder dat er precieze afspraken zijn gemaakt. Verder wordt de WTO-leden de mogelijkheid geboden om 'gevoelige' of 'speciale' producten te benoemen, waarvoor uitzonderingen mogelijk zijn wat betreft het verlagen van importbarrières. Nederlandse exporteurs hebben in het algemeen belang bij een betere toegang tot markten buiten de EU.

Ontkoppelde steun?

In hoeverre is de steun die de EU gaat geven in de vorm van bedrijfstoelagen ontkoppeld? In het kader van de WTO is er een aantal eisen waaraan steun moet voldoen wil het als ontkoppeld beschouwd worden en aldus voldoen aan de eisen van de 'groene box'. Deze zijn dat de overheid de steun betaalt en uitkeert en de steun niet de vorm aanneemt van prijsondersteuning. Het in aanmerking komen voor steun moet worden bepaald op basis van duidelijk onderscheiden criteria als inkomen of grondgebruik in een referentieperiode. De hoogte van de steun mag niet zijn gebaseerd op actuele productie, prijzen of inzet van productiefactoren maar op een referentieperiode; ten slotte mag productie geen vereiste zijn voor het verkrijgen van steun.

De bedrijfstoelagen in de EU voldoen niet op alle punten aan deze voorwaarden. Zo krijgt een producent enkel een toeslag als hij beschikt over landbouwgrond, waarmee het verkrijgen van steun afhankelijk is van de inzet van een productiefactor. Saillant is dat in het WTO-panel over betalingen aan katoenproducenten in de VS is geconcludeerd dat deze betalingen - alhoewel losgekoppeld van de productie - niet voldoen aan de eisen van de groene box. In de steun is als beperkende voorwaarde opgenomen dat de producenten geen groenten en fruit mochten verbouwen. Een soortgelijke bepaling is voorzien in de bedrijfstoelagen van de EU. De grond - met toeslagrecht - mag gebruikt worden voor alle landbouwactiviteiten behalve groenten (inclusief uien), fruit, consumptieaardappelen, pootaardappelen en blijvende teelten (artikel 51 Verordening 1782/2003). De uitspraak in het katoenpanel impliceert dat ook de EU-toelagen niet voldoen aan de eisen van de groene box. Veel belangrijker is de vraag of een bij de WTO-aangesloten partij bereid is dit aanhangig te maken (Swinbank en Tranter, 2005).

Het vervolg van de Doha-ronde

In maart 2005 kwamen de meest invloedrijke WTO-leden in Kenia bijeen om in een kleiner gezelschap vooruitgang te boeken. Er zijn nog flinke tegenstellingen te overbruggen, die niet eenvoudig zijn te karakteriseren als 'rijk' tegen 'arm'. De VS en de EU streven naar de liberalisering van het verkeer van diensten en industriële goederen; ontwikkelingslanden en grote exporteurs als Australië willen een snelle afbouw van binnenlandse steun in de landbouw met het oog op betere marktkansen voor hun minder gesubsidieerde producenten. Alle landen zoeken tegelijkertijd naar forse vrijstellingen voor het

handhaven van steun voor belangrijke agrarische sectoren. Momenteel spitst het werk binnen het dossier markttoegang zich toe op een technische kwestie. De WTO bespreekt de omvang van tarieven als percentage van de waarde (ad valorem). In de agrarische handel worden invoerrechten echter vaak berekend als een geldbedrag per gewicht of eenheid. Het voordeel van dergelijke specifieke tarieven boven ad valorem rechten is de administratieve eenvoud. Omdat de omrekening van gewicht of aantal naar waarde van strategisch belang is voor de uitkomst van de onderhandelingen, is de berekening zelf ook onderwerp van onderhandeling (zie ook pagina 24 en 25).

2.3.3 Handelsgeschillen

Bij de WTO loopt een aantal handelsgeschillen over landbouwproducten. Brazilië heeft definitief gelijk gekregen in de zaak tegen de VS over handelsversturende steun aan katoenproducenten. Het argument van de VS dat het leeuwendeel van de steunbetalingen geen verband houdt met de omvang van productie en daarom toelaatbaar is, werd ook in hoger beroep verworpen. Tevens was er een duidelijke afwijzing van het gebruik van subsidies om het productieoverschot op de wereldmarkt te kunnen afzetten. In het katoendossier beriep de VS zich vergeefs op de Peace Clause, een afspraak uit 1994 die landen gedurende tien jaar vrijwaarde van klachten over bij de WTO aangemelde binnenlandse steun. De uitspraak heeft drastische gevolgen voor de Texaanse katoenboeren. De EU heeft de steun voor de bescheiden katoensector in Zuid-Europa vorig jaar al teruggeschroefd.

Ook in het suikerpanel is Brazilië, met medeklagers Thailand en Australië, definitief in het gelijk gesteld. De export door de EU van C-suiker en de re-export van preferentieel ingevoerde ACP-suiker moeten binnen de bepalingen van de WTO gebracht worden. Dit zal aanzienlijke consequenties hebben voor de suikerproducenten in de EU (zie ook paragraaf 3.1.1).

De kwestie rond de invoer van Amerikaans rundvlees naar de EU sleept zich sinds 1996 onveminderd voort. De EU weert rundvlees uit de VS en Canada vanwege het gebruik van zes groeihormonen die in de EU verboden zijn. In een reactie op een uitspraak van het dispuutsorgaan van de WTO in 1998, die de EU in het ongelijk stelde, stelden de VS en Canada handelssancties in ter waarde van circa € 100 miljoen. De EU heeft recentelijk opnieuw een verzoek gedaan voor panelarbitrage nu de VS en Canada deze sancties handhaven, ondanks een aanpassing van de Europese veterinaire wetgeving. Hierin werd het bezwaar tegen het gebruik van de hormonen - en dus het voortzetten van de importbeperking - opnieuw onderbouwd met risicoanalyses. Volgens de VS en Canada is er slechts sprake van een herhaling van zetten.

Een nieuw handelsgeschil ontstond rondom gekweekte zalm. Begin 2005 heeft de Europese Commissie nieuwe grensmaatregelen opgeworpen om de invoer van gekweekte zalm te reguleren, waaronder een tariefcontingent en een minimumimportprijs. Noorwegen en Chili kaartten de maatregelen als handelsbelemmerend aan bij de WTO.

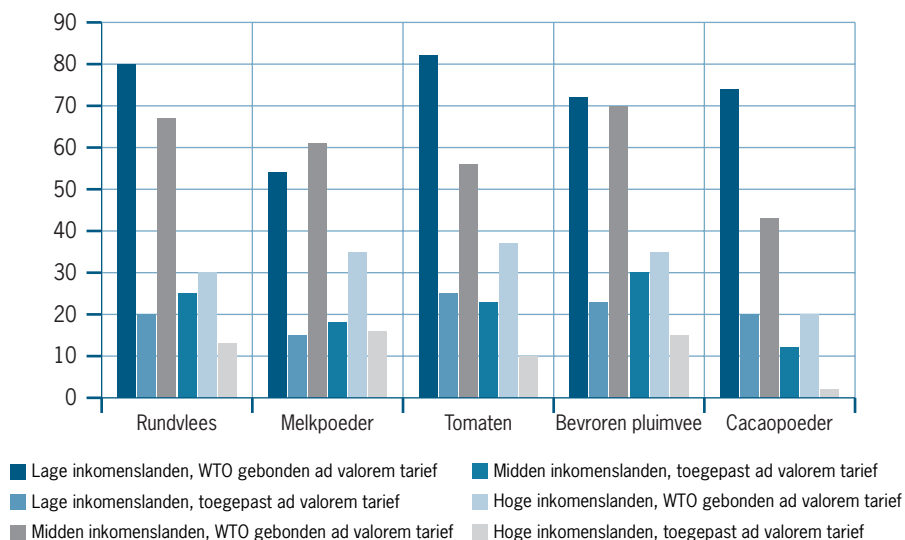
Agrarische tarieven en WTO

Tarieven zijn de meest algemeen toegepaste vorm van importbescherming. Er zijn *ad valorem* tarieven, waarbij het tarief een percentage is van de waarde van de import en *specifieke* tarieven waarbij sprake is van een geldbedrag per eenheid import, soms gebonden aan quota, seizoenen en/of technische productspecificaties. Specifieke tarieven komen veel voor in de agrarische handel, vooral de EU gebruikt ze om de binnenlandse markt voor landbouwproducten af te schermen.

Verlaging van landbouwtarieven is een belangrijk onderwerp in de Doha-onderhandelingsronde. De onderhandelingen worden echter niet gevoerd over de daadwerkelijk toegepaste tarieven, maar over de zogenaamde gebonden tarieven; dit zijn de aan de WTO genotificeerde maximale tarieven die opgelegd kunnen worden. In de praktijk gaapt er voor veel landen, en dan met name de lage inkomenslanden, een kloof tussen toegepaste en *gebonden* tarieven. Hierdoor kunnen landen toegepaste tarieven verhogen (tot maximaal de gebonden tarieven) om zo bijvoorbeeld plotseling stijgende importen in te dammen. Alleen met zeer forse verlagingen van de gebonden tarieven zullen de daadwerkelijk toegepaste tarieven verlaagd worden.

Ter illustratie zet figuur 2.1 voor een vijftal producten het gemiddelde toegepaste *ad valorem* tarief dat Nederlandse exporteurs tegenkomen in derde landen naast de gebonden *ad valorem* tarieven waarover onderhandeld wordt. Hierbij is onderscheid gemaakt naar lage-, midden- en hoge- inkomenslanden. Uit de figuur blijkt duidelijk dat de gebonden tarieven van lage- en midden- inkomenslanden een veelvoud zijn van de toegepaste tarieven. Voor rundvlees bijvoorbeeld is het gemiddelde gebonden

Figuur 2.1 Toegepaste en gebonden tarieven (%) voor geselecteerde exporten vanuit Nederland



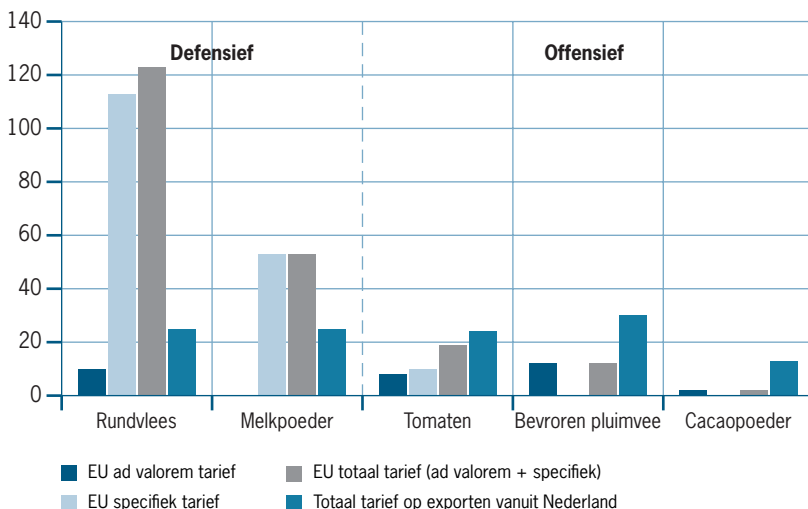
Bron: IMF, International Financial Statistics.

tarief van lage inkomenslanden 80% terwijl het toegepaste tarief 20% is. De toegepaste tarieven kunnen dus met 400% verhoogd worden binnen de kaders van de WTO. Omgekeerd zullen in dit voorbeeld de Doha-onderhandelingen op tariefsverlagingen van 75% moeten uitkomen wil de markttoegang in lage inkomenslanden verbeteren.

Ook de EU hanteert tarieven. Als deze hoger respectievelijk lager zijn dan de tarieven die derde landen hanteren op importen uit Nederland, heeft Nederland voor dat product een defensief respectievelijk offensief belang. Gezien het multilaterale karakter van de onderhandelingen betekent een afspraak over tariefsverlaging dat ook de EU de tarieven met de overeengekomen percentages moet verlagen.

In figuur 2.2 zijn de door de EU gehanteerde tarieven en de op Nederlandse exporten toegepaste tarieven naast elkaar gezet voor een aantal producten. Alle specifieke tarieven en eventuele tariefcontingenten zijn voor deze figuur omgerekend naar hun zogenaamde ad valorem tariefequivalent en uitgedrukt als percentage van de waarde van de import. Sectoren met een defensief belang kennen hoge specifieke tarieven. Hierdoor is de huidige discussie in de WTO over de conversie van specifieke tarieven naar ad valorem tarieven - dus de manier waarop geldbedragen, quota's, seizoensbepalingen en technische eisen vertaald worden naar een tarief als percentage van de import - van groot belang voor de EU. De manier waarop de tarieven geconverteerd worden bepaalt het uiteindelijke ad valorem tariefequivalent waarover de onderhandelingen gevoerd gaan worden. De gebruikte conversiemethode bepaalt dus sterk in welke mate de EU de bescherming van de interne markt zal moeten afbouwen (Kelholt et al., 2004).

Figuur 2.2 EU tarieven en tarieven derde landen (%) op importen uit Nederland



Bron: MacMap.

2.4 Internationale handel

2.4.1 Prijsontwikkelingen

Agrarische grondstoffen

Goede oogsten zorgden in 2004 voor een ruim aanbod van granen en oliezaden op de wereldmarkt. De hoge opbrengsten in de EU en de rest van Europa zorgden voor enige overschotten. Het vermarkten hiervan wordt gehinderd door de dure euro, waardoor het graan uit de VS meer in trek is. In 2004 was het valuta-effect al merkbaar: de notering voor tarwe in de VS daalde minder dan elders. De handel in oliezaden, die voor ruim 80% bestaat uit sojabonen, neemt reeds enkele jaren toe onder invloed van de veevoervraag in de ontwikkelingslanden. De economische groei in China leidt tot toenemende importen. Het aandeel van China in de wereldhandel nadert de 20% (FAO, 2004). De verwachting van een forse oogst in Noord- en Zuid-Amerika zorgde ervoor dat, ondanks de goede vraag, de prijzen van oliezaden eind 2004 daalden. De prijs van veevoer in Nederland volgt het verloop op de mondiale grondstoffenmarkt, zij het met enige vertraging. Doordat sojaproducten en een aantal belangrijke grondstoffen voor het veevoer worden ingevoerd uit derde landen, is de veevoerprijs in Nederland wel gevoelig voor ontwikkelingen in de wisselkoersen. Toen de dollar in de laatste maanden van 2004 verder daalde ten opzichte van de euro, stegen de groothandelsprijzen voor citruspulp en andere geïmporteerde grondstoffen direct. Een mogelijke bedreiging voor de veevoermarkt is de besmetting van Amerikaanse sojavelden met Aziatische sojaboonroest, die in november 2004 werd ontdekt.

Rijst daalde op verschillende markten in prijs. De export van China, 850 duizend ton in 2004, bleef ruim achter bij de verwachting, evenals de import in Indonesië waar een tijdelijke importstop van kracht werd (FAO, 2004).

De wereldprijzen voor koffie en cacao klommen verder uit het dal, nadat deze in 2001 op een dramatisch dieptepunt waren beland, vooral dankzij het beperken van de productie in Zuid-Amerika. Het herstel in de theemarkt wordt bemoeilijkt doordat de vraag achterblijft en de oogst uitzonderlijk goed is. Ook in de suikermarkt zet een goede oogst de prijzen onder druk.

Vlees en zuivel

Dierziekten bleven de internationale vleesmarkten overschaduwen, met als gevolg stijgende prijzen voor producten uit landen die vrij zijn van besmettelijke ziekten. De export van rundvlees vanuit de NAFTA-handelszone, doorgaans goed voor circa 10% van de wereldexport, kwam in 2004 tot stilstand doordat Japan, Zuid-Korea en Taiwan hun markten sloten voor rundvlees uit die streken. Aanleiding daarvoor waren twee BSE-gevallen in 2003. Exporteurs in Zuid-Amerika, met name Argentinië en Uruguay, profiteerden sterk van de afwezigheid van Noord-Amerikaanse exporteurs, gesteund door hun gunstige wisselkoers en dierziektenstatus. De EU was wederom netto-importeur. Het Aziatische aandeel in de rundvleesinvoer liep terug, terwijl het belang van de voormalige Sovjet-Unie en Midden-Oosten/Noord-Afrika toenam (PVE, 2004).

De uitvoer van pluimveevlees vanuit het Verre Oosten had zwaar te lijden onder vogelpest en de

beperkingen die de importlanden oplegden. De export vanuit Thailand daalde met 65% ten opzichte van 2003 en halveerde vanuit China. In een krimpende markt bleef de VS marktleider, maar de Braziliaanse uitvoer groeide met een toename van 15% sneller dan die van de VS (PVE, 2004). De getroffen Aziatische exporteurs vergrootten de export van gekookt vlees om aan de ban op vers pluimveevlees te ontsnappen.

De kwesties rond rund- en pluimveevlees resulteerden in toenemende vraag naar varkensvlees. De wereldhandel groeide met ruim 3%, met name door de sterke toename van importen in Japan en Korea. (FAO, 2004). Dankzij een gunstige ontwikkeling van de voerkosten liepen de prijzen maar beperkt op. De VS en de EU verbeterden hun posities op de markt, gesteund door de zwakke dollar (VS) en exportsubsidies (EU). Brazilië is een opkomende exporteur met een aandeel van inmiddels ruim 10%. Japan, de VS en Rusland zijn de belangrijkste importlanden met een gezamenlijk importaandeel van 60%. Rusland heeft het importquotum voor 2005 verruimd, vooral voor invoer vanuit de VS. De toewijzing aan de EU was beperkt (PVE, 2004). Overigens gaat veel EU-handel via de voormalige landen van de Sovjet-Unie, die zonder beperking vlees mogen exporteren naar Rusland.

Op de internationale zuivelmarkt is al sinds 2003 sprake van een krap aanbod, met hoge prijzen tot gevolg (FAO, 2004b). De dollarprijzen voor melkpoeder zaten gedurende heel 2004 in de lift en bereikten zelfs piekwaarden met prijzen rond \$2,20 per kilogram. De exportprijzen, genoteerd in dollars, voor kaas en boter stegen beide met 30% (FAO, 2004). In Australië viel de productie opnieuw tegen. De EU is in feite momenteel de enige netto-exporteur van boter, maar gezien de hoge prijzen zal een aanbodreactie in andere regio's niet uitblijven.

2.4.2 Ontwikkelingen tussen 1993 en 2003

Het aandeel van de agrarische handel in de wereldgoederenhandel is dalende doordat de industriële handel sneller groeit. Het gemiddelde jaarlijkse groeicijfer van de - in waarde gemeten - agrarische handel in de jaren negentig bedroeg 3,4% en bleef daarmee bijna de helft achter bij de industriële handel. Een belangrijke factor in de stagnatie van de agrarische handel was de teruglopende groei in de importvraag in de geïndustrialiseerde landen, die daalde van 4,8% in de jaren tachtig tot 2,3% in de jaren negentig (Aksoy en Beghin, 2005). De daling weerspiegelt onder andere de stijgende graad van zelfvoorziening in de EU.

De terugval in de groei van de agrarische handel heeft zijn weerslag op de wereldhandel aangezien de geïndustrialiseerde landen gezamenlijk ruim 72% van de wereldimport controleren; dit is inclusief de handel binnen handelsblokken EU-15 en NAFTA, exclusief deze handel hebben deze landen een importaandeel van 58%. In diezelfde periode nam de importvraag in de ontwikkelingslanden toe met ruim 6% per jaar gemiddeld.

Effecten Uruguay-ronde op de handel?

De handel tussen de jaren 1993-94 en 2002-2003 is met ruim een derde toegenomen tot ruim 550 miljard dollar, inclusief de handel binnen de diverse handelsblokken. In dit tijdvak zijn ook de afspraken van de Uruguay-ronde (UR) geïmplementeerd, die voor het eerst de handelsverstorende maatregelen in

de agrarische sector aan banden legde. Het is de vraag of de veranderingen in de handel gerelateerd moeten worden aan de implementatie van de UR. Ook andere factoren, zoals de groei van de mondiale economie die in die periode uitkwam op circa 3,5%, kunnen van doorslaggevend belang zijn geweest. Vanwege het verloop van de groei in de tijd lijken de UR-effecten van geringer belang te zijn dan andere invloeden. De jaarlijkse toename van de handel (op exportbasis) was gemiddeld 12% tussen 1993 en 1996, vlakke vervolgens af, en klom weer op naar circa 6% in het tijdvak 2000-03. De geïndustrialiseerde landen voerden de UR-akkoorden door in de periode 1994-99, maar dit resulteerde eerder in afvlakking dan in aantoonbare groei van de handel.

Verschuiving in marktaandeelen regio's

In het afgelopen decennium is in de regionale structuur van de agrarische wereldhandel betrekkelijk weinig veranderd. Tabel 2.5 geeft inzicht in de ontwikkeling van het handelsvolume en het marktaandeel per regio. Aan de exportkant hebben de EU en NAFTA ietwat terrein prijsgegeven aan exporteurs in ontwikkelingslanden. Aan de importkant is er een opvallende daling van het marktaandeel van de EU-15 en Azië.

In de EU herstelde de agrarische export in de jaren 2002-03 fors van het dieptepunt in de jaren ervoor. De groei zat vooral in de intra-handel, die bij benadering ongeveer 30% van de totale wereldhandel omvat. Cijfers over marktaandeelen van de EU-landen moeten voorzichtig worden gehanteerd vanwege gebrek aan geregistreerde intra-EU-handel. Spanje lijkt marktaandeel te winnen ten koste van Frankrijk en Nederland, de gezamenlijke Europese koplopers. De daling van het Nederlandse aandeel houdt voornamelijk verband met teruglopende doorvoer en zegt minder over de exportprestatie van producten van eigen bodem.

Het aandeel van NAFTA daalt onder invloed van de teruglopende export van de VS. De exportgroei van Mexico kan dit niet compenseren. Binnen Azië winnen China (3,7%) en India (1,3%) marktaandeel op landen als Maleisië en Taiwan die zich specialiseren buiten de agrarische sector. Het aandeel van Thailand, de tweede exporteur, is stabiel op 2,7%. Het aandeel van exporteurs in Latijns- en Centraal-Amerika piekte halverwege de jaren negentig op ruim 10% van de wereldhandel en zakte vervolgens terug. De recente uitbundige groei van de Braziliaanse uitvoer kon daar niets aan veranderen. De Afrikaanse uitvoer is licht toegenomen.

Van twee van de drie belangrijkste importlanden liep het marktaandeel fors terug. Het aandeel van Japan kelderde van ruim 14% in 1993-94 naar 9,4% in 2002-03; het aandeel van Duitsland liep terug van ruim 10% naar 7,9%. Het aandeel van de VS steeg van ruim 10% naar ruim 12%; de VS is nu de grootste importeur van agrarische producten. De agrarische handelsbalans van de VS is het afgelopen decennium sterk verslechterd. Sinds de UR is het handelsoverschot van 14 miljard dollar geheel verdwenen; inmiddels is er een tekort van 7,5 miljard dollar door een toegenomen importaandeel in de binnenlandse consumptie. In Azië heeft China (3,4%) nu de plaats van tweede importeur overgenomen van Zuid-Korea (2,1%). Het aandeel van India zit in de lift, maar ligt nog beneden 1% (zie ook 2.2.1).

Tabel 2.5 Agrarische import en export, volumes en marktaandeelen per regio, 1993-2003

	Import		Export	
	mrd. USD	%	mrd. USD	%
Totaal ^{a)}				
93-94	423,3	100,0	409,3	100,0
98-99	541,4	100,0	505,7	100,0
02-03	594,9	100,0	553,5	100,0
EU-15				
93-94	199,5	47,1	184,0	45,0
98-99	235,3	43,5	215,8	42,7
02-03	256,5	43,1	245,5	44,3
Overig Europa ^{b) c)}				
95-97	38,6	7,1	30,7	5,9
98-99	41,4	7,6	33,6	6,7
02-03	48,1	8,1	40,0	7,2
Azië				
93-94	117,4	27,7	59,6	14,6
98-99	135,8	25,1	69,3	13,7
02-03	148,1	24,9	73,8	13,3
NAFTA				
93-94	61,6	14,6	84,4	20,6
98-99	84,6	15,6	96,1	19,0
02-03	102,2	17,2	102,3	18,5
Latijns-Amerika				
93-94	12,7	3,0	35,2	8,6
98-99	21,5	4,0	52,8	10,4
02-03	16,1	2,7	49,1	8,9
Afrika ^{c)}				
95-97	16,1	2,9	13,1	2,5
98-99	17,7	3,3	15,6	3,1
02-03	17,5	2,9	16,2	2,9
Oceanië ^{d)}				
93-94	3,9	0,9	20,6	5,0
98-99	5,0	0,9	22,5	4,4
02-03	6,5	1,1	26,7	4,8

a) de agrarische handel omvat alle landbouw- en voedselproducten, inclusief vis, sierteelt, onbewerkt hout.

Weergegeven zijn cijfers inclusief de handel binnen handelsblokken. Importen in lopende cif-prijzen, exporten in lopende fob-prijzen. 93-94 staat voor het gemiddelde van de jaren 1993 en 1994;

b) omvat onder andere de 10 nieuwe lidstaten van de EU, Noorwegen, Zwitserland, Turkije, Rusland en de landen van de voormalige Gemeenschap van Onafhankelijke Staten;

c) vanwege ontbreken van cijfers voor 1993 en 1994 zijn cijfers opgenomen voor 1995 tot en met 1997;

d) omvat Australië, Nieuw-Zeeland en enkele kleine eilandstaten in de Stille Oceaan.

Bron: ITC/PCTAS, bewerking LEI.

Groei voornamelijk in bewerkte agrarische producten

Er wordt in toenemende mate gehandeld in producten die een mate van be- of verwerking hebben ondergaan. Op basis van een driedelige indeling is het aandeel van de categorie meest verwerkte producten gestegen van 41% in 1990 tot 48% in 2002, terwijl dat van de categorie onverwerkte producten daalde van 50% naar 44% (WTO, 2004). De handel in verwerkte producten nam in zowel de ontwikkelde als de ontwikkelingslanden toe, maar het aandeel in de totale agrarische handel is voor ontwikkelde landen vele malen groter dan voor ontwikkelingslanden. Zo behoort nu zo'n 75% van de agrarische export van ontwikkelde landen tot de bewerkte landbouwproducten. De groei van het aandeel van bewerkte producten in de totale agrarische handel vond vooral na 1985 plaats. De agrarische export van de groep van ontwikkelingslanden bestaat nu voor circa 65% uit bewerkte producten. In de agrarische export van minst ontwikkelde landen is het aandeel van verwerkte landbouwproducten sinds de jaren zestig en zeventig juist gedaald tot circa 20%.

2.5 Mondiale agribusiness

De ranglijst van ondernemingen die actief zijn in de mondiale agribusiness bestaat grotendeels uit bedrijven van Amerikaanse oorsprong (tabel 2.6). Van de vijftien grootste ondernemingen zijn er maar

Tabel 2.6 Ranglijst van ondernemingen in de voedings- en genotmiddelenindustrie ^{a)}, 2004

	Omzet (mrd. USD)	Land van oorsprong	Hoofdactiviteit/Producten
1. Nestlé	71,0	Zwitserland	Voedings- en genotmiddelen
2. Altria Group	64,0	Verenigde Staten	Voeding, dranken en tabak
3. Unilever	47,1	Nederland	Voedings- en genotmiddelen
4. Archer Daniels	37,0	Verenigde Staten	Voeding, dranken en tabak
5. PepsiCo	29,3	Verenigde Staten	Voedings- en genotmiddelen
6. Tyson Foods	26,4	Verenigde Staten	Vlees en vleesproducten
7. Bunge	25,2	Bermuda	Granen, oliezaden en voedingsmiddelenproducten
8. Coca-Cola	22,0	Verenigde Staten	Voedings- en genotmiddelen
9. Sara Lee	19,9	Verenigde Staten	Voedings- en genotmiddelen
10. Japan Tobacco	19,1	Japan	Tabaksproducten
11. British American Tobacco	18,9	Verenigd Koninkrijk	Tabaksproducten
12. Coca-Cola Enterprises	18,2	Verenigde Staten	Bottelen en distribueren van frisdranken
13. Danone	16,5	Frankrijk	Zuivel
14. ConAgra Foods	15,1	Verenigde Staten	Voedings- en genotmiddelen
15. Anheuser-Bush	15,0	Verenigde Staten	Dranken

a) Ondernemingen met een omzet van 15 mrd. dollar en meer.

Bron: Forbes.

liefst negen die in de VS hun domicilie hebben. De meeste van hen hebben hun activiteiten gespreid over nagenoeg alle continenten. Dat geldt ook voor Altria Group, een holding bestaande uit Philip Morris en Kraft Foods. Kraft Foods is de grootste merkartikelenfabrikant van de VS. Het is een conglomeraat van bekende merkartikelenfabrikanten die zijn producten verkoopt in meer dan 150 landen, waar het de beschikking heeft over ruim 200 productiefaciliteiten. Het concern biedt werkgelegenheid aan 109.000 personen. Philip Morris is Amerika's grootste sigarettenproducent. Daarnaast heeft Altria participaties in andere ondernemingen, waaronder een 36% belang in SabMiller, de tweede bierproducent in de wereld.

Omzet detailhandel overtreft die van voedingsmiddelenconcerns

Detailhandelsbedrijven zijn uitgegroeid tot ondernemingen die omzetten genereren van vele tientallen miljarden. Het afzetgebied van dergelijke grote ondernemingen is allang niet meer alleen het thuisland. Veruit het grootste detailhandelsconcern in de wereld is Wal-Mart Stores (tabel 2.7). Dit concern met een omzet van ruim 285 miljard dollar en 330.000 werknemers werd in 1991 een internationale onderneming door zich te vestigen in Mexico. In 1998 kwam Wal-Mart naar Europa, waar het in Duitsland de hypermarkten van de supermarktketens Wertkauf en Interspar overnam. In het Verenigd Koninkrijk lijfde Wal-Mart in 1999 supermarktketen ASDA in.

Tabel 2.7 Ranglijst van ondernemingen in de detailhandel ^{a)}, 2004

	Omzet (mrd. USD)	Land van Oorsprong
1. Wal-Mart Stores	285,2	Verenigde Staten
2. Carrefour Group	88,7	Frankrijk
3. Ahold	70,5	Nederland
4. Metro	67,4	Duitsland
5. Tesco	57,5	Verenigd Koninkrijk
6. Kroger	55,8	Verenigde Staten
7. Albertsons	37,5	Verenigde Staten
8. Ito-Yokado Veolia	36,0	Japan
9. Safeway	35,8	Verenigde Staten
10. J. Sainsbury	31,6	Verenigd Koninkrijk
11. Sysco	30,0	Verenigde Staten
12. George Weston	24,8	Canada
13. Delhaize Group	23,7	België
14. Coles Myer	22,6	Australië
15. Supervalu	20,0	Verenigde Staten
16. Woolworths	19,5	Australië

a) Ondernemingen met een omzet van 15 mrd. dollar en meer. Bron: Forbes.

Standaarden in de voedselhandel

Een actueel thema in de internationale agrarische handel zijn standaarden voor veiligheid en kwaliteit. De term standaarden is een containerbegrip voor de verzameling van wetteksten, richtlijnen van erkende expertorganisaties en handboeken voor de naleving van kwaliteitssystemen in de productie, distributie, marketing en bereiding van voedsel. Vooral voedselproducenten worden hiermee geconfronteerd. Ook activiteiten in het transport en de handel zijn veelal onderworpen aan eisen.

Een kwaliteitsstandaard kan opgevat worden als een afspraak tussen meerdere marktpartijen voor de levering van een product dat voldoet aan vastgestelde eisen ten aanzien van samenstelling of productiewijze. Daarbij is er onderscheid tussen verplichte standaarden en private standaarden met een vrijwillig karakter zoals 'fair trade'. De standaarden die overheden vaststellen hebben veelal het karakter van wettelijke (minimum) kwaliteitseisen, zo bestaat in de EU een lange traditie van eisen op het gebied van voedselveiligheid. Veel afspraken tussen bedrijven zijn ontstaan in reactie op overheidsregels, omdat bedrijven het naleven van deze regels in de keten moeten organiseren en verankeren. Dit proces versterkt zichzelf: de marktleiders onder de - mondiaal opererende - voedselbedrijven leggen zichzelf en hun ketenpartners eisen op die strenger zijn dan wettelijk voorgeschreven. Aldus anticiperen ze op toekomstige wetgeving en onderscheiden ze zich positief ten opzichte van de concurrenten. Zo hadden diverse voedselproducenten de traceerbaarheid van voedsel al georganiseerd voordat per 1 januari van 2005 een vorm hiervan verplicht werd onder de General Food Law.

Er spelen diverse vragen rondom standaarden, die vooral betrekking hebben op hoe de overheid haar beleid voor de kwaliteit en veiligheid van voedsel moet positioneren ten opzichte van de private standaarden. Zo worden de wettelijke eisen steeds vaker overvleugeld door private eisen, beide met hun eigen controlesysteem, wat tot extra lasten leidt voor het bedrijfsleven. Niet alle publieke doelen worden bovendien even goed afgedekt door private standaarden. Volgens eigen opgave hanteren de leidende supermarktketens in de EU bovenwettelijke normen vooral op de terreinen voedselveiligheid en milieu en minder op arbeidsomstandigheden en dierenwelzijn (OESO, 2004). Dit leidt tot de vraag of niet meer afstemming mogelijk is tussen publieke en private eisen, waarbij de overheid zich op bepaalde terreinen zou kunnen beperken tot toezicht op en borging van de private controlesystemen. Wel komt dan nadrukkelijk de kwestie op wat behoort tot het publieke en wat tot het private domein.

Een ander vraagstuk is de controle van overheidswege van de private standaarden en de informatie hierover aan de consument. De overheidsbemoeienis is veelal gericht op het stellen van minimumeisen of het waarborgen van informatieverstrekking over producten via bijvoorbeeld certificering. Is het zinvol als de overheid meer actief onderscheid maakt tussen producten op grond van de mate waarin deze publieke doelen nastreven? Bijvoorbeeld via een stippensysteem voor dierenwelzijn waarbij het aantal stippen de mate van dierenbescherming aangeeft.

Standaarden vormen mogelijke handelsbarrières. Onder de WTO is er controle en tucht op de handelsbelemmerende werking van officiële overheidsstandaarden. Het is echter tot op heden onwerkbaar gebleken om de mate van belemmering vast te stellen en om onderhandelingen op dit terrein mogelijk te maken. Dit speelt temeer naarmate de zichtbare barrières in de voedselhandel (invoerrechten en quota) geleidelijk afnemen. Een andere kwestie betreft de invloed van private standaarden in de handel. Zijn er wel voldoende checks en balances op de handelsbelemmerende

werking van vrijwillige, bovenwettelijke kwaliteitseisen? Een daarmee samenhangende vraag betreft de effecten op markttoegang voor ontwikkelingslanden. Een recente studie van de Wereldbank (2005) poogt enige nuance aan te brengen in het debat over de kwetsbare handelspositie van ontwikkelingslanden. Volgens de studie is de invloed van standaarden op de concurrentiekracht van producenten in 'het Zuiden' beperkt: de bedrijven met een bestaand marktaandeel op de exportmarkt danken dit aan een goed georganiseerd productieproces - precies diezelfde kwaliteit maakt dat deze bedrijven kwaliteitsstandaarden als kansen kunnen benutten om zich verder te onderscheiden.

Voorgaande kwesties zijn ten dele ook besproken tijdens het Nederlandse voorzitterschap in de Landbouwrapport. De meningen over de verdeling van verantwoordelijkheden tussen overheid en bedrijfsleven bleken zeer uiteen te lopen (Haagsma en Meester, 2005). Het thema is voorlopig nog niet van de (internationale) agenda.

Landbouw en voedsel in de EU

3

3.1

Kernpunten:

- negen lidstaten voeren systeem van bedrijfstoelagen al vanaf 2005 in
- meeste lidstaten kiezen individuele bedrijfstoelag met gedeeltelijke ontkoppeling
- EU-plattelandsbeleid vanaf 2007 uit één fonds gefinancierd
- uitgaven landbouwbeleid bestaan voor driekwart uit directe toelagen
- BNI-drempel voor Financiële Perspectieven 2007-2013 nog in discussie
- toetredingsonderhandelingen met Turkije in oktober 2005 van start
- aantal landbouwbedrijven in EU-lidstaten sinds 1980 met 25-50% gedaald
- aantal arbeidskrachten in de EU-landbouw daalt sneller dan het aantal bedrijven
- agrarische inkomens in de nieuwe lidstaten stijgen fors
- Nederland en Frankrijk grootste EU-exporteurs

3.1 Beleid

3.1.1 Markt- en inkomensbeleid

Tijdens de hervorming van het GLB in 2003 is besloten om inkomenssteun los te koppelen van de productie en boeren een toeslag per bedrijf toe te kennen. De hoogte van de toeslag is gebaseerd op de toelagen en premies die boeren in de referentieperiode 2000-2002 uit hoofde van een groot aantal marktordeningen ontvingen, uitgezonderd de marktordening voor suiker, en wordt omgerekend naar een bedrag per hectare. Lidstaten hebben een grote mate van vrijheid bij de invulling van de bedrijfstoelag. Zo kan de ontkoppeling volledig of gedeeltelijk zijn. In het laatste geval blijft een deel van de inkomenssteun gekoppeld aan bepaalde productie. De bedrijfstoelag kan per individueel bedrijf op basis van historische rechten worden vastgesteld of er kan een gemiddelde toeslag per hectare aan alle bedrijven in een regio worden gegeven (de *flat rate*). De 'oude' lidstaten moeten het systeem in de periode 2005-2007 invoeren. De meeste lidstaten, waaronder Nederland, kiezen voor een individuele bedrijfstoelag met een gedeeltelijke ontkoppeling (tabel 3.1). Voor de nieuwe lidstaten, die op 1 mei 2004 zijn toegetreden, geldt voor de periode 2004-2006 nog het oude systeem. Zij kunnen dit toepassen door een toeslag per hectare te geven of toelagen te differentiëren per product. Alleen Slovenië en Malta hebben voor dit laatste gekozen.

Toeslag op termijn verdedigbaar?

De vele manieren waarop lidstaten de bedrijfs toelagen toepassen roept de vraag op of nog wel sprake is van een gemeenschappelijk landbouwbeleid. De flexibiliteit in de uitvoering van de toelagen vormde het smeermiddel in de besluitvorming over de GLB-hervorming (Vanheukelen et al., 2005). Het geeft de lidstaten de mogelijkheid om eigen belangen te benadrukken. Zo kan met gedeeltelijke koppeling een prikkel worden gegeven om bepaalde typen productie in marginale gebieden te handhaven.

Tabel 3.1 Invulling van de bedrijfstoelagen in de EU-15

Land	Basis toeslag	Koppeling	Beginjaar
Oostenrijk	Individuele bedrijfstoelage	Gedeeltelijke koppeling	2005
België			
Italië			
Portugal			
Frankrijk	Individuele bedrijfstoelage	Gedeeltelijke koppeling	2006
Griekenland ^{a)}			
Nederland ^{a)}			
Spanje			
Ierland	Individuele bedrijfstoelage	Volledige ontkoppeling	2005
VK-Schotland			
VK-Wales			
Denemarken ^{b)}	Regionale toeslag	Gedeeltelijke koppeling	2005
Zweden ^{b)}			
Finland ^{a) b)}	Regionale toeslag	Gedeeltelijke koppeling	2006
Duitsland ^{b)}			
Luxemburg	Regionale toeslag	Volledige ontkoppeling	2005
VK-Engeland ^{b)}			
VK-Noord-Ierland ^{b)}			

a) Voorlopig besluit; b) regionale toeslag wordt per bedrijf verhoogd met een bedrag gebaseerd op historische productie; in Duitsland, Finland en VK-Engeland worden deze additionele toeslagen op termijn afgeschaft.

Bron: Agra Europe (2004).

De uitvoeringskosten van het systeem komen ten laste van de lidstaten zelf. Een regionale toeslag met volledige ontkoppeling brengt weinig administratieve kosten met zich mee; het vaststellen van individuele rechten met een gedeeltelijke koppeling is heel wat ingewikkelder. Het toepassen van een regionale toeslag leidt wel tot een herverdeling, waarbij bedrijven die onder het oude systeem een relatief hoge toeslag per hectare kenden moeten inleveren ten gunste van bedrijven met een relatief lage toeslag (Oskam et al., 2005).

De bedrijfstoelage is nominaal, wat inhoudt dat de reële bijdrage ervan aan het agrarisch inkomen in de loop van de tijd wordt uitgehold. Om in aanmerking te komen voor de bedrijfstoelage, moeten boeren aan bepaalde voorwaarden op het gebied van milieu, voedselveiligheid, plant- en diergezondheid en dierenwelzijn voldoen. Verder moeten boeren de grond in goede agrarische en milieuconditie houden, waarbij kenmerkende elementen van het landschap, het productiesysteem en de landbouwpraktijk in stand gehouden moeten worden. Op die manier krijgt de bedrijfstoelage in zekere zin ook het karakter van een beloning voor het beheer van het land(schap) door boeren. Waarschijnlijk ligt op dat vlak de motivatie - ook richting de WTO - om ook op termijn de bedrijfstoelage te handhaven:

het is geen compensatie meer voor prijsverlagingen uit het verleden maar een beloning voor land(schaps)beheer als dienst aan de maatschappij. Bij deze interpretatie raakt de toeslag aan beheersvergoedingen in het kader van de tweede pijler van het GLB en zou er zelfs mee kunnen worden geïntegreerd. Of dit de juiste argumentatie is voor het handhaven van de toeslagen is overigens de vraag (zie ook Keyzer, 2002).

EU-akkoord dierenvervoer

Het 'gesleep' met dieren over grote afstanden binnen Europa is een belangrijke aantasting van het dierenwelzijn. Bovendien wordt het risico van de verspreiding van besmettelijke dierziekten, zoals mond- en klauwzeer en varkenspest, hierdoor vergroot. Eind 2004 is in de EU een politiek akkoord bereikt over het diertransport. Veewagens dienen vanaf 2009 te zijn uitgerust met een satelliet navigatiesysteem, dat het mogelijk maakt om overtredingen zoals bijladen, wijzigen van de route en het achterwege laten van reiniging en ontsmetting op te sporen. Voor nieuwe veewagens geldt de verplichting al vanaf 2007. Daarnaast is overeenstemming bereikt over certificering van transporteurs en over de aansprakelijkheid van zowel de transporteur, de chauffeur als de opdrachtgever bij overtredingen van dierenwelzijnseisen. Verbeteringen ten aanzien van rij- en rusttijden, ruimte per dier in de veewagen en de temperatuur aan boord vallen vooralsnog buiten het akkoord. De nieuwe verordening zal per 1 januari 2007 in werking treden.

3.1.2 Hervorming suikermarktordening

In juli 2004 heeft de Europese Commissie (EC) een voorstel gepresenteerd voor hervorming van de suikermarktordening (zie kader). Deze hervorming is nodig om het hoofd te bieden aan de combinatie van een stabiele EU-consumptie en -productie, een groeiende invoer via preferentiële regelingen en beperkte mogelijkheden tot (gesubsidieerde) uitvoer vanwege afspraken in het kader van de Uruguayronde (UR). Daar komt bij dat de EU het panel heeft verloren dat drie landen - Brazilië, Thailand en Australië - hadden aangespannen bij de WTO. In dit panel bestreden de klagende partijen de rechtmatigheid van de export van C-suiker en de re-export met subsidies van de suiker die op basis van het ACS-suikerprotocol wordt ingevoerd (1,3 miljoen ton).

Volgens de afspraken uit de UR mag de EU-15 zo'n 1,3 miljoen ton suiker exporteren met restituties, waarbij het maximale restitutiebedrag 499 miljoen euro bedraagt. De export met restituties ligt nu echter op zo'n 2,6 miljoen ton suiker, inclusief de 1,3 miljoen ton suiker van het ACS-protocol. Gemiddeld exporteerde de EU in de periode 2000 - 2003 zo'n 5,5 miljoen ton suiker, waarbij inbegrepen de C-suiker. Door de uitspraak van het WTO-panel moet de (gesubsidieerde) export van suiker fors terug.

Het is de vraag of het hervormingsvoorstel van de EC toereikend is om marktevenwicht te bereiken. Immers, na hervorming is de interne suikerprijs nog altijd aanzienlijk hoger dan de wereldmarktprijs en is export zonder subsidies niet zonder meer mogelijk. Of er overschotten zullen ontstaan hangt onder meer af van de inschatting van de hoogte van de toekomstige productie van C-suiker - die mogelijk blijft ook al wordt het EU-quotum met 2,8 miljoen ton gekort - en de inschatting over de groei van de

preferentiële invoer. Deze laatste lopen zeer uiteen (Van Berkum et al., 2005). Eind juni 2005 komt de EC met nieuwe hervormingsvoorstellen voor de suikermarktordening, die mogelijk verder gaan in de verlaging van prijzen en quota dan in de voorstellen uit juni 2004 is voorzien.

De Caribische ACS-landen zullen zwaar getroffen worden als de EU de suikerprijs sterk verlaagt, omdat deze landen relatief hoge productiekosten hebben. De effecten van de prijsverlaging verschillen echter per land en hangen af van meerdere factoren, zoals het relatieve belang van de suiker (export) voor de economie en de mogelijkheden tot economische diversificatie.

Suikerproducerende landen zonder preferentiële toegang tot de EU, zoals Brazilië, Thailand en Australië, zullen waarschijnlijk profiteren van de Europese hervormingen en de uitspraak van het WTO-panel. De Europese prijsverlaging en de terugtrekking van de EU van de wereldmarkt leidt tot nieuwe exportmogelijkheden in Noord-Afrika en het Midden-Oosten, markten die nu nog gedeeltelijk door de EU bediend worden (Van Berkum et al., 2005).

Voorstel van de EC voor hervorming van de suikermarktordening en enkele gevolgen

Het voorstel van de EC voorziet in een verlaging van de suikerprijs in twee stappen van 631,9 euro per ton in 2005/06 naar 421 euro per ton in 2007/08. Interventie van suiker is niet meer mogelijk. De productiequota voor suiker worden met zo'n 16% verlaagd tot 14,6 miljoen ton voor de EU-25 en de quota worden verhandelbaar binnen de EU. De productiequota voor isoglucose, de belangrijkste suikervervanger, worden verdubbeld tot 600.000 ton.

Het voorstel zal - in deze vorm - aanzienlijke consequenties hebben. Bietentelers krijgen via toeslagen voor circa 60% compensatie voor de prijsdaling. De inkomensdaling kan behoorlijk oplopen, voor Nederland geschat tussen de 5% en 18% afhankelijk van de bedrijfsspecifieke situatie (De Bont et al., 2004). De suikerindustrie moet zowel de lagere prijzen als het kleinere volume opvangen. De verhandelbaarheid van de quota en een opkoopregeling voor quota van suikerfabrieken, die niet langer rendabel kunnen opereren, moet de herstructurering in dit deel van de keten bevorderen.

Veelal onderbelicht in de discussie over het voorstel zijn de effecten op de aan suiker verwante markten van zetmeel, glucose en isoglucose. In de EU is 2 miljoen hectare in gebruik voor de productie van zetmeel, tegen 1,8 miljoen ha voor suiker. Het gaat om bedrijfstakingen die behoorlijk wat werkgelegenheid bieden. De hervormingsvoorstellen kunnen tot een behoorlijke verstoring van de markten voor (iso)glucose en zetmeel leiden (zie ook Berkhout en Van Berkum, 2005).

3.1.3 EU-plattelandsbeleid

In juli 2004 heeft de EC een voorstel gedaan voor het EU-plattelandsbeleid in de periode 2007-2013. Als tweede pijler van het GLB vormt het EU-plattelandsbeleid een aanvulling op het markt- en inkomensbeleid en beoogt het een duurzame ontwikkeling van het landelijk gebied (EC, 2004a). De druk van de geïntensiverde landbouw op het ecosysteem in veel gebieden van de EU en de duale landbouw-

structuur in de nieuwe lidstaten, waarbij naast een beperkt aantal grote, levensvatbare bedrijven veel kleine bedrijven gericht op zelfvoorziening bestaan, ziet de Commissie als belangrijke belemmeringen voor een duurzame ontwikkeling. De EC stelt voor de maatregelen voor het plattelandsbeleid in 3 assen onder te brengen, namelijk (1) vergroting van de concurrentiekracht van de landbouwsector door steun voor herstructurering; (2) versterking van het milieu en het landschap door steun voor landschapsbeheer; (3) verbetering van de leefbaarheid in het landelijk gebied en het stimuleren van diversificatie van economische activiteiten door de landbouw en door andere plattelandsactoren.

Deze drie assen komen overeen met de drie doelstellingen van de huidige tweede pijler. Ze zijn breed gedefinieerd om zo recht te doen aan de uiteenlopende situaties in de lidstaten. Nieuw is dat de EC een einde wil maken aan de financiering van het plattelandsbeleid uit verschillende EU-fondsen en voor de tweede pijler een nieuw 'Europees Landbouwfonds voor Plattelandsontwikkeling' in het leven wil roepen. Ook stelt de Commissie een minimale besteding van het budget per as voor (15-25-15%). In de periode 2000-2006 zat Nederland - net zoals de meeste andere EU-lidstaten - alleen voor as 3 onder de voorgestelde drempel (Terluin en Venema, 2003). Omdat LEADER in de programmeringsperiode 2007-2013 ook onder as 3 kan worden gebracht, kan het aandeel van het budget voor deze as 3 vanzelf al omhoog gaan. De drempels lijken dus vooralsnog geen aanleiding te geven tot grote verschuivingen in de toegepaste maatregelen. Naar verwachting vindt besluitvorming in de Landbouwrapport medio 2005 plaats. Daarna kunnen lidstaten beginnen met het opstellen van plattelandsontwikkelingsplannen (POP's) voor de periode 2007-2013.

Toekomstig cohesiebeleid vooral gericht op achterstandsregio's

Tegelijk met de voorstellen voor het EU-plattelandsbeleid heeft de EC ook haar plannen ontvouwd voor het EU-cohesiebeleid (EC, 2005). In de periode 2007-2013 wil de Commissie het beleid concentreren op drie doelstellingen: (1) convergentie; (2) regionaal concurrentievermogen en werkgelegenheid; (3) Europese territoriale samenwerking. Voor de eerste doelstelling komen alleen regio's met een per capita inkomen van minder dan 75% van het EU-gemiddelde in aanmerking. De tweede en derde doelstelling zijn 'horizontaal' en kunnen overal in de EU worden toegepast. Voor de tweede doelstelling is dit een breuk met het verleden; dit geeft lidstaten veel vrijheid in de aanwending, maar het betekent ook dat de achterstandsgebieden in de meer welvarende lidstaten niet langer aanspraak kunnen maken op speciale 'potjes uit Brussel'. Verreweg het grootste deel (79%) van de financiële middelen van de Structuurfondsen voor de jaren 2007-2013 is bestemd voor doelstelling (1); voor doelstelling (2) en (3) is respectievelijk 17% en 4% beschikbaar. Dit wijst op een verdere concentratie van de financiële middelen in de achterstandsgebieden, die in de huidige programmeringsperiode 2000-2006 nog zo'n twee derde van het budget van de Structuurfondsen voor hun rekening nemen. Deze achterstandsgebieden liggen vooral in de nieuwe lidstaten; in de EU-15 verliezen met name veel gebieden in Spanje en Ierland hun doelstelling-1 status (EP, 2005).

3.1.4 Voedselbeleid

Het Witboek Voedselveiligheid, dat de Europese Commissie in 2000 publiceerde, bevat een actieplan met ruim 80 maatregelen om de voedselveiligheid in de EU te verbeteren. Een aantal daarvan is ondertussen omgezet in wetgeving. Zo is in februari 2002 de zogenaamde General Food Law (Verordening EG/178/2002) in werking getreden, die de algemene beginselen voor zowel de Europese als de nationale levensmiddelenwetgeving vastlegt. Verder wordt per 1 januari 2006 de levensmiddelenhygiëneverordening (882/2004) van kracht, waarin specifieke eisen aan de organisatie van de controle op levensmiddelen en diervoeders worden gesteld. De bepalingen in de verordeningen laten lidstaten voldoende vrijheidsgraden bij zowel de organisatie als de financiering van de controles. Nederland en België geven ruimte aan het bedrijfsleven om eigen bedrijfscontrolesystemen op te zetten. Het bedrijfsleven denkt met eigen systemen de controles efficiënter te kunnen uitvoeren. In de pluimveesector en varkenssector in Nederland vinden al enkele initiatieven plaats. België is al verder gevorderd met eigen controlesystemen in het bedrijfsleven. In beide landen betaalt het bedrijfsleven zelf voor de controles. In Duitsland en het VK echter blijft de overheid een groot deel van de kosten van controles betalen om de concurrentiepositie van het bedrijfsleven niet nadelig te beïnvloeden.

De verschillende wijzen van implementatie van de levensmiddelenhygiëneverordening in de lidstaten vormen een ondermijning van het streven naar harmonisatie in de controles op levensmiddelen en diervoeders.

3.2 Uitgaven landbouwbeleid

De totale uitgaven voor de landbouw in de EU-25 zijn voor 2005 geschat op 50,4 miljard euro. Zowel de begrote uitgaven voor het markt- en prijsbeleid als die voor plattelandontwikkeling stijgen licht ten opzichte van 2004. Sinds de Mac Sharry-hervorming in 1993 verschuiven de uitgaven van het EOGFL meer en meer van betalingen voor markt- en prijsondersteuning naar directe toeslagen. Van het in 2003 bestede budget voor de eerste pijler van het GLB werd ongeveer 75% uitgekeerd in de vorm van directe toeslagen die nog wel aan de productie waren gekoppeld. In Nederland en België waren deze aandelen met respectievelijk 32% en 43% het laagst doordat de uitgaven voor suiker en zuivel - belangrijke sectoren in deze landen - (nog) niet in de vorm van directe toeslagen worden uitbetaald. (tabel 3.2). Het totale bedrag dat Nederland uit de EOGFL-uitgaven ontving liep terug van 2,5 miljard euro in 1991 tot 1,4 miljard euro in 2003 (lopende prijzen). Voor de hele EU namen de uitgaven in deze periode echter toe. De sterke groei van de uitgaven voor granen, olijfolie en rund- en kalfsvlees is hiervoor de belangrijkste reden (tabel 3.3). Deze sectoren spelen in Nederland slechts een beperkte rol. Voor veel producten die in Nederland wel belangrijk zijn, zoals zuivel, suikerbieten en groenten en fruit, was er een afname van de uitgaven.

Tabel 3.2

Uitgaven (mln. euro) van het EOGFL in de EU-15, 2003

	Totaal	Directe toeslagen	Aandeel in totaal (%)
EU-15	39.443	29.692	75
België	970	419	43
Denemarken	1.174	842	72
Duitsland	5.044	4.025	80
Griekenland	2.621	1.877	72
Spanje	5.964	4.529	76
Frankrijk	9.594	7.641	80
Ierland	1.603	1.102	69
Italië	4.732	3.467	73
Luxemburg	27	26	97
Nederland	1.292	410	32
Oostenrijk	667	609	91
Portugal	697	525	75
Finland	537	446	83
Zweden	700	625	89
Verenigd Koninkrijk	3.821	3.150	82

Bron: EOGFL-jaarverslagen.

Financiële perspectieven 2007-2013 voor de EU-27

In 2004 heeft de EC een voorstel uitgebracht voor de Financiële Perspectieven 2007-2013 voor de EU-27. Volgens de voorstellen belooft het budget per jaar gemiddeld 1,14% van het Bruto Nationaal Inkomen (BNI) van de EU-27, iets meer dan in het tijdvak 2000-2006 toen de jaarlijkse EU-uitgaven overeenkwamen met zo'n 1,08% van het BNI in de EU. Wel blijft de Commissie nog ruim binnen het afgesproken plafond van 1,24%. Het grootste deel - zo'n 47% - van het budget wil de Commissie besteden aan duurzame groei, waaronder uitgaven voor de realisatie van Lissabon- en Gothenburg-doelstellingen en het cohesiebeleid vallen (EC, 2004c). De omvang van de uitgaven voor de eerste pijler van het GLB tot 2013 is al in 2002 tijdens de Europese Top in Berlijn vastgesteld. Wel heeft de Commissie deze opgehoogd vanwege de voorziene toetreding van Roemenië en Bulgarije tot de EU in 2007. De Commissie stelt voor om de uitgaven voor het plattelandsbeleid te intensiveren ten opzichte van de periode 2000-2006, toen bedroegen ze circa 10% van alle GLB-uitgaven; voor de periode 2007-2013 zijn ze gepland op zo'n 30%. Het aandeel van de voorgenomen uitgaven voor het GLB in het totale budget is iets hoger dan dat voor het cohesiebeleid (34%).

Binnen de Europese Raad bestaat een aantal bezwaren tegen de voorgestelde Financiële Perspectieven. Zo wil een aantal lidstaten - waaronder Nederland - de omvang van de totale uitgaven terugbrengen tot 1% van het BNI. Dat zou een bezuiniging van zo'n 9 miljard euro per jaar inhouden.

Tabel 3.3

Uitgaven ^{a)} (mln. euro) EOGFL naar product, 1995-2003

	1995	2000	2001	2002	2003	Totaal w.v. directe toeslagen	aandeel in totaal (%)
Granen, oliezaden, e.d.	15.018	16.663	17.466	18.590	16.809	16.332	97
Suiker	1.831	1.910	1.497	1.396	1.277	0	0
Olijfolie	807	2.210	2.524	2.329	2.346	2.281	97
Groenten en fruit	1.826	1.551	1.558	1.551	1.532	351	23
Wijn	850	766	1.197	1.349	1.213	0	0
Tabak	993	989	973	963	960	950	99
Overige plantaardige producten	1.507	1.723	1.498	1.508	1.610	289	18
Totaal plantaardig	22.832	25.812	26.714	27.686	25.748	20.202	78
Melk en zuivel- producten	3.891	2.544	1.907	2.360	2.796	0	0
Rund- en kalfvlees	4.091	4.540	6.054	7.072	8.091	7.363	91
Schape- en geitenvlees	2.204	1.736	1.447	552	2.082	2.085	100
Varkensvlees, pluim- veevlees en eieren	344	435	137	119	171	0	0
Vis	28	9	13	15	13	0	0
Overige dierlijke producten	1	12	0	0	0	0	0
Totaal dierlijk	10.559	9.276	9.558	10.119	13.153	9.447	72
Overig	280	1.173	1.448	1.060	880	43	5
TOTAAL	33.671	36.261	37.720	38.865	39.782	29.692	75

a) in lopende prijzen Bron: EOGFL-jaarverslagen.

Ook de ophoging van het GLB-budget vanwege de toetreding van Bulgarije en Roemenië staat ter discussie en er is onzekerheid over de financiering van de hervorming van de suikermarktordening. Tenslotte is een aantal lidstaten ontevreden over de bevoorrechte positie van het VK, dat volgens een oude afspraak met premier Thatcher evenveel uit het EU-budget ontvangt als het afdraagt.

3.3 Uitbreiding EU met Turkije?

3
3.3

In de laatste tien jaar zijn de betrekkingen tussen de EU en Turkije steeds intenser geworden. Zo bestaat er sinds 1996 een douane-unie en is in 2001 een partnerschap voor toetreding afgesloten. Eind 2004 heeft de Europese Raad een akkoord bereikt over de voorwaarden voor het starten van de toetredingsonderhandelingen met Turkije. Enkele belangrijke daarvan betreffen de erkenning van Cyprus door Turkije en verbeteringen op het gebied van de mensenrechten. De onderhandelingen over de toetreding van Turkije tot de EU zullen in oktober 2005 van start gaan en naar verwachting 10-15 jaar duren. Het starten van de onderhandelingen is overigens geen garantie dat Turkije het EU-lidmaatschap ook zal krijgen. Mochten de onderhandelingen mislukken, dan wordt Turkije een alternatief partnerschap aangeboden (UvA, 2005).

Grote sociaal-economische verschillen tussen Turkije en de EU

Turkije is qua oppervlakte groter dan de in 2004 toegetreden lidstaten samen (tabel 3.4). Ook het aantal inwoners is met bijna 70 miljoen vrijwel gelijk aan dat van de nieuwe lidstaten. Naar schatting vindt ongeveer de helft van de economische activiteiten plaats in de informele economie (Oskam et al., 2004). Het inkomen per hoofd van de bevolking is circa een kwart van het gemiddelde van de EU-15. Het aandeel van de landbouwsector in de totale werkgelegenheid bedraagt ruim 30%, wat relatief hoog is in vergelijking met de andere lidstaten. Alleen in Roemenië heeft de landbouwsector een groter aandeel. De landbouwsector wordt gekenmerkt door een duale structuur: naast grootschalige bedrijven bestaan er veel bedrijfjes gericht op zelfvoorziening. Deze duale structuur doet zich ook voor in de verwerkende industrie (Oskam et al., 2004). De productiewaarde van de agrarische sector in Turkije was in 2000 bijna 45 mrd. euro. Dat komt overeen met zo'n 15% van de landbouwproductiewaarde in de EU-15. Zo'n driekwart van de productiewaarde wordt gegenereerd door de plantaardige sector. Producentenprijzen in Turkije liggen iets boven die in de EU, met uitzondering van de prijzen voor schapenvlees, melk, suiker, katoen en tabak (Oskam et al., 2004).

Tabel 3.4 Enkele kengetallen van (kandidaat) lidstaten

	Oppervlakte, 2003 (1.000 km ²)	Aantal inwoners, 2003 ^{a)} (mln.)	BBP/capita, 2003 ^{a)} (in PPS ^{b)} , EU-15=100)	Aandeel land- bouw in totale werkgelegen- heid, 2002 (%)	Productie- waarde land- bouw, 2002 (mrd. euro)
Turkije	770	70,7	25	33	44,5 ^{c)}
Bulgarije	111	7,8	27	11	3,7
Roemenië	238	21,7	27	38	10,7
Tien nieuwe lidstaten	738	74,7 ^{d)}	49	13	28,9
EU-15	3.242	377,8 ^{d)}	100	4	290,5

a) Bron: Oskam et al. (2004); b) Koopkrachtpariteiten; c) 2000; d) 2002.

Bron: Eurostat.

Vooruitgang afstemming wetgeving op acquis

In de afgelopen jaren is er veel vooruitgang geboekt om de Turkse wetgeving af te stemmen op het acquis van de EU. Zo is in de periode 2001-2005 een landbouwhervormingsproject uitgevoerd, waarbij de koers van het Turkse landbouwbeleid fors is verlegd: de prijsondersteuning is gedaald, subsidies zijn afgebouwd en er is een directe inkomensondersteuning in de vorm van een vaste toeslag per hectare geïntroduceerd (Oskam et al., 2004). De fytosanitaire situatie lijkt voldoende afgestemd op die in de EU; dat geldt echter niet op veterinaire gebied. Bijna jaarlijks heeft Turkije te kampen met uitbraken van besmettelijke ziekten zoals mond- en klauwzeer en schapen- en geitenpokken. Naar verwachting zal het nog vele jaren duren voordat Turkije de status 'vrij van besmettelijke ziekten' heeft bereikt. Het is dan ook waarschijnlijk dat bij een eventuele toetreding van Turkije tot de EU nog geen sprake zal zijn van een vrij verkeer van dierlijke producten.

Turkije en het EU-budget

Bij elke nieuwe toetreding van een land komt de vraag om de hoek kijken: wat zijn de lusten en lasten voor het EU-budget? Uitgaande van een toetreding van Turkije in 2015 schatten Oskam et al. (2004) de jaarlijkse kosten voor het GLB-budget op 5,2 miljard euro (in prijzen van 2004), waarvan 1,6 miljard bestemd is voor de tweede pijler. Dit komt overeen met een kleine 10% van het huidige GLB-budget. Voorts zou Turkije dan een bedrag van circa 9,5-16,6 miljard euro aan steun uit hoofde van het cohesiebeleid kunnen ontvangen, afhankelijk van de absorptiecapaciteit die is berekend op 2-3,5% van het Turkse BBP. Met deze cohesiesteun zouden enkele pregnante problemen aangepakt kunnen worden, zoals het lage onderwijsniveau, het tekort aan werkgelegenheid buiten de landbouw en het lage niveau van de gezondheidsvoorzieningen op het platteland (Oskam et al., 2004). Tegenover deze uitgaven staat een bijdrage van Turkije aan het EU-budget van circa 5,4 miljard euro. Turkije zal dus een grote netto-ontvanger worden. Economische voordelen voor de EU liggen onder meer op het vlak van vergroting van de export van producten, technologie en kapitaal naar Turkije.

3.4 Structuurontwikkeling van de EU-landbouw, 1980-2000

De EU-15 telde in 2000 zo'n 6,7 miljoen landbouwbedrijven (tabel 3.5). Nederland herbergde in 2000 slechts 1% van de landbouwbedrijven van de EU-15. Sinds 1980 is het aantal landbouwbedrijven in de meeste lidstaten met 25-50% verminderd, met uitzondering van Griekenland en het Verenigd Koninkrijk. In die landen verliep de daling aanzienlijk trager. De oppervlakte van de overgebleven bedrijven nam geleidelijk toe, tot zo'n 20 ha gemiddeld in de EU-15 in 2000 (tabel 3.6). De grootste bedrijven bevinden zich in het Verenigd Koninkrijk (68 ha) en Frankrijk (45 ha); de kleinste in Italië (6 ha) en Griekenland (4 ha).

De oppervlakte van landbouwbedrijven hangt enerzijds samen met het bedrijfstype: in de grondgebonden akkerbouw en veehouderij zijn de bedrijven veel groter dan in de tuinbouw en intensieve veehouderij. Anderzijds duidt de bedrijfsgrootte ook de fase in het agrarisch ontwikkelingsproces aan: hoe groter de bedrijfsoppervlakte, hoe verder het moderniseringsproces is gevorderd. Zo hebben het

Tabel 3.5

Ontwikkeling van het aantal landbouwbedrijven in de EU^{a)}, 1980-2000

Land	Aantal bedrijven (x 1.000)		Gemiddelde daling per jaar (%)		Aandeel (%) in de EU-15, 2000
	1980	2000	1980-1990	1990-2000	
België	115	62	-3,0	-3,2	1
Denemarken	123	58	-4,0	-3,3	1
Duitsland	850	472	-2,6	-3,2	7
Griekenland	999	817	-1,6	-0,4	12
Spanje		1.287		-2,1	19
Frankrijk	1.255	664	-3,0	-3,2	10
Ierland	224	142	-2,7	-1,8	2
Italië	2.832	2.154	-0,6	-2,1	32
Luxemburg	5	3	-2,7	-3,3	0
Nederland	149	102	-1,7	-2,0	1
Oostenrijk		199			3
Portugal	767	416	-2,4	-3,6	6
Finland		81			1
Zweden		81			1
Verenigd Koninkrijk	269	233	-1,0	-0,4	3
EU-11 (excl. Spanje)	7.587	5.121	-1,7	-2,2	76
EU-12		6.409		-2,2	95
EU-15		6.771			100

a) Door de diverse uitbreidingen van de EU (Griekenland in 1981, Spanje en Portugal in 1986 en Oostenrijk, Finland en Zweden in 1995) is het voor 1980 en 1990 niet mogelijk om een totaalcijfer voor de EU-15 te geven; voor deze jaren werken we met de EU-11 (excl. Spanje) en de EU-12.

Bron: Eurostat, bewerking LEI.

Verenigd Koninkrijk en Frankrijk relatief veel grondgebonden bedrijfstypen (respectievelijk zo'n 90% en 65% in 2000) in combinatie met een moderne landbouwstructuur. Ook in Italië en Griekenland behoort ongeveer de helft van de bedrijven tot de grondgebonden types; uit de beperkte oppervlakte van de bedrijven blijkt echter dat ze nog een flinke moderniseringsslag moeten maken. De samenstelling van bedrijfstypen in Nederland wijkt op twee punten af van alle andere lidstaten: Nederland heeft het grootste aandeel tuinbouwbedrijven (14% van het totaal aantal bedrijven in 2000) en ook het grootste aandeel varkens- en pluimveebedrijven (9%). Alleen België en Denemarken benaderden in 2000 dit laatste aandeel met circa 6 à 7%. In de EU-15 lagen deze percentages op respectievelijk 2,7% en 1,5%. Van het totaal aantal bedrijven in de EU-15 behoorde in 2000 bijna 29% tot de categorie akkerbouw, ruim 31% tot de categorie blijvende teelten.

Tabel 3.6 Bedrijfsgrootte en economische intensiteit van de landbouwproductie in de EU, 1980-2000

	Gemiddelde bedrijfsoppervlakte (hectare)			Economische intensiteit (ege per hectare)		
	1980	1990	2000	1980	1990	2000
België	12,34	15,81	22,59	1,5	1,8	2,3
Denemarken	23,80	34,19	45,73	0,9	1,1	1,4
Duitsland	14,37	26,09	36,34	1,0	0,7	1,1
Griekenland	3,55	4,31	4,39	1,1	1,0	1,4
Spanje		15,39	20,32		0,4	0,6
Frankrijk	23,32	30,52	41,96	0,7	0,8	1,0
Ierland	22,59	26,04	31,40	0,3	0,4	0,7
Italië	5,60	5,61	6,06	1,1	1,3	1,5
Luxemburg	25,14	32,03	45,38	0,7	0,7	0,8
Nederland	13,70	16,12	19,97	2,9	3,2	4,5
Oostenrijk			16,99			0,7
Portugal	4,26	6,69	9,29	0,7	0,6	0,7
Finland			27,33			0,9
Zweden			37,75			0,7
Verenigd Koninkrijk	63,67	67,88	67,73	0,5	0,5	0,7
EU-11 (excl. Spanje)	12,23	14,85	17,96	0,8	0,9	1,1
EU-12		14,96	18,43		0,8	1,0
EU-15			18,73			1,0

Bron: Eurostat, bewerking LEI.

Tuinbouwbedrijven en intensieve veehouderijbedrijven genereren een veel hogere toegevoegde waarde per ha dan de grondgebonden landbouw. Om de economische omvang van de productie te meten, wordt vaak de Europese Grootte Eenheid (ege) gebruikt. Door de ege per ha uit te drukken, ontstaat een maatstaf voor de economische intensiteit van de productie. Gemiddeld bedroeg de economische omvang 1 ege per ha in de EU in 2000 (tabel 3.6). Nederland stak hier met 4,5 ege per ha met kop en schouders bovenuit, gevolgd door België met 2,3 ege en zo'n 1,5 ege in Italië, Denemarken en Griekenland. De intensiteit van de landbouwproductie in deze lidstaten was in 1980 ook al hoger dan het EU-gemiddelde. Voor Nederland bedroeg deze toen bijna 3 ege per ha. De economische omvang per ha in de overige lidstaten lag op of onder het EU-gemiddelde. In de jaren tachtig nam de intensiteit van de productie per ha iets langzamer toe dan in de jaren negentig. Beleidsveranderingen zoals de invoering van de melkquotering en de graanstabilisatoren remden de groei in de jaren tachtig af. De snellere groei in de jaren negentig valt in Nederland vooral toe te schrijven aan de grote stijging van de productie in de bloemen- en bollensector.

Aantal arbeidskrachten daalt sneller dan aantal landbouwbedrijven

Het aantal arbeidskrachten in de landbouw - gemeten in arbeidsjaareenheden (aje) bedroeg in 2000 zo'n 6,3 miljoen in de EU-15 (tabel 3.7). Dat is minder dan het aantal landbouwbedrijven, sommige landbouwbedrijven bieden onvoldoende werkgelegenheid voor een volledige arbeidskracht. In de meeste lidstaten was de afname van het aantal arbeidskrachten per jaar in de jaren negentig groter dan in de jaren tachtig. Gemiddeld bedroeg de daling in de EU in 1980-1990 zo'n 2% per jaar en in de periode 1990-2000 zo'n 3%. In de meeste EU-landen daalt het aantal arbeidskrachten sneller dan het aantal landbouwbedrijven, behalve in België, Spanje en Nederland. De gemiddelde arbeidsbezetting per bedrijf is dan ook afgenomen in de jaren 1980-2000, met uitzondering van deze landen. De samenstelling van de arbeidskrachten is veranderd tussen 1980 en 2000: vrijwel overal is het aantal gezinsarbeidskrachten afgenomen en het aantal vreemde arbeidskrachten toegenomen. Alleen in Italië, Ierland en het VK was sprake van een daling van het aantal vreemde arbeidskrachten per bedrijf. Vooral in de tuinbouw zijn veel vreemde arbeidskrachten werkzaam. De daling in Italië is dan ook opmerkelijk en kan te maken hebben met een toename van illegale arbeid.

Tabel 3.7 **Ontwikkeling van het aantal arbeidskrachten (1.000 arbeidsjaareenheden) in de landbouw in de EU, 1980-2000**

Land	Aantal arbeidskrachten		Gemiddelde daling per jaar (%)		Aandeel (%) in de EU-15, 2000
	1980	2000	1980-1990	1990-2000	
België	124	74	-2,8	-2,3	1
Denemarken	172	66	-5,7	-3,5	1
Duitsland	1.051	618	-0,2	-5,0	10
Griekenland	828	587	-1,9	-1,5	9
Spanje		1.078		-0,6	17
Frankrijk	1.847	949	-3,8	-2,8	15
Ierland	310	168	-2,2	-3,9	3
Italië	2.158	1.365	-1,1	-3,4	21
Luxemburg	9	4	-3,6	-3,4	0
Nederland	242	205	-0,7	-0,9	3
Oostenrijk		182			3
Portugal	1.152	524	-3,0	-4,7	8
Finland		103			2
Zweden		74			1
Verenigd Koninkrijk	583	354	-2,1	-2,9	6
EU-11 (excl. Spanje)	8.476	4.916	-2,1	-3,3	77
EU-12		5.994		-2,9	94
EU-15		6.353			100

Bron: Eurostat, bewerking LEI.

Gemiddelde leeftijd bedrijfshoofden neemt niet overal toe

In Nederland neemt de gemiddelde leeftijd van bedrijfshoofden toe: in 2000 was bijna een vijfde van de bedrijfshoofden ouder dan 65 jaar, terwijl ruim een kwart jonger dan 45 jaar was. In 1980 waren deze aandelen nog 11 en 35%. De tendens van ouder wordende agrarische bedrijfshoofden doet zich overigens niet in alle lidstaten voor: in Duitsland, Frankrijk, Ierland en Luxemburg is het aandeel bedrijfshoofden jonger dan 45 jaar toegenomen tussen 1980 en 2000. Bedrijfshoofden in Italië en Portugal zijn gemiddeld het oudst: in die landen is bijna 40% van de bedrijfshoofden ouder dan 65 jaar. Sinds 1980 is het aandeel vrouwelijke bedrijfshoofden toegenomen tot circa een kwart in 2000 in de EU-15. Nederland heeft met 8% het laagste aandeel vrouwelijke bedrijfshoofden; Italië en Oostenrijk het hoogste met een aandeel van 30%.

Niet elke boer is 100% van de werktijd op het agrarisch bedrijf werkzaam: in de zuidelijke lidstaten werkt zo'n 80-90% van de bedrijfshoofden part-time op het bedrijf (tabel 3.8). In Nederland is het aandeel part-time bedrijfshoofden het laagst: 39% in 2000. Sinds 1980 is het aantal part-time bedrijfshoofden toegenomen. Het aantal bedrijfshoofden met inkomen uit verbreding op het bedrijf of een baan buiten het bedrijf fluctueerde in 2000 in de meeste lidstaten tussen de 20 en 40%. In sommige lidstaten is het aandeel bedrijfshoofden met andere winstgevendende activiteiten toegenomen sinds 1980, in andere is het gedaald. In Nederland bleef het aandeel gelijk.

3.5 Productie- en inkomensontwikkeling EU-landbouw

In 2004 nam de netto toegevoegde waarde per arbeidseenheid in de EU-25 met ruim 3% toe (tabel 3.9). Deze toename was vooral toe te schrijven aan de nieuwe lidstaten: in de EU-15 werd slechts een

Tabel 3.8 Aandeel (%) van part-time bedrijfshoofden in de landbouw en bedrijfshoofden met inkomen uit andere activiteiten in de landbouw in de EU, 1980-2000

Land	Part-time bedrijfshoofden			Bedrijfshoofden met inkomen uit andere activiteiten		
	1980	1990	2000	1980	1990	2000
België	37	41	39	33	34	18
Denemarken	37	53	58	20	33	41
Duitsland	56	60	60	43		46
Spanje		84	80		34	32
Frankrijk	45	50	55	20	24	25
Italië	88	89	88	29	30	26
Luxemburg	28	43	47	21	19	17
Nederland	26	34	39	21		21
Verenigd Koninkrijk	37	47	59	21	30	37
EU-11 (excl. Spanje)	70	74	77	31	29	29
EU-15			77			30

Bron: Eurostat, bewerking LEI.

Tabel 3.9 Geraamde mutatie t.o.v. het voorafgaand jaar in de EU-landbouw, 2004

	EU-25	EU-15	EU-10nw	Nederland
Volume brutoproductie	+6	+6	+10	+1
Waarde brutoproductie	+4	+3	+10	+4
Volume aangekochte productiemiddelen	-3	+2	-8	-1
Waarde aangekochte productiemiddelen	+4	+4	+6	+1
Ruilvoet	-8	-5	-8	-5
Netto toegevoegde waarde	+2	-1	+52	-13
Arbeidsjaareenheden	-2	-2	-1	-2
Netto toegevoegde waarde per arbeidseenheid	+3	+1	+54	-12

Bron: Eurostat.

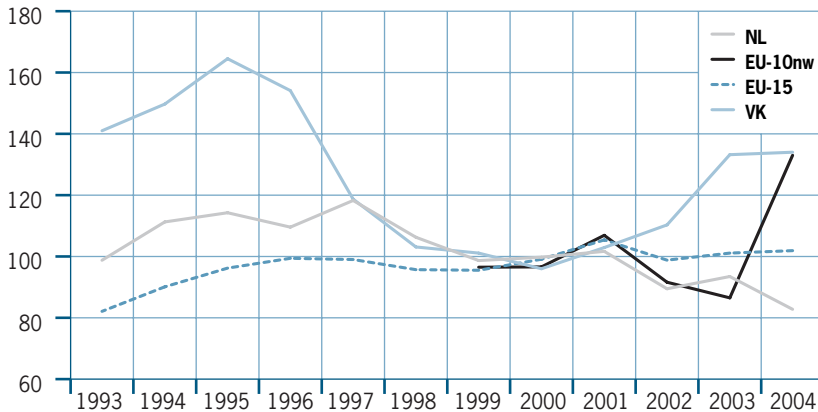
kleine verbetering gerealiseerd, maar in de tien nieuwe lidstaten deed zich een stijging voor met ongeveer 50%. Dit werd vooral veroorzaakt door een 10% hogere productiewaarde in de nieuwe lidstaten in 2004, terwijl de waarde van de aangekochte goederen en diensten aanzienlijk minder steeg ten opzichte van 2003 (bijna 6%). De laatste jaren voor de toetreding was er bovendien sprake van dalende inkomens, in 2003 bijvoorbeeld met 13%. Door het lage niveau van de inkomens in deze landen leidt een relatief beperkte absolute stijging al snel tot een grote procentuele toename.

De stijging van de productiewaarde in de nieuwe lidstaten is vooral te danken aan een sterk groeiende plantaardige productie. Ook in de EU-15 nam het volume van de plantaardige productie in 2004 fors toe, na de inkrimping door de droogte in 2003. De veehouderijproductie bleef vrijwel gelijk aan dat van het voorgaande jaar. In tegenstelling tot de plantaardige sectoren, waar door de grotere oogsten de prijzen relatief laag waren, namen de prijzen in de veehouderijsector toe. In de EU-25 zorgden de gestegen prijzen voor energie en kunstmest er voor dat de aangekochte goederen en diensten in de landbouw in 2004 gemiddeld ruim 7% duurder waren dan het jaar daarvoor. Door een iets lager volume bleef de waardetoeename beperkt tot 4%. De toegevoegde waarde in de EU-25 nam daardoor iets toe. De ontwikkeling van de netto toegevoegde waarde per arbeidseenheid werd ook sterk beïnvloed door het dalende aantal arbeidskrachten: gemiddeld met 1,5%. In een aantal nieuwe lidstaten, zoals Tsjechië, Slovenië, Estland, Hongarije was het tempo van de daling echter veel hoger (zo'n 4 tot 6 %). De situatie van Nederland binnen de EU-25 was niet rooskleurig. De inkomens in de Nederlandse agrarische sector daalden in 2004 het sterkst van alle lidstaten. Sectoren die het goed deden in Europa (graanteelt, wijn, olijfsector, olie�aden) zijn in Nederland van minimaal belang, terwijl juist voor Nederland belangrijke sectoren als groente, sierteelt, maar ook zuivel en eieren slecht scoorden.

Op lange termijn grote verschillen tussen landen

Op de lange termijn hebben de agrarische inkomens in de EU - gemeten in netto toegevoegde waarde per arbeidseenheid - in de EU een positieve ontwikkeling doorgemaakt (figuur 3.1). De inkomens in de EU-15 zijn, rekening houdend met inflatie, tussen 1993 en 2004 met bijna 20% toegenomen.

Figuur 3.1 Ontwikkeling van de reële netto toegevoegde waarde per arbeidseenheid in de EU, 1993-2004 (1999-2001=100)



Bron: Eurostat, Statistics in focus 38/2004.

Het gemiddelde van de EU-15 stabiliseerde zich in de laatste jaren op hetzelfde niveau. Er zijn echter grote verschillen tussen de lidstaten. Zo zijn de inkomens in Nederland, België en het Verenigd Koninkrijk tussen 1993 en 2004 gedaald, terwijl deze in alle overige lidstaten stegen. In het Verenigd Koninkrijk waren met name de inkomens in de tweede helft van de jaren negentig erg laag. De sterke koers van het pond ten opzichte van de euro, de BSE-crisis en de uitbraak van MKZ droegen hier in belangrijke mate aan bij. Na 2000 namen de inkomens sterk toe, vooral door hogere prijzen voor melk, rundvlees en aardappelen, wat samenhangt met het zwakker wordende pond in die jaren. De Nederlandse inkomens daalden in de periode 1993-2004 met ruim 16%. Deze daling had verschillende oorzaken. De waardeverhoging van de verbruikte goederen en diensten lag aanzienlijk boven die van de agrarische productie. Vooral de uitgaven voor veterinaire diensten en energie gingen sterk omhoog. De uitbraak van MKZ (2001) en vogelpest (2003) hebben de inkomensontwikkeling eveneens sterk negatief beïnvloed. Ook de milieukosten zijn in Nederland gemiddeld hoger dan elders in de EU. Al met al zijn de marges in Nederland smal. In de EU-15 leidt een prijsverlaging met 1% tot een inkomensdaling van gemiddeld 3,5%, in Nederland is dat 6 à 7%.

Inkomens nieuwe lidstaten in stroomversnelling

De Europese Commissie (EC, 2004d) heeft schattingen gemaakt voor de ontwikkeling van de agrarische inkomens voor de periode 2005-2011. Het jaar 2003 is daarbij gekozen als basisjaar en de ramingen zijn afgeleid van de door de Commissie verwachte ontwikkelingen op de diverse markten. Daarbij is een onderscheid gemaakt tussen de verwachtingen voor de voormalige EU-15 en die voor de tien nieuwe lidstaten. De al in het afgelopen jaar geconstateerde trend dat de inkomens in de nieuwe lidstaten sneller stijgen dan in de EU-15 lijkt zich voort te zetten.

Tabel 3.10 Verwachte inkomensontwikkeling (2003=100) in de EU, 2003-2011

	2003	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Arbeidsjaareenheden								
EU-25	100,0	95,6	92,8	90,1	87,5	84,9	82,5	80,1
EU-15	100,0	96,0	93,8	91,7	89,6	87,5	85,5	83,5
EU-10nw	100,0	94,8	91,0	87,4	83,9	80,5	77,3	74,2
Inkomen per arbeidseenheid (reëel)								
EU-25	100,0	107,0	108,0	108,7	109,4	110,9	112,3	114,2
EU-15	100,0	103,2	103,2	103,2	102,8	103,3	103,6	104,9
EU-10nw	100,0	173,6	183,2	187,3	198,9	209,1	222,7	226,4
Bron: EC (2004d).								

De EC raamt dat de inkomens in de EU-15 de komende jaren vrijwel gelijk blijven of licht dalen (tabel 3.10). De matige ontwikkeling tussen 2006 en 2008 kan mede worden toegeschreven aan de hervorming van de zuivelmarktordening. Op de middellange termijn compenseert de toename van de waarde van granen (door een hoger volume) en rundvlees en varkensvlees (vooral door hogere prijzen) de daling van de productiewaarde van melk ruimschoots. In de EU-15 zet de ontwikkeling van de arbeid zich naar verwachting de komende jaren in dezelfde dalende trend van ruim 2% per jaar voort. Deze ontwikkelingen resulteren in een verwachte stijging van 5% van het reële inkomen per arbeidseenheid in de EU-15.

In de nieuwe lidstaten zullen de inkomens waarschijnlijk aanzienlijk sneller groeien, vooral door de invoering van de bedrijfstoelagen en door de daling van het aantal arbeidskrachten. Naar verwachting neemt het aantal arbeidskrachten in de landbouw in de komende tien jaar met gemiddeld 4% per jaar af. Door deze ontwikkelingen zou het inkomen per arbeidseenheid tussen 2003 en 2011 in de tien nieuwe lidstaten met ruim 125% groeien. De bijdrage aan de totale landbouwproductie in de EU-25 blijft beperkt. In 2004 was het aandeel van de nieuwe lidstaten in de productiewaarde van de EU-25 slechts 7%; voor 2011 wordt het geraamd op circa 10%.

3.6 Handel in de EU

In 2003 exporteerde de EU-15 voor 250,2 miljard euro aan landbouwproducten (tabel 3.11). Het merendeel van de agrarische export van EU-lidstaten is bestemd voor andere lidstaten: het aandeel van deze intra-export in de totale export van de EU-15 schommelt sinds 1995 rond de 73%. Daarvoor was het aandeel enkele procentpunten lager, wat samenhangt met de toetreding van Finland, Zweden en Oostenrijk tot de EU in 1995. Nederland was in 2003 de grootste EU-exporteur, met een aandeel van bijna een vijfde in de totale EU-export (48,7 mrd. euro), gevolgd door Frankrijk met een aandeel van 16% (41 mrd. euro). Een deel van de export bestaat uit doorvoer.

In 2003 importeerden de EU-15-lidstaten agrarische producten en grondstoffen ter waarde van zo'n 257 miljard euro (tabel 3.12). Daarvan bestond twee derde uit intra-handel. Nederland en Spanje betrekken een kleine 60% van hun agrarische import uit andere EU-landen. Frankrijk en België circa drie kwart, terwijl de twee grootste importeurs - Duitsland (45,3 mrd. euro) en het Verenigd Koninkrijk (36,3 mrd. euro) - op het EU-gemiddelde zitten. De grootste invoerpost van Duitsland en het Verenigd Koninkrijk betreft akkerbouwproducten.

In 2003 had de EU-15 een negatief agrarisch handelssaldo van ruim 7 mrd. euro. Nederland had het grootste positieve handelssaldo van 19,6 mrd. euro, gevolgd door Frankrijk met ruim 8 mrd. euro. Het Verenigd Koninkrijk had in 2003 het grootste negatieve handelssaldo, bijna 19 mrd. euro, gevolgd door Duitsland (ruim 12 mrd. euro) en Italië (bijna 11 mrd. euro).

Tabel 3.11 Agrarische export van de EU, 1988 en 2003

	EU-12		EU-15		Nederland		Frankrijk	
	1988	2003	1988	2003	1988	2003	1988	2003
Totale waarde (mrd. euro)	113,8	250,2	23,0	48,7	25,6	41,0		
waarvan (in %)								
Akkerbouw	42	45	31	37	58	58		
Tuinbouw	14	18	23	30	7	9		
Veehouderij	32	23	37	23	28	24		
Overig	12	14	9	10	7	9		
Aandeel intrahandel a) (%)	70	73	76	80	71	71		

a) Driejaarlijks gemiddelde; voor 1988/1989/1990 EU-12; voor 2001/2002/2003 EU-15.

Bron: Eurostat, bewerking LEI.

Tabel 3.12 Agrarische import van de EU, 1988 en 2003

	EU-12		EU-15		Duitsland		Verenigd Koninkrijk	
	1988	2003	1988	2003	1988	2003	1988	2003
Totale waarde (mrd. euro)	138,0	257,4	30,2	45,3	21,3	36,3		
waarvan (in %)								
Akkerbouw	41	41	40	39	38	40		
Tuinbouw	16	19	25	27	18	22		
Veehouderij	26	21	23	21	25	22		
Overig	16	18	11	13	19	16		
Aandeel intrahandel a) (%)	60	67	62	70	56	64		

a) Driejaarlijks gemiddelde; voor 1988/1989/1990 EU-12; voor 2001/2002/2003 EU-15.

Bron: Eurostat, bewerking LEI.

De Nederlandse agrosector

Kernpunten:

- groei toegevoegde waarde agrocomplex stagneert
- invoer en uitvoer agrarische producten toegenomen
- ondernemingen concentreren zich op kernactiviteit(en)
- voedingsmiddelenindustrie verplaatst beperkt activiteiten naar buitenland
- aantal winkels in voedings- en genotmiddelen neemt af
- prijzenslag supermarkten duurt onverminderd voort, effect op af-boerderijprijs gering
- bemiddeling neemt rol over van de veilingklok
- meer belangstelling voor biologische producten
- consument koopt meer gemakspullen

4.1 Ontwikkeling van het agrocomplex

Het Nederlandse agrocomplex maakt, gemeten in toegevoegde waarde en werkgelegenheid, ruim 10% uit van de Nederlandse economie (tabel 4.1). Naast de primaire land- en tuinbouw, omvat het complex de verwerking en distributie van agrarische producten en de toelevering van producten en diensten die hiervoor nodig zijn, zoals energie, kunstmest, veevoer en zakelijke dienstverlening.

De toegevoegde waarde van het totale agrocomplex groeide tussen 1995 en 2003 gemiddeld 3,2% per jaar. Ter vergelijking, de toegevoegde waarde van de Nederlandse economie groeide in dezelfde periode met 5,1% per jaar. Dit verschil komt tot uitdrukking in het afnemende aandeel van het agrocomplex in het nationale totaal, dat tussen 1995 en 2003 daalde van 12% naar 10,4%. Gerekend per arbeidsjaar ontwikkelde de toegevoegde waarde zich in het agrocomplex tussen 1995 en 2003 met een stijging van ruim 3,4% per jaar vrijwel identiek aan het nationale gemiddelde.

De ontwikkeling van het agrocomplex op basis van binnenlandse grondstoffen blijft hierbij achter. De toegevoegde waarde steeg met gemiddeld 1,9% per jaar, per arbeidsjaar steeg de toegevoegde waarde met 2,9%. Voor de primaire productie was de groei van de toegevoegde waarde per arbeidsjaar nog beperkter, 1% per jaar gemiddeld. Dit komt mede tot uitdrukking in de afname van het aantal primaire bedrijven. Tussen 2000 en 2003 daalde het aantal landbouwbedrijven met gemiddeld 4,3% per jaar en over de hele beschreven periode met gemiddeld 3,5% per jaar.

Exportafhankelijkheid agrocomplex groot

Exportactiviteiten genereren een aanzienlijk deel van de toegevoegde waarde van het agrocomplex. De toegevoegde waarde van het totale agrocomplex hangt voor ongeveer 68% samen met export van agrarische producten en voedingsmiddelen. Het belang van de export voor de toegevoegde waarde van het agrocomplex op basis van binnenlandse grondstoffen is nog hoger, rond de 75% (tabel 4.2).

Tabel 4.1 **Kerncijfers van het Nederlandse agrocomplex, 1995 en 2003**

	Toegevoegde waarde ^{a)} (factorkosten, mrd. euro)		Werkgelegenheid (1.000 arbeidsjaren)	
	1995	2003 (r)	1995	2003 (r)
Agrocomplex ^{b)}	32,3	41,6	659	650
Aandeel in nationale totaal	12,0%	10,4%	11,6%	10,1%
Hoveniers, agrarische dienstverlening en bosbouw	1,0	1,7	39	43
Buitenlandse grondstoffen:	11,1	16,3	190	211
Verwerking	5,7	7,9	75	70
Toelevering	2,3	3,1	50	44
Distributie	3,1	5,3	65	97
Agrocomplex, op basis van binnenlandse agrarische grondstoffen	20,2	23,6	430	397
Aandeel in nationale totaal	7,5%	5,9%	7,6%	6,2%
Primaire productie	8,4	8,1	189	168
Verwerking	3,0	4,9	54	51
Toelevering	6,5	7,6	135	122
Distributie	2,3	3,1	53	56

a) In lopende prijzen;
b) gebaseerd op binnen- en buitenlandse agrarische grondstoffen; inclusief hovenierssector, agrarische dienstverlening, bosbouw, cacao, dranken, tabak.

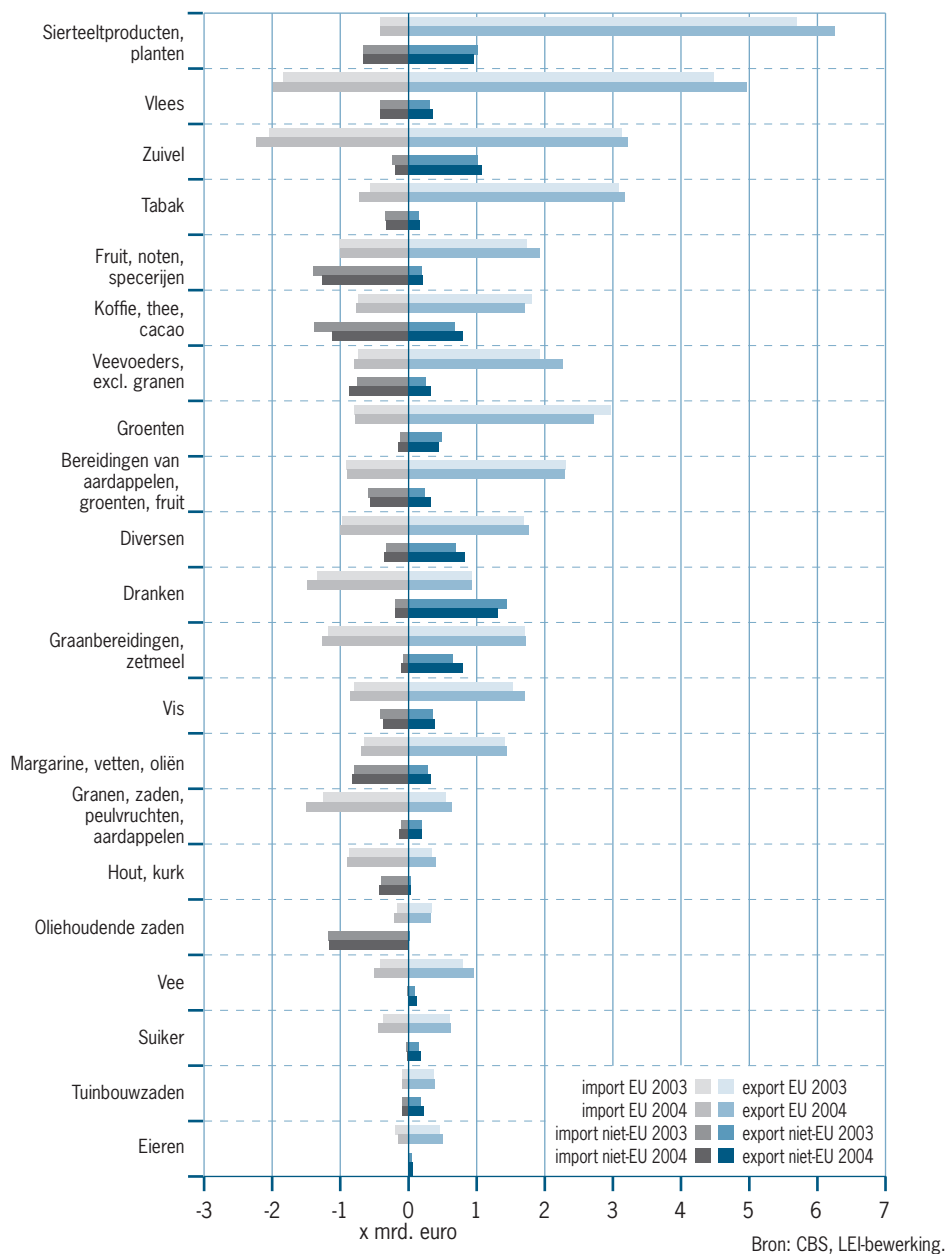
Bron: Agrarische input-outputtabel, bewerking LEI.

Tabel 4.2 **Bijdrage van de export aan de bruto toegevoegde waarde en werkgelegenheid van het agrocomplex (in procenten), 1995-2003**

	Agrocomplex, totaal		Agrocomplex, binnenlandse grondstoffen	
	1995	2003(r)	1995	2003(r)
Bruto toegevoegde waarde	68,5	67,9	75,2	74,7
Werkgelegenheid	68,0	68,1	74,3	73,9

Bron: Algemene en agrarische input-outputtabel, bewerking LEI.

Figuur 4.1 Ontwikkeling en samenstelling van de Nederlandse agrarische import en export met de EU-25 en met derde landen in 2003 en 2004.



4.2 Agrarische import en export

De totale Nederlandse in- en uitvoer had in 2004 een omvang van respectievelijk 228,0 en 257,7 miljard euro; zowel de in- als uitvoer steeg vorig jaar met ruim 10% ten opzichte van 2003. De groei van de in- en uitvoer van agrarische producten bleef daarbij achter. De export van agrarische producten bedroeg ruim 49,1 miljard euro, bijna 6% meer dan in 2003. De invoer van agrarische producten steeg in 2004 met 4% tot 28,1 miljard euro. Het overschot op de handelsbalans bedroeg in 2004 19 miljard euro, iets minder dan het jaar daarvoor. Sierteeltproducten en planten zijn, met een aandeel van bijna 15% in de totale export van agrarische producten, de belangrijkste handelswaar gevolgd door vlees en zuivel met een aandeel van respectievelijk 11 en 9% (figuur 4.1).

Van de totale export van agrarische producten gaat 81%, ofwel 40 miljard euro, naar de EU-lidstaten. Duitsland is met 12,8 miljard euro de belangrijkste handelspartner, gevolgd door het Verenigd Koninkrijk (5,7 mrd euro). Van de derde landen is de Verenigde Staten de belangrijkste handelspartner. Naar dat land werd in 2004 ter waarde van ruim 1,8 miljard euro aan agrarische producten verscheept. Hiervan had de helft (918 miljoen euro) betrekking op dranken. Ook wat betreft de invoer is Duitsland de belangrijkste handelspartner van Nederland. Duitsland leverde vorig jaar voor 6,1 miljard euro aan agrarische producten aan Nederland, vooral zuivel- en vleesproducten. België en Frankrijk volgden met respectievelijk 4,5 en 2,6 miljard euro.

4.3 Voedings- en genotmiddelenindustrie

De voedings- en genotmiddelenindustrie (V&G-industrie) is een belangrijk onderdeel van het agrocomplex met een aandeel van 31% in de toegevoegde waarde. In de totale V&G-industrie zijn ongeveer 4.800 bedrijven actief, die werkgelegenheid bieden aan circa 140.000 personen. De meeste werkgelegenheid bieden de grote bedrijven. Nederland telt 255 bedrijven met 100 en meer werknemers (tabel 4.3). In deze bedrijven vinden 94.500 personen emplooi, dat is ruim 67% van de totale werkgelegenheid. In 2002 werd door de grote bedrijven een omzet behaald van 42,4 miljard euro, waarvan ruim 17 miljard euro (41%) in het buitenland.

De V&G-industrie bestaat uit een groot aantal bedrijfsgroepen en -subgroepen. De bedrijfsgroep slachterijen en vleesverwerkende industrie is wat werkgelegenheid en omzet betreft de belangrijkste. Het aandeel van de slachterijen en vleesverwerkende industrie in de totale werkgelegenheid van de grote bedrijven bedraagt een vijfde, terwijl het aandeel in de omzet overeenkomt met ruim 13%. Hiermee is deze bedrijfsgroep arbeidsintensiever dan de meeste andere bedrijfsgroepen binnen de V&G-industrie. De diervoederindustrie is als toeleverancier nauw betrokken bij de dierlijke sector. Deze industrie zet op jaarbasis circa drie miljard om en is daarmee een van de belangrijkste onderdelen van de V&G-industrie. De zuivelindustrie, waar twee bedrijven de dienst uitmaken, valt in verband met geheimhouding in tabel 4.3 onder de Overige voedings- en genotmiddelenindustrie.

Tabel 4.3 Kengetallen van de voedings- en genotmiddelenindustrie in Nederland, 2002

Bedrijfsgroep	Bedrijven met ≥ 100 werknemers	Werkzame personen (x1.000)	Netto omzet (mln. euro)
Slachterijen en vleesverwerkende industrie	60	19,9	5.605
Slachterijen (excl. pluimvee-)	20	6,2	2.592
Pluimveeslachterijen	10	3,8	1.130
Vleesverwerking	30	9,9	1.883
Visverwerkende industrie	10	1,9	349
Groente- en fruitverwerkende industrie	25	8,7	2.697
Margarine-industrie	5	1,1	567
Meelindustrie	5	3,5	1.516
Diervoederindustrie	20	5,3	3.028
Brood-, banket-, biscuitfabrieken e.d.	30	5,8	677
Cacaoboonverwerkende industrie	15	5,9	2.533
Mineraalwater en frisdrankenindustrie	5	2,5	1.023
Overige voedings- en genotmiddelenindustrie	80	39,9	24.416
Totaal voedings- en genotmiddelenindustrie	255	94,5	42.411
Totale industrie	1.480	492,6	159.443
Aandeel (%) van V&G-industrie	17,2	19,2	26,6

Bron: CBS Statline.

Grootste Nederlandse ondernemingen

Nederland telt verscheidene grote multinationale ondernemingen, waarvan een aantal op meerdere continenten actief is. Daar nemen zij met hun producten veelal vooraanstaande posities in. Tabel 4.4 toont de grootste Nederlandse ondernemingen, gerangschikt naar totale omzet en met hoofdvestinging in Nederland van waaruit de wereldwijde activiteiten in belangrijke mate worden aangestuurd.

Verplaatsing van bedrijfsactiviteiten

Het verplaatsen van bedrijfsactiviteiten naar het buitenland neemt de laatste jaren toe binnen een groeiend aantal sectoren. Van een massale verplaatsing van bedrijfsactiviteiten is vooralsnog geen sprake. Bij het verplaatsen van bedrijfsactiviteiten is onderscheid mogelijk tussen *offshoring* en *outsourcing*. Van *offshoring* is sprake indien de activiteiten in het buitenland in eigen beheer worden uitgevoerd in de vorm van directe buitenlandse investeringen. Indien de verplaatsing plaats vindt door uitbesteding van activiteiten aan derden is sprake van *outsourcing*. De motieven om activiteiten naar het buitenland te verplaatsen kunnen velerlei zijn, maar hebben vooral als doel om de kosten te beperken en de productiviteit en de concurrentiekracht te vergroten. Vooral de grote bedrijven, die deel uitmaken van een multinationale onderneming, verplaatsen activiteiten naar het buitenland. Een aantal sectoren kent het fenomeen al wat langer, zoals de textielindustrie. In de ICT-sector en de

Tabel 4.4		Ranglijst van de 10 grootste Nederlandse voedings- en genotmiddelen-ondernemingen, 2004		
	Wereldomzet (mln. euro)	Personeel totaal	Productgroep(en)	
1. Unilever	42.023	234.000	Voedings- en genotmiddelen	
2. Heineken ^{a)}	9.255	61.271	Dranken	
3. Sovion	5.918	13.655	Vlees	
3. Friesland Foods	4.449	17.580	Zuivel	
4. Nutreco	3.858	12.541	Diervoeders	
5. Campina	3.559	7.099	Zuivel	
6. CSM	3.475	13.242	Suiker, bakkerij-ingrediënten en melkzuur	
7. Wessanen	2.120	8.950	Natuurvoeding en snacks	
8. Numico	1.702	14.000	Babyvoeding en klinische voeding	
9. Provimi	1.580	8.000	Diervoeders	
10. Cosun ¹⁾	1.321	4.325	Voedingsmiddelen en ingrediënten	
a) 2003.		Bron: Jaarverslagen ondernemingen		

meubelindustrie speelt het thema nog maar relatief kort, maar de verwachte groei van het aantal verplaatsingen is daarentegen zeer groot.

Ook de Nederlandse V&G-industrie verplaatst activiteiten naar het buitenland, in vergelijking met andere sectoren echter in geringere mate. Bedrijfsactiviteiten worden vooral verplaatst naar elders in Europa. In 2003 bedroegen de directe investeringen van de Nederlandse V&G-industrie in het buitenland 26,9 miljard euro, waarvan 5 miljard euro in de EU-lidstaten en ruim 10 miljard euro in de overige landen van Europa. Buiten Europa werd door de Nederlandse V&G-industrie het meest geïnvesteerd in de Verenigde Staten, in 2003 ging het om ruim 6 miljard euro. Buitenlandse voedings- en genotmiddelenbedrijven investeerden in dat jaar in Nederland voor 15,7 miljard euro (De Nederlandsche Bank, 2005).

Ondernemingen terug naar kernactiviteit

Een aantal grote Nederlandse ondernemingen richt zich in toenemende mate op hun kernactiviteit, waaronder CSM en Numico. CSM concentreert zich op bakkerijproducten en -ingrediënten, melkzuur en melkzuurderivaten en suiker. Van oorsprong als suikerbedrijf opgericht breidde het in de jaren negentig de portfolio uit met levensmiddelen en zoetwaren. Hiertoe werden in binnen- en buitenland bedrijven met sterke merken overgenomen. Nadat al eerder de levensmiddelen-divisie was afgestoten werd in maart van dit jaar ook de zoetwarendivisie verkocht. Beleggingsmaatschappij CVC Capital Partners (zie kader) werd de nieuwe eigenaar. De zoetwarendivisie bestaat uit zes werkmaatschappijen verdeeld over diverse landen in Europa en in Azië. Met circa 4.300 werknemers wordt een jaarlijkse omzet behaald van 750 miljoen euro. Met deze laatste verkoop is CSM feitelijk uit de consumentenmarkt gestapt, zodat het zich volledig kan richten op de zakelijke afnemers.

Na het mislukte avontuur met vitaminepreparaten, dat Numico bijna aan de rand van de afgrond deed belanden, richt de Zoetermeerse onderneming zich nu volledig en met succes op twee kernactiviteiten, babyvoeding en klinische voeding. Numico, dat in diverse landen belangrijke posities bekleedt met dergelijke voeding, deed vorig jaar een overname in Finland. Onlangs deed Numico van zich spreken door de overname van het Italiaanse bedrijf Mellin, met een marktaandeel van 21% de tweede aanbieder van babyvoeding in Italië, na Heinz dat een marktaandeel heeft van 47%. Overigens was Numico met een marktaandeel van ruim 10,5% al relatief sterk vertegenwoordigd in dat land.

Investeringsmaatschappijen richten zich op voedingsmiddelenindustrie

CVC Capital Partners is een multinationale investeringsmaatschappij die zich vanaf de oprichting in 1981 richt op grote management buy-outs in Europa en sinds 2000 ook in Azië. CVC heeft gedurende haar bestaan inmiddels 250 bedrijven van verschillende pluimage overgenomen en ook (deels) weer verkocht. De huidige Europese portfolio omvat 55 ondernemingen met een gecumuleerde omzet van 30 miljard euro. De Aziatische portfolio bevat momenteel 12 ondernemingen. CVC is in 25 landen actief en werkgever van 230.000 mensen. Samen met de Franse investeringsmaatschappij PAI bezit CVC het merendeel van de aandelen in Provimi. Sinds 1997 was CVC ook eigenaar van het Nederlandse meelbedrijf Meneba. Eind 2004 werd dit bedrijf overgedaan aan de Nederlandse investeringsmaatschappij Bencis Capital Partners.

4.4 Detailhandel

4.4.1 Algemeen

De omzet van alle winkels in voedings- en genotmiddelen (supermarkten en speciaalzaken) was in 2002 5% hoger dan in 2001 (tabel 4.5). Deze toename kwam geheel ten goede aan de supermarkten die hun omzetaandeel in 2002 zagen toenemen van 80 tot 82%. De speciaalzaken moesten een omzeterderving incasseren van bijna 4%. Het afgelopen jaar hebben de speciaalzaken wederom klanten verloren aan de supermarkten, vooral vanwege de vergrijzing van het publiek, een gebrek aan opvolging en het feit dat tal van speciaalzaken slecht bereikbaar zijn (AD, 2005). Alleen de natuurvoedingswinkels doen het relatief goed (zie kader).

In 2002 waren er 17.360 winkels die voedings- en genotmiddelen verkochten, waarvan 5.605 supermarkten (tabel 4.5). Het totaal aantal winkels is sedert 2000 met ruim 14% teruggelopen. De grootste daling deed zich voor bij de speciaalzaken (-16,5%). Het aantal supermarkten nam in dezelfde periode af met 8,5%. In 2002 werkten 285.600 mensen in de detailhandel, tegenover 285.600 in 2001. Hiervan is ongeveer 80% werkzaam in de supermarkten. De detailhandel in voedings- en genotmiddelen telt relatief veel deeltijdwerknemers. In 2002 ging het om 48% van het totale personeelsbestand. Het aantal werknemers in vaste dienst neemt sedert 2000 echter langzaam toe. Op basis van volledige arbeidsplaatsen (fte) bedroeg in 2002 het totaal aantal werknemers 148.500 personen (tabel 4.5).

	Kengetallen van de detailhandel in voedings- en genotmiddelen in Nederland, 2001-2002					
	Winkels (x 1.000)		Werkzame personen (x 1.000 fte)		Bedrijfsopbrengsten (mrd. euro)	
	2001	2002	2001	2002	2001	2002
Winkels in voedings- en genotmiddelen (totaal)	20,0	17,4	147,5	148,5	27,7	29,1
Supermarkten	6,3	5,6	105,3	107,7	22,3	23,8
Zelfstandigen (speciaalzaken)	13,7	11,8	42,2	40,8	5,4	5,3
Aardappelen, groenten en fruit	2,2	1,7	6,7	5,5	0,7	0,6
Vlees en vleeswaren	3,7	3,2	13,4	14,2	1,4	1,4
Wild en gevogelte	0,3	0,3	1,0	0,8	0,1	0,1
Vis	0,7	0,7	2,2	2,2	0,2	0,2
Chocolade en suikerwerk	0,6	0,6	1,4	1,4	0,1	0,1
Dranken	1,7	1,6	4,5	4,2	1,1	1,1
Tabaksproducten	1,5	1,3	3,5	3,6	0,8	0,8
Kaas	0,6	0,6	1,9	1,9	0,2	0,2
Reformartikelen	0,4	0,4	2,0	1,7	0,2	0,2
Overige	2,0	1,4	5,6	5,3	0,6	0,6

Bron: CBS Statline.

Natuurvoedingswinkels doen het goed

In 2004 besteedden consumenten voor 420 miljoen euro aan biologische producten, ongeveer 6% meer dan in 2003, maar nog geen 1,5% uit van de totale bestedingen aan voedings- en genotmiddelen. Er zijn ongeveer 500 winkels die uitsluitend biologische producten verkopen, bijna 50 meer dan in 2000. Ongeveer 41% van de biologische producten wordt verkocht in zogenaamde natuurvoedingswinkels. Binnen dit segment hebben de bij de Natuurvoeding Winkel Organisatie (NWO) aangesloten winkels een marktaandeel van 60%. Bij deze franchiseorganisatie zijn 41 natuurvoedingswinkels aangesloten. Hun omzet steeg vorig jaar met 10%. Ook voor 2005 wordt een dergelijke groei in omzet voorzien (Distrifood, 19-2-2005). Daarmee heeft de prijzenslag in de supermarkten blijkbaar geen invloed op de omzetontwikkeling van de natuurvoedingswinkels. Daarmee doen deze winkels het duidelijk beter dan de andere speciaalzaken, die door toedoen van de prijzenslag jaarlijks omzet inleveren. De natuurvoedingswinkels bieden werkgelegenheid aan circa 2.000 personen en zijn met een gemiddelde vloeroppervlakte van 96 m² relatief klein. Toch bieden deze winkels een volledig assortiment biologische producten aan, in tegenstelling tot de supermarkten, waarin veelal niet meer dan 200 biologische producten in de schappen liggen. Desondanks hebben de supermarkten met 46% het grootste aandeel in de verkoop van biologische producten (HBD, 2004). Albert Heijn neemt met 70% van alle verkopen het grootste aandeel voor zijn rekening. De marktleider voert een assortiment van 250 biologische producten. Als laatste supermarktketens in Nederland hebben ook de van oorsprong Duitse discounters Aldi en Lidl onlangs biologische producten aan hun assortiment toegevoegd. Het assortiment biologische producten beperkt zich vooralsnog tot een klein aantal versproducten.

Supermarkten grootste aandeel in versproducten

De supermarkten hebben het grootste aandeel in de verkoop van versproducten (tabel 4.6). Vooral aardappelen, groenten en fruit (AGF) en kaas en eieren worden via het supermarktkanaal verkocht. Het aandeel versproducten dat nu via supermarkten wordt verkocht kan nog toenemen nu de van oorsprong Duitse discounters Aldi en Lidl in toenemende mate inzetten op versgroepen.

4.4.2 Prijzenslag

De prijzenslag in de supermarkten, die in oktober 2003 begon, duurt nog voort. In nagenoeg alle supermarkten zijn flinke prijsverlagingen doorgevoerd. De prijzen in de Nederlandse winkels zijn in veel gevallen inmiddels substantieel lager dan in veel andere supermarkten in Europa. Door de voortdurende prijzenslag worden vooral de zelfstandige supermarkten en de speciaalzaken in hun bestaan bedreigd. Deze zijn in een jaar tijd ruim 3% van hun omzet misgelopen als direct gevolg van de prijzenslag, terwijl de nettowinst van die ondernemers met 160 miljoen euro is verlaagd. Voor de totale branche is sprake van een winstderving tot nu toe van ten minste 1,1 miljard euro. Het personeelsbestand daalde met maar liefst 17.000 personen, hetgeen overeenkomt met 10.000 volledige arbeidsplaatsen (Vakcentrum, 2004). Inmiddels is de regionale supermarktketen DeWitKomart ten onder gegaan aan de prijzenoorlog tussen de supermarkten.

De consument lijkt intussen niet meer echt warm te lopen voor de supermarkt met de laagste prijzen. De consument lijkt prijsmoe en let nu meer op de aantrekkelijkheid van de winkel, de rijen voor de kassa en de service die geboden wordt. Dit zijn zaken waar supermarkten juist op bezuinigd hebben en die nu weer belangrijk kunnen worden om klanten naar de winkel te lokken (Oogst, 2005).

Tabel 4.6 Marktaandeel (%) van de diverse aankoopkanalen in de consumptieve bestedingen voor een aantal producten, 2003

Producten	Supermarkten	Speciaalzaken	Overige kanalen
Aardappelen, groenten en fruit	69	13	18
Brood en banket	59	32	9
Vlees en vleeswaren	70	24	6
Vis	50	29	21
Kaas en eieren	75	6	19
Pluimveevlees	72	19	9
Biologische producten	46	41	13
Buitenlandse levensmiddelen	48	27	25

Bron: Hoofdbedrijfschap Detailhandel (2004).

Weinig effect prijzenslag op af-boerderijprijs

De prijzenoorlog heeft als inzet de Nederlandse levensmiddelenmarkt (voeding en verzorging) te herverdelen tussen de verschillende supermarktketens, maar ook om hun positie te herdefiniëren: opereert de keten als gemakswinkel of als discounter. De vraag doet zich voor of de Nederlandse boer en tuinder de gevolgen voelen van de prijzenoorlog in het Nederlandse grootwinkelbedrijf.

De prijzenoorlog heeft voor zeer veel producten tot een daling van de consumentenprijzen geleid. De prijzenoorlog is vooral gevoerd over de meest vooraanstaande merken van de leveranciers (Coca Cola, Unilever (Becel, Unox, maar ook Omo)), de zogenoemde A-merken. Daarnaast zijn de belang-rijkste voedingsmiddelen in prijs verlaagd: vlees, zuivel en AGF. Consumenten kijken in de supermarkt vooral naar de prijzen van A-merken en voedingsproducten. Prijsverlagingen in deze categorieën zijn dus het meest effectief om klanten te winnen.

Ondanks het grote aantal artikelen waarvoor prijsdalingen zijn doorgevoerd, is het effect op de consumentenprijzen beperkter dan de aantallen doen vermoeden. Het grootwinkelbedrijf heeft immers niet de prijzen van alle artikelen verlaagd. De prijzen van andere artikelen zijn gelijk gebleven en wellicht zelfs verhoogd. De daling van de consumentenprijzen van alle levensmiddelen tezamen is beperkt. Ook de consumentenprijzen van voedingsproducten zijn in beperkte mate gedaald: met 0,1% voor varkensvlees tot ruim 3% voor zuivel. Alleen voor groente en fruit is de daling groter: 5,5% voor fruit en 9,3% voor groente (CBS, 2004). Echter, voor groente en fruit geldt dat de weersafhanke-lijkheid van vraag en aanbod groter is dan voor andere voedingsproducten.

Rekenen supermarkten dalingen van de consumentenprijs door aan leveranciers? Ja, over het algemeen leiden prijsdalingen op consumentenniveaus op den duur tot prijsdalingen voor leveranciers (London Economics, 2004). De nettomarges in het supermarktkanaal zijn niet hoog. Onderschat de arbeidskosten in het grootwinkelbedrijf niet. Een verlaging van de consumentenprijzen moet uit de lengte of de breedte komen: besparing op de arbeidskosten in het supermarktkanaal, versoering van het assortiment en daling van de leveranciersprijzen.

Leidt de prijzenoorlog in het Nederlandse supermarktkanaal tot een daling van af-boerderijprijzen? Dit laatste valt waarschijnlijk mee. De prijzenoorlog heeft zich toegespitst op de A-merken. Hier valt voor het grootwinkelbedrijf ook het meest te halen. De leveranciers van A-merken behalen in tegenstelling tot de leveranciers van B-, C- en huismerken een redelijke marge. Er zijn echter weinig A-merken te vinden in de belangrijkste voedingscategorieën, zuivel uitgezonderd. Vers vlees, groente, fruit en brood worden meestal merkloos verkocht. De Nederlandse zuivelcoöperaties staan daarentegen dominant in de Nederlandse merken top-100. Verder exporteert de Nederlandse landbouw een groot deel van zijn productie. Het aandeel van de Nederlandse consumentenmarkt in de afzet van Nederlandse landbouwproducten is beperkt. Dit betreft bijvoorbeeld varkensvlees, tomaten en melk dat voor een belangrijk deel in de vorm van kaas naar het buitenland geëxporteerd wordt. Dit beperkt het effect van dalingen van de inkooprijzen voor het Nederlandse grootwinkelbedrijf op de uiteinde-lijke af-boerderijprijs. Bovendien zijn er in Nederland andere afzetkanalen dan het grootwinkelbedrijf. Het belang van de buitenhuishoudelijke markt is voor sommige producten relatief groot (champignons) en neemt in het algemeen fors toe. Het effect van dalingen van de consumentenprijs is eventueel alleen groot voor producten die voor het grootste deel via de Nederlandse supermarkt verkocht

worden, bijvoorbeeld Elstar-appels, witlof en prei. De consumentenprijs van Elstar-appels is inderdaad fors gedaald. Dit heeft echter niet tot een daling van de af-boerderijprijzen geleid, integendeel, deze zijn zelfs gestegen. Het is niet uitgesloten dat de prijsdaling op consumentenniveau geleid heeft tot een stijging van de vraag met als positieve uitwerking een stijging van de af-tuinderijprijzen.

Supermarkketens strijden om marktaandeel

Waar supermarkketens er alles aan doen om de consument naar de winkel te trekken gaat de strijd om het marktaandeel vooral tussen Albert Heijn, onderdeel van Ahold, en supermarktconcern Laurus, eigenaar van de formules Edah, Super De Boer en Konmar (tabel 4.7). Deze strijd lijkt in het voordeel van Albert Heijn uit te pakken. Het marktaandeel van Laurus, waarvan het Franse supermarktconcern Casino inmiddels ruim 45% van het aandelenkapitaal bezit, kalft al enige tijd af. Dit komt enerzijds door het afstoten van winkels en anderzijds door een terugloop van klanten, die bovendien minder besteedden. Sinds het mislukte ombouwavontuur met Konmar in 2001 is Laurus bezig de bestaande formules te vernieuwen om daarmee de concurrentiekracht te vergroten. Zo zal de bestaande Edah-formule worden omgebouwd tot Edah Lekker & Laag en zal de Konmar, ooit de parel onder de supermarktformules, langzaam uit het straatbeeld verdwijnen. Het is de bedoeling dat de formule zal worden omgebouwd tot Lekker & Laag Superstore. De winkels zullen een uitgebreid assortiment krijgen van circa 30.000 producten, waarbij een substantieel deel zal bestaan uit niet-westerse producten.

Tabel 4.7 Marktaandelen en aantal winkels van een aantal supermarktformules, 2004

Onderneming en formules	Omzet (mrd. euro)	Aantal winkels	Marktaandeel (%)
Ahold			
Albert Heijn	5,6	705	26,7
Schuitema			
C1000	4,0	471	15,8
Albrecht			
Aldi	1,7	387	7,2
Laurus	4,1		16,4
Super De Boer		392	8,9
Edah		286	5,2
Konmar		43	2,4
Sperwer Groep ^{a)}	1,2		6,8
PLUS		217	
Spar		314	

a) 2003

Bron: Jaarverslagen, websites, persberichten en consultants.

4.4.3 Distributie van groente en fruit

De veilingklok heeft in Nederland aan kracht ingeboet. Tulpen worden nog wel via de klok verhandeld, maar tomaten nauwelijks. Groente en fruit worden anno 2005 bemiddeld. De distributie van groente en fruit is erop ingericht tomaten bij wijze van spreken rechtstreeks van teler naar supermarkt te brengen. De tomaat maakt een tussenstop bij groothandelaar en distributiecentrum. Deze distributiecentra zijn ingericht door het grootwinkelbedrijf dat de toelevering van producten aan zijn supermarkten heeft gereorganiseerd. Leveranciers leveren hun producten bij de distributiecentra af. Het grootwinkelbedrijf verzorgt de beleving van de afzonderlijke supermarkten. Ten tweede plant het grootwinkelbedrijf de distributie. Het richt zijn verkoopstrategie weken tevoren in en stemt de distributie hierop af. Wij verkopen in week X ongeveer Y kilo tomaten tegen prijs Z, al dan niet ondersteund met acties. Daarom willen wij in deze week Y kilo tomaten aangeleverd krijgen, bij voorkeur tegen een prijs die enigszins onder Z ligt. Hiertoe worden leveringsafspraken gemaakt met teler en groothandel. De daghandel die veiling heet, kan deze leverings- en prijsafspraken niet afgeven. De leveringsafspraken betreffen niet alleen de prijs, de verpakking en de fysieke aflevering, maar ook productspecificaties zoals pesticiden-gebruik, ras, et cetera. Het grootwinkelbedrijf sluit raamafspraken met zijn leveranciers af. In deze afspraken wordt voor een langere periode een exclusieve relatie aangegaan: grootwinkelbedrijf X betreft zijn tomaten onder voorwaarden Y één jaar lang van leverancier Z. De invulling van prijs en hoeveelheid vindt veelal op weekbasis plaats.

Vanwege deze ontwikkelingen hebben de coöperatieve veilingorganisaties zich georganiseerd tot verkoopbureaus. Er worden telefonisch afspraken gemaakt tussen verkoopbureau en grootwinkelbedrijf over leveringen in de komende weken. Hierbij vindt vooroverleg plaats tussen telers en verkoopbureau in de productmarktadviescommissies (PMAC's). In de PMAC wordt feitelijk de breedte bepaald waartegen de producten worden geleverd aan de supermarkten. De fysieke distributie vindt los hiervan plaats. Groente en fruit gaan via het centrale depot van de verkooporganisatie van de teler naar het distributiecentrum. Deze verkorting levert de partijen belangrijke besparingen op in transport, verpakking, et cetera.

De coöperatieve veilingorganisaties - zoals The Greenery, ZON en Fruitmasters - hebben zich feitelijk omgevormd tot groothandelsbedrijven. Zij hebben hiertoe ook overnamen gepleegd. Zo heeft de grootste Nederlandse coöperatieve verkooporganisatie voor groente en fruit VTN via The Greenery grote handelsbedrijven als Van Dijk Delft en Hage overgenomen. Het onderscheidend vermogen ten opzichte van de commerciële groothandelaren als Haluco en Bocchi is hierbij kleiner geworden en de concurrentie groter. Dit heeft ertoe geleid dat telers zich van de coöperaties afgewend hebben en inmiddels direct de commerciële groothandelaren beleveren. Dit heeft de positie van de coöperaties uitgehold, omdat het veelal de grootste en meest efficiënte telers betreft. Het heeft ook het veilmechanisme verder uitgehold. Naar mate minder groente en fruit voor de klok aangevoerd wordt, is deze een minder aantrekkelijk verkoop- en inkoopmechanisme.

4.5 Consumptie van voedings- en genotmiddelen

Huishoudens in Nederland gaven in 2004 1% meer uit aan voedings- en genotmiddelen (tabel 4.8). In de winkels waren de prijzen van voedings- en genotmiddelen in 2004 gemiddeld 1,9% lager, terwijl het omzetvolume met 1,3% toenam. Gemiddeld gaf de consument in dat jaar 14,5% van zijn inkomen uit aan voedings- en genotmiddelen.

Een relatief groot deel van de bestedingen aan voedings- en genotmiddelen, circa 6%, heeft betrekking op vlees en vleeswaren. In 2004 werd iets meer vlees geconsumeerd dan het jaar ervoor. Per hoofd van de bevolking bedroeg het verbruik vorig jaar 86,1 kilo, tegenover 85,5 kilo in 2003. Deze toename komt voor een groot deel voor rekening van pluimveevlees, waarvan de consumptie toenam van 21,5 kilo tot 22 kilo per hoofd van de bevolking. Hiermee lijkt de consumptie zich weer enigszins te hebben hersteld van de daling in 2003. Als gevolg van het uitbreken van de vogelpest in dat jaar was pluimveevlees minder beschikbaar en daardoor hoog geprijsd. De consumptie van 'gemaksvlees' neemt toe. Vlees met een lange bereidingstijd, zoals runderlappen, wordt steeds meer vervangen door gemakproducten als gehakt, burgers en worst. Zo nam de verkoop van rundergehakt tussen 2000 en 2004 toe van 60 miljoen naar 65 miljoen kilo. Ook vraagt de consument kleinere porties.

Jongvolwassenen eten ongezond

Nederlandse jongvolwassenen (19-30 jaar) eten minder groenten en fruit dan de aanbevolen hoeveelheid van 150 à 200 gram per dag en nemen daarnaast te veel verzadigde vetzuren in. Uit de resultaten van de Voedselconsumptiepeiling 2003 blijkt, dat niemand van de jongvolwassenen de

Tabel 4.8 Consumptieve bestedingen van huishoudens (mrd. euro), 2000-2004

	2000	2001	2002	2003	2004
Aardappelen, groenten en fruit	3,2	3,5	3,7	3,7	-
Vlees en vleeswaren	4,5	4,8	5,0	5,0	-
Vis	0,8	0,9	0,9	0,9	-
Zuivelproducten	3,4	3,7	3,8	3,9	-
Brood, beschuit en broodproducten	1,7	1,8	1,9	2,0	-
Zoetwaren	2,4	2,5	2,6	2,6	-
Dranken	4,6	4,9	5,1	5,2	-
Tabak	3,3	3,5	3,6	3,7	-
Totaal voedingsmiddelen	17,4	18,6	19,5	19,7	19,9
Totaal genotmiddelen	10,7	11,4	11,7	12,1	12,2
Totaal voedings- en genotmiddelen	28,1	30,0	31,2	31,8	32,1
Totale consumptieve bestedingen	197,8	209,6	218,2	221,2	222,1
Aandeel (%) voedings- en genotmiddelen	14,2	14,3	14,3	14,4	14,5

Bron: CBS, bewerking LEI.

aanbevolen hoeveelheid van 200 gram groenten consumeert en dat slechts 7% van hen de aanbevolen norm van 200 gram fruit per dag haalt. Gemiddeld eten jongvolwassenen 100 gram groenten en 100 gram fruit per dag. De meeste groenten werden bij de warme maaltijd gebruikt (87%). Bijna 10% werd bij de lunch gegeten. In totaal werd ongeveer driekwart van de hoeveelheid groenten thuis geconsumeerd. De inname van verzadigde vetzuren is bij deze groep consumenten te hoog. Verzadigde vetzuren komen onder meer voor in vette vleessoorten, volle zuivelproducten en volvette kaas. Maar liefst 89% van de jongvolwassen mannen en 94% van de jongvolwassen vrouwen krijgt te veel verzadigde vetzuren binnen (Voedingscentrum, 2003).

Meer gezonde producten

Hoewel de voedingsgewoonten steeds ongezonder worden vindt het merendeel van de Nederlanders een gezonde levensstijl belangrijk. Een gezonde en verantwoorde voeding kan een sterke bijdrage leveren in de strijd tegen chronische ziekten, zoals extreem overgewicht, hart- en vaatziekten, diabetes en bepaalde vormen van kanker. Jaarlijks sterven er 20.000 Nederlanders aan verkeerde voedingsgewoonten (RIVM, 2004). Het Voedingscentrum heeft vorig jaar een nieuwe Schijf van Vijf geïntroduceerd die moet bijdragen aan een gezondere eetgewoonte. Ook het bedrijfsleven biedt in toenemende mate gezondheidsproducten aan. Met name in de zuivelsector is het aanbod van zogenoemde gezondheidszuiveldranken groot. De verkoop van deze producten heeft op dit moment een omvang van 150 miljoen euro op jaarbasis, terwijl de markt jaarlijks met 20 tot 25% groeit (Lalkens, 2005). Unilever heeft recent een broodsmeersel op de markt gebracht dat cholesterolverlagend werkt en waarvan een zorgverzekeraar de aankopen tot een bepaald bedrag vergoedt. Campina heeft kortgeleden een nieuwe variatie op vlees in de markt gezet, dat bereid is uit magere melk en voedingsvezels. Het bevat minder vet en relatief meer meervoudig onverzadigde vetzuren dan vlees.

Op scholen wordt een gevarieerder pakket aan dranken aangeboden, zoals vruchtensappen, water en light-dranken. Verkoop van dikmakende frisdranken wordt ontmoedigd. Hierover zijn tussen de vereniging Nederlandse Frisdranken Industrie en de frisdrankenindustrie afspraken gemaakt om zo een bijdrage te leveren aan het probleem overgewicht.

De invoering van een zogenaamde vettaks op ongezond voedsel, zoals onlangs werd geopperd, zal vooralsnog niet van overheidswege worden ingevoerd. Met name de Consumentenbond maakt zich sterk voor duidelijke informatie op de etiketten van voedingsproducten. De Consumentbond propageert het werken met kleurtjes op het etiket waarmee wordt aangegeven in welke mate een product kan worden geconsumeerd. In het Verenigd Koninkrijk experimenteert de grootste supermarktketen van het land, Tesco, met een kleurensysteem op de huismerken.

Streekproducten

Streekproducten worden in heel Nederland geproduceerd. De verkoop vindt veelal plaats in de directe omgeving van het bedrijf dat ze heeft geproduceerd. Het verbruik van lokale grondstoffen is het meest kenmerkende element voor een streekproduct. De sector heeft een eigen keurmerk, dat garant staat voor de herkomst van de grondstoffen, de verwerking in de regio en een verantwoorde productiewijze. Het keurmerk is ontwikkeld door de stichting Streekeigen Producten Nederland (SPN), een onafhanke-

lijke keurmerkorganisatie die zich inzet voor ondersteuning van regionale initiatieven op het gebied van streekeigen productie. Hiermee vertonen streekproducten affiniteit met Slow Food. Slow Food is een beweging die in 1986 zijn oorsprong vond in Italië, als tegenhanger van Fast Food. Streekproducten worden voornamelijk verkocht via boerderijwinkels. In 2004 werd voor ongeveer 90 miljoen euro aan streekproducten verkocht (SPN, 2005). Veel boerderijwinkels hebben zich verenigd in regionale formules, zoals Groene Hart Landwinkels, Vallei Landwinkels en Boerderij-plus-winkels uit Midden-Limburg. Daarnaast is er een landelijk samenwerkingsverband, Landwinkel.nl. De aangesloten winkels, die allemaal gevestigd zijn op de boerderij, zullen zich nadrukkelijker gaan profileren met een uitgebreid assortiment ambachtelijke producten uit de eigen regio en streekproducten van elders. Door gezamenlijke inkoop van producten en gezamenlijke promotie kunnen zij een verscheidenheid aan producten aanbieden tegen een scherpe prijs. In de regel betreffen het producten die niet in de supermarkt of elders verkrijgbaar zijn.

Landelijk gebied

Kernpunten:

- sociaal-economische ontwikkeling landelijk gebied geeft geen reden tot zorg
- behoud kwaliteit landschap grootste opgave in het landelijk gebied
- landbouw belangrijkste drager cultuurlandschap
- Nota Ruimte wijst 20 nationale landschappen aan
- melkvee en graasdierhouderij beeldbepalend in de nationale landschappen
- landbouw in nationale landschappen kleinschaliger met veel agrarisch natuurbeheer
- bijna kwart van Nederlandse grond betrokken bij landinrichtingsproject
- bundeling van rijksbudgetten voor inrichting en beheer landelijk gebied in het Investeringsbudget Landelijk Gebied

5.1 Sociaal-economische indicatoren

Het verminderen van sociaal-economische verschillen tussen regio's is op EU-niveau een belangrijk aandachtspunt; grote verschillen in inkomen per hoofd van de bevolking en uitlopende niveaus van werkloosheid kunnen gepaard gaan met nadelige gevolgen voor de economie en de samenleving (zie ook par. 3.1.3). In Nederland zijn dergelijke verschillen nauwelijks aan de orde. Op basis van zogenaamde COROP-gebieden - min of meer natuurlijk samenhangende arbeidsmarktgebieden, veelal rond een grotere stad - is een vergelijking gemaakt van sociaal-economische indicatoren van deze gebieden (Terluin et al., 2005). De gebieden zijn nader onderverdeeld, op basis van de bevolkingsdichtheid, in minder verstedelijkte, verstedelijkte en sterk verstedelijkte regio's (figuur 5.1, p. 69). De eerste twee groepen regio's bestrijken samen 91% van de oppervlakte van Nederland; de sterk verstedelijkte regio's beslaan de resterende 9% (tabel 5.1). Iets meer dan de helft van de bevolking woont in de verstedelijkte regio's, circa 30% in de sterk verstedelijkte en bijna een vijfde in de minder verstedelijkte. De verdeling van de werkgelegenheid sluit hier naadloos bij aan. De werkloosheid in de drie groepen regio's ligt dan ook op een vergelijkbaar niveau (tabel 5.2).

Tabel 5.1 Enkele sociaal-economische kengetallen voor regio's naar mate van verstedelijking, 2002-2003

	Nederland totaal	Procentuele verdeling naar regio		
		Minder verstedelijkte	Verstedelijkte	Sterk verstedelijkte
Oppervlakte land (km ²)	33.780	43	48	9
Bevolking, 2002 (mln.)	16,1	19	52	29
Werkgelegenheid, 2002 (1.000 banen)	7.140	19	52	30
Landbouwbedrijven, 2003 (aantal)	85.500	34	56	10
Cultuurgrond, 2003 (1.000 ha)	1.930	50	44	6

Bron: Terluin et al. (2005).

Geen grote sociaal-economische verschillen tussen de COROP-regio's

Tussen 1996 en 2002 bleef de economische groei in de minder verstedelijkte regio's iets achter bij de andere regio's (tabel 5.2), vooral vanwege een stagnerende groei in Zuidwest-Drenthe en Zeeuws-Vlaanderen. Ondanks de lagere economische groei is het aantal banen in de minder verstedelijkte regio's sterker gestegen dan in de andere regio's. Op basis van de toename van de werkgelegenheid tussen 1996 en 2002 zijn de COROP-gebieden ingedeeld in dynamische (sterkste stijging werkgelegenheid), gemiddelde en achterblijvende gebieden (figuur 5.1). Ook bij deze indeling is de werkgelegenheids groei het hoogst in de dynamische minder verstedelijkte regio's.

De werkloosheid lag in de minder verstedelijkte regio's in 2002 iets hoger dan in de andere regio's en het besteedbaar inkomen per hoofd van de bevolking wat lager. Het laatste is een vrij algemeen verschijnsel in de OESO-landen en heeft te maken met een concentratie van hooggeschoolde - en dus goedbetaalde - banen in grote steden. De leeftijdsopbouw is in de drie groepen van COROP-regio's vrijwel identiek. Wel is het aantal ouderen in de minder verstedelijkte en verstedelijkte regio's tussen 1996 en 2002 licht toegenomen, terwijl het aantal ouderen in de sterk verstedelijkte regio's nagenoeg gelijk bleef.

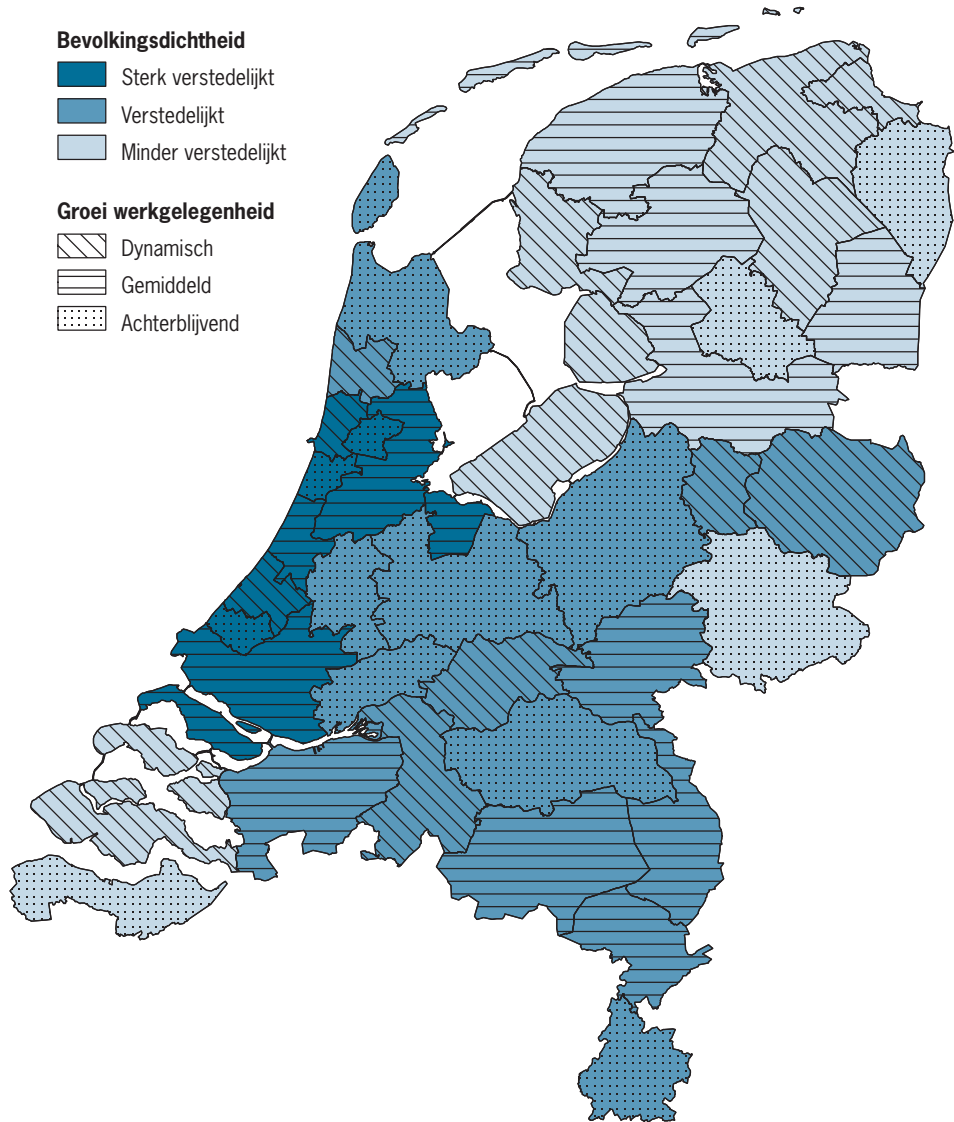
De sociaal-economische verschillen tussen de drie groepen van COROP-gebieden zijn beperkt en geven geen aanleiding tot bezorgdheid over de ontwikkeling van werkgelegenheid en inkomen. Binnen een groep van COROP-gebieden kan dit anders liggen. Zo is er in een aantal gebieden in het noorden van het land, in Zeeuws-Vlaanderen en in Zuid-Limburg een absoluut tekort aan banen. Uitgezonderd Zuid-Limburg behoren de gebieden tot de minder verstedelijkte regio's. Ook de gemiddelde sociaal-economische ontwikkeling in plattelandsgemeenten wijkt weinig af van het Nederlandse gemiddelde (Ecorys-NEI, 2002). Ondanks een lagere groei van de werkgelegenheid bleef de werkloosheid in de plattelandsgemeenten onder het Nederlandse gemiddelde. De reden is dat een deel van de inwoners van de plattelandsgemeenten werkt in de grotere kernen in de stedelijke gemeenten. De Nederlandse werknemer woont op gemiddeld 18 km van zijn werk en is bijna een half uur onderweg om daar te

Tabel 5.2 Enkele economische kernegegevens in de drie groepen van COROP-regio's

	Nederland	Minder verstedelijkte regio's	Verstedelijkte regio's	Sterk verstedelijkte regio's
Werkgelegenheids groei, 1996-2002 (% per jaar)	2,4	2,7	2,3	2,4
Bevolkings groei, 1990-2002 (% per jaar)	0,7	0,8	0,7	0,6
Reële economische groei, 1996-2002 (% per jaar)	2,8	2,2	3,0	2,9
Aandeel inwoners ouder dan 65 jaar, 2002 (%)	14	14	13	14
Werkloosheid, 2002 (%)	2,3	2,6	2,1	2,4
Besteedbaar inkomen per hoofd, 2000 (1.000 euro)	11	10	11	12
Afname landbouwbedrijven, 1996-2003 (% per jaar)	-3,7	-3,4	-3,7	-4,5

Bron: Terluin et al. (2005).

Figuur 5.1 Minder verstedelijkte, verstedelijkte en sterk verstedelijkte COROP-regio's in Nederland



Bron: CBS-landbouwelling, bewerking LEI.

komen. Met uitzondering van Flevoland zijn de regionale verschillen in afstand en reistijd vrij klein.

Terluin et al. (2005) constateren dat de problemen in het landelijk gebied niet zozeer te maken hebben met werk en inkomen, maar veel meer met het behoud van de kwaliteit van het landschap. Zorgen hierover zijn ook door de VROM-raad en de Raad voor het Landelijk Gebied naar voren gebracht (VROM-raad en RLG, 2004). Als gevolg van de aanleg van infrastructuur, verstedelijking en ontwikkelingen in de landbouw vindt verrommeling, nivellering en versnippering van het landschap plaats (RIVM).

5.2 Landbouw en landschap

Landbouw als drager van het landschap

De landbouw bepaalt in hoge mate de aanblik van het landschap. Dit is vooral te danken aan de rol die de landbouw speelt in het beheer van de grond. Daarmee is overigens niet gezegd dat de landbouw ook de beste of enig mogelijke beheerder is.

In alle drie de groepen COROP-regio's is de landbouw de grootste grondgebruiker. Zelfs in de sterk verstedelijkte regio's is het landbouwareaal ruim twee maal zo groot als het bebouwde areaal (tabel 5.1). Wel is het zo dat in deze groep nog slechts een beperkt aantal grondgebonden bedrijven het kenmerkende agrarische cultuurlandschap in stand houdt, waaronder circa 1.000 melkvee- en 1.400 overige graasdierbedrijven. Ruim de helft van de landbouwbedrijven ligt in de verstedelijkte regio's (tabel 5.1). In de minder verstedelijkte gebieden behoort meer dan 80% van de bedrijven tot de akkerbouw of graasdierhouderij; in de verstedelijkte is dit bijna 60% en in de sterk verstedelijkte regio's zo'n 40%. In de laatstgenoemde gebieden is meer dan de helft van de bedrijven gespecialiseerd in tuinbouw.

Veranderingen in de landbouw zullen hun weerslag (kunnen) hebben op het landschap. Als gevolg van de in 2003 vastgestelde hervorming van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid krijgen landbouwers in Nederland per 1 januari 2006 een bedrijfstoelage (zie par. 7.4.3). De toeslagen compenseren voor de melkveehouderij slechts ten dele de prijsdalingen die worden doorgevoerd voor boter en mager melkpoeder. De melkveehouderij krijgt dan ook te maken met een inkomensdaling die is berekend op gemiddeld 6 à 7.000 euro per bedrijf (Bont et al., 2003).

De invoering van bedrijfstoelagen - en daarmee het loskoppelen van steun en productie - verandert naar verwachting weinig in het grondgebruik van de akkerbouw. Voor de melkveehouderij kunnen de toeslagen - in combinatie met de inkomensdaling - de specialisatie versnellen. Om de inkomensdaling namelijk te compenseren met bijvoorbeeld verbreding van de activiteiten, zouden de inkomsten uit deze bron al gauw moeten vertienvoudigen (Vogelzang et al., 2004). Het ene melkveebedrijf kan zich gaan richten op het behalen van schaalvoordelen in de melkveehouderij, het andere vervangt de melkveetak door minder arbeidsintensieve veehouderijactiviteiten, inclusief toelevering en dienstverlening aan gespecialiseerde melkveebedrijven en komt daarmee in de categorie overige graasdierbedrijven. Hoe de keuze uitvalt, is onder meer afhankelijk van de uitgangssituatie van het bedrijf, de ambitie van de ondernemer en de inkomensgevolgen.

De verwachte schaalvergroting in de gespecialiseerde melkveehouderij zal vooral via intensivering

van de productie gaan plaatsvinden door aankoop van melkquotum. Immers, de omschakeling naar het overige graasdierbedrijf door het afstoten van het melkvee gaat gepaard met verkoop van het melkquotum, maar niet met verkoop van de grond. Dan zou immers de basis voor het inkomen en het voortbestaan van het overig graasdierbedrijf verloren gaan: opbrengsten van de grond en het daaraan gekoppelde toeslagrecht. Het toeslagrecht zonder grond verkopen ligt minder voor de hand, omdat er waarschijnlijk geen koper voor is.

Invloed ontwikkelingen landbouw op landschap

Vaak wordt grootschalige productielandbouw vanuit aardkundig, archeologisch, historisch-geografisch, ecologisch en functioneel oogpunt als landschapsonvriendelijk bestempeld, terwijl verbrede landbouw uit een oogpunt van landschapsbeheer als kansrijk wordt aangemerkt (Kloen et al., 2001). Zo één op één is het echter niet. In veel gevallen is niet aan het landschap af te lezen hoe groot het bijbehorende bedrijf is en kan ook verbreding leiden tot aantasting van het landschap (zie ook Poppe, 2005). Veeneklaas et al. (2005) hanteren in een studie die zich vooral op de visuele aspecten van het landschap richt de term 'potentieel storende elementen' in het landschap. Uit belevingsonderzoek is bekend wat mensen over het algemeen wel en niet waarderen. Het meest storend zijn industriële, opvallende, rommelige en drukke elementen. De tegenhangers hiervan zijn natuurlijke, ingepaste, nette en rustige elementen. In de studiegebieden Abcoude en Epe-Vaassen komt ongeveer de helft van de 'verstoringen' van het landschap voort uit stedelijke ontwikkelingen en de helft uit ontwikkelingen binnen de landbouw. Daaronder valt niet alleen schaalvergroting, zich visueel uitend in de omvang van de bedrijfsgebouwen en de mest- en voeropslag, maar ook het karakter van de verbreding van agrarische activiteiten en nieuwe agrarische activiteiten zoals het houden van paarden, hobbydieren en ander graasvee, boomkwekerijen, kerstbomen en kassen. Of met een restrictief ruimtelijk ordeningsbeleid ongewenste veranderingen binnen bestaande bestemmingen zijn tegen te gaan, is overigens de vraag (Veeneklaas et al., 2005).

5.3 Landschap - beleid

5.3.1 Algemeen

Landschap is een (quasi)collectief goed. Voor het product landschap bestaat geen markt van vraag en aanbod waar een prijs tot stand komt. Dit is de belangrijkste rechtvaardiging voor overheidsingrijpen. Al geruime tijd is sprake van overheidsbeleid gericht op beheer en behoud van het landschap. De meest recente beleidsvoornemens zijn vastgelegd in de Nota Ruimte, die het kader vastlegt voor het ruimtelijk rijksbeleid (VROM, 2004).

De Nota Ruimte legt de verantwoordelijkheid voor het behoud en de versterking van de (basis) kwaliteit van het landschap bij de provincies en de gemeenten. Zij leggen - op verzoek van het rijk - de gewenste *kernkwaliteiten* van het landschap vast en gebruiken deze om te beoordelen welke ruimtelijke ontwikkelingen in het landelijk gebied mogelijk zijn. Deze zogenaamde ontwikkelingsgerichte

landschapsstrategie ondersteunt het rijk onder meer met subsidies voor landschapsontwikkelingsplannen en het geven van advies.

Het rijk heeft wel een bijzondere verantwoordelijkheid voor de zogenaamde nationale landschappen. Dit zijn gebieden die internationaal gezien zeldzaam dan wel uniek zijn, of die kenmerkend zijn voor Nederland en waarvan de bijzondere kwaliteiten behouden of versterkt moeten worden. De Nota Ruimte wijst 20 nationale landschappen aan met een oppervlak van circa 800.000 ha, bijna een kwart van het Nederlandse landoppervlak (figuur 5.2). In de nationale landschappen is er een stricter ruimtelijk beleid, gericht op het behouden en/of versterken van de kernkwaliteiten, zoals de openheid of het verkavelingspatroon. Grootschalige verstedelijking en glastuinbouw zijn bijvoorbeeld niet toegestaan.

De Nota Ruimte acht de grondgebonden landbouw een belangrijke drager van het cultuurlandschap. 'Om die betekenis te kunnen handhaven is een duurzaam toekomstperspectief voor de landbouw in de nationale landschappen gewenst' (Nota Ruimte, p.120, op cit.). Als dat perspectief er niet is, kan verbreding van de bedrijfsvoering 'nieuwe kansen bieden', aldus de Nota. Het is de vraag of deze aanname van de Nota Ruimte gerechtvaardigd is.

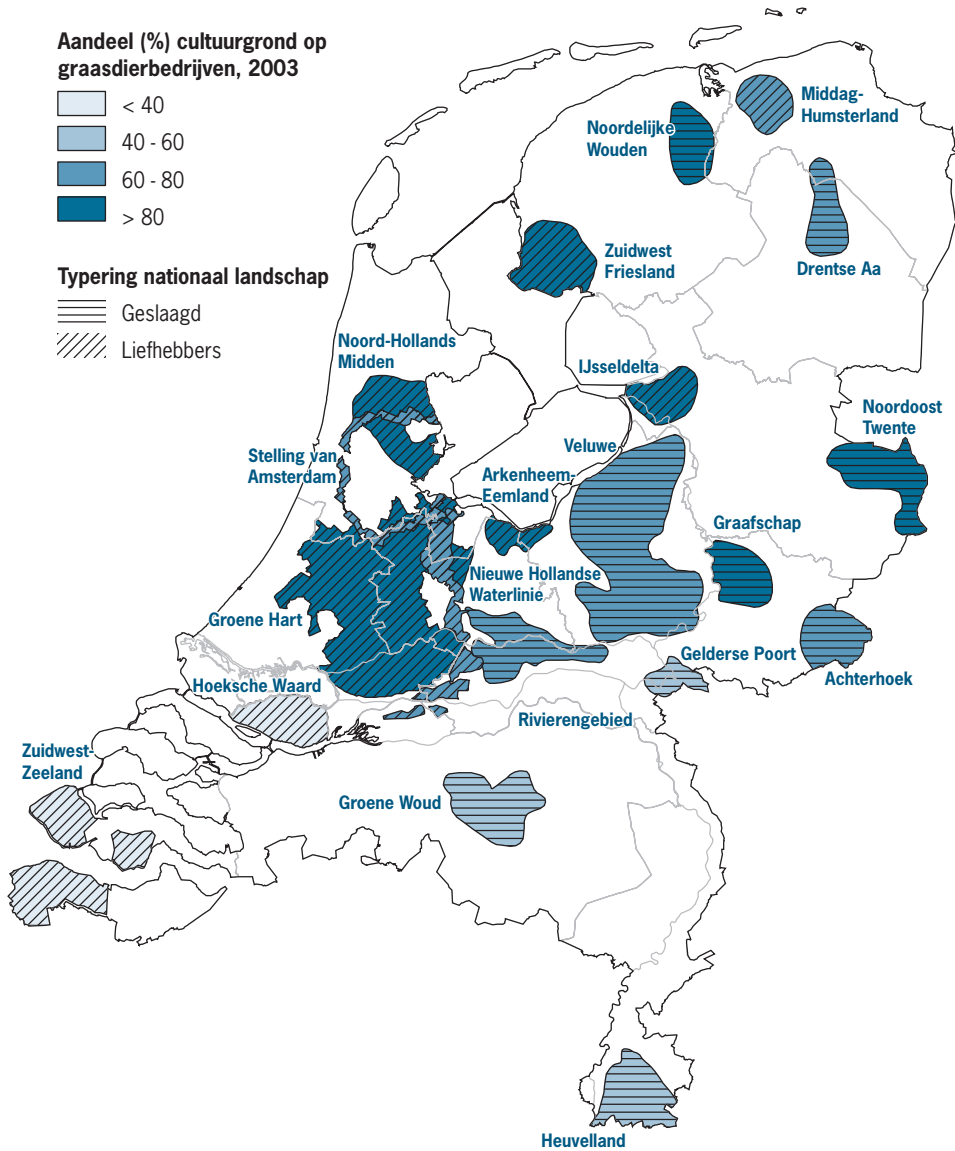
5.3.2 Aanwijzing nationale landschappen - kernkwaliteiten

De Nota Ruimte geeft geen criteria waarmee de aanwijzing van de nationale landschappen nader is onderbouwd. Wel worden per nationaal landschap zogenaamde kernkwaliteiten gegeven. Het gaat vooral om de mate van openheid, het verkavelingspatroon en het reliëf in het landschap. Veelal is ook iets over de samenhang van het landschap beschreven, bijvoorbeeld 'veenweidekarakter' of 'groen karakter'. In tabel 5.3 (p. 74) zijn enkele kernkwaliteiten uit de Nota Ruimte opgenomen, ingedeeld naar de verschillende onderdelen van het landschap en het soort landschap. 'Gelaagde' landschappen zijn kleinschalige, meer besloten gebieden die in hoofdzaak liggen op de zandgronden in het midden en oosten van het land. 'Liefhebberslandschappen' zijn vrijwel allemaal open gebieden (weidsheid) in het westen en noorden van het land (RLG, 2005a). De Veluwe en de Gelderse Poort vallen buiten deze indeling en ontlenen hun betekenis aan de natuurwaarden. In dit hoofdstuk zijn ze onder de gelaagde landschappen geschaard.

Kenmerken landbouw in nationale landschappen

De graasdierhouderij is in aantal en oppervlakte veruit de belangrijkste landbouwtak in de nationale landschappen (figuur 5.2). De grond is vooral geconcentreerd op de melkvee- (54%) en in minder mate op de overige graasdierbedrijven (16%). Het overige areaal cultuurgrond is in gebruik bij de akkerbouwbedrijven (16%) en de tuinbouw-, intensieve veehouderij- en gemengde bedrijven (samen 14%). De omvang - gemeten in nge - van de melkveebedrijven is viermaal zo groot als van de overige graasdierbedrijven en in oppervlakte driemaal zo groot. De gemiddelde omvang (in nge) van de melkveebedrijven in de nationale landschappen is wat kleiner dan in de rest van Nederland. Er zijn minder grote (meer dan 80 melkkoeien) melkveebedrijven in de nationale landschappen, waardoor de berekende bedrijfstoelagen ook iets lager zijn. Naar schatting zijn deze zo'n 2 à 3.000 euro per

Figuur 5.2 Verdeling (%) cultuurgrond over bedrijfstypen in de nationale landschappen, 2003



Bron: CBS-landbouw telling, bewerking LEI.

Tabel 5.3 Enkele kernkwaliteiten naar type nationaal landschap

Onderdeel	Gelaagde landschappen	Liefhebberslandschappen
Ruimte maat	Grote mate van kleinschaligheid	Grote tot extreme openheid
Verkaveling	-	Stroken, onregelmatige blokken, rationeel geometrisch
Water	Meanderende beken, bijzonder water-huishoudingssysteem en -patroon	Hoog percentage water t.o.v. land
Reliëf	Dijkenwallen, oeverwallen, heuvels	Huisterpen, kreekkruggen, dijken
Beplanting	Elzensingels, bossen, houtwallen	Beplante dijken en kaden
Bebouwing	Landgoederen en buitenplaatsen	Forten
Samenhang	Complex van beken, essen, bossen en heides; groene karakter; rivieren-landschap	Veenweidekarakter, polderpatroon

Bron: VROM (2004), RLG (2005).

Tabel 5.4 Profiel melkveebedrijven in de nationale landschappen, 2003-2004

	Nationale landschappen			Overig Nederland
	liefhebbers	gelaagd	alle	
Bedrijfsomvang				
omvang per bedrijf	90	87	88	97
hectare's per bedrijf	38	35	37	38
melkkoeien per bedrijf	60	55	58	62
toeslag per bedrijf (euro)	18.800	19.900	19.300	21.900
Intensiteit en verkaveling				
melkkoeien per hectare	1,6	1,6	1,6	1,6
% bedrijven >60% grond bij huis	54	26	43	38
Nevenactiviteiten op het bedrijf ^{a)}				
% met nevenactiviteiten	38	31	35	19
% met natuubeheer	30	26	29	13
Leeftijd en opvolging				
% ouder dan 50 jaar	56	61	58	56
% bedrijven zonder opvolger ^{b)}	48	55	51	54

a) Natuurbeheer, recreatie, zorg, stalling, verkoop energie, bewerking producten, huisverkoop;
b) gecorrigeerd voor een tweede jonger bedrijfshoofd.

Bron: CBS, DLG en DR, bewerking LEI.

bedrijf lager dan in de rest van het land (tabel 5.4). Daartegenover staat dat ruim een derde van de melkveebedrijven in de nationale landschappen inkomsten genereert uit nevenactiviteiten op het bedrijf, zoals agrarisch natuurbeheer, recreatie en huisverkoop. Daarbuiten geldt dat slechts voor een vijfde. Voor een belangrijk deel is dit grote verschil te verklaren uit de deelname aan agrarisch natuurbeheer, waarvoor in de nationale landschappen overigens ook veel meer mogelijkheden zijn dan elders. Waarschijnlijk mede door de wat zwakkere structuur van de melkveebedrijven in de nationale landschappen, is de animo voor bedrijfsopvolging iets lager.

De uitgangspositie van de landbouw in de nationale landschappen is door de kleinschaligheid iets minder gunstig dan daarbuiten. Die positie wordt zeker niet beter door de hervorming van het EU-landbouwbeleid en de eventuele beperkingen van de nieuwe status nationaal landschap. Daar staan potentiële opbrengsten tegenover uit bijvoorbeeld nevenactiviteiten. Zoals eerder aangegeven moeten deze niet overschat worden. Voor het beheer van de grond in de nationale landschappen door de agrarische sector blijft inkomen uit voedselproductie dan ook noodzaak, temeer daar regelingen ten behoeve van natuur-en landschapsbeheer ook slechts in beperkte mate beschikbaar zijn (zie verder).

5.4 Landschap - instrumenten

5.4.1 Nationale landschappen

Het rijk geeft binnen het beleidsveld landschap prioriteit aan de twintig nationale landschappen. Alleen in de nationale landschappen zal het rijk de aanleg en het beheer van landschapselementen (circa 20.000 ha) en recreatieve voorzieningen medefinancieren. Hiervoor is de komende drie jaar (2005-2007) 30 mln. euro beschikbaar. Voor elk gebied zijn daarvoor afspraken tussen het rijk en de provincies nodig op basis van integrale uitvoeringsprogramma's. Voor de periode na 2007 is nog niet duidelijk welke bijdrage het rijk levert. De Raad voor het Landelijk Gebied (2005a) schat dat over een periode van twintig jaar jaarlijks gemiddeld 225 mln. euro nodig zal zijn voor investeringen in en beheer van de nationale landschappen. Gelet op de zeer beperkte financiële middelen die het Rijk beschikbaar stelt is het de vraag of het beleid voor de nationale landschappen goed van de grond kan komen.

Vergoedingen voor probleemgebieden

Landbouwbedrijven die moeten produceren onder zware natuurlijke of landschappelijke handicaps (zogenaamde probleemgebieden) kunnen in aanmerking komen voor een vergoeding, die door de EU wordt gefinancierd. Momenteel is in Nederland 110.000 ha begrensd als probleemgebied (ook bekend als bergboerengebied). De jaarlijkse vergoeding bedraagt 94 euro per hectare - mits de begunstigde ook deelneemt aan agrarisch natuurbeheer - bij een toegestaan maximum van 200 euro per hectare. Vorig jaar heeft Nederland het areaal dat valt onder deze regeling verdubbeld naar 218.000 ha. Naar verwachting besluit de Europese Commissie halverwege 2005 over de voorgestelde herbegrenzing. Verder wil het ministerie van LNV het areaal in 2007 uitbreiden met

40.000 ha in het westelijk veenweidegebied (TK, 2004). In totaal valt naar schatting ongeveer 70% van de probleemgebieden in de nationale landschappen. De nationale landschappen die in de kleinschalige zandlandschappen liggen - dat geldt voor bijna alle gelaagde nationale landschappen (zie figuur 5.2) - komen niet in aanmerking voor de vergoedingen, hoewel ze in principe voldoen aan de Brusselse criteria. De minister van LNV geeft als reden dat geen goed criterium beschikbaar is om deze gebieden eenduidig en voldoende onderscheidend aan te wijzen (LNV, 2004a). Daarnaast, en hier ligt vermoedelijk de werkelijke reden, is er te weinig geld van rijkswege om de vergoeding in alle potentiële probleemgebieden uit te keren. Onderzocht wordt of het mogelijk is dat provincies de uitvoering en financiering van de regeling probleemgebieden in kleinschalige zandlandschappen op zich nemen. Overigens ligt het maximum dat Nederland kan begrenzen (349.000 ha) ver onder het aantal hectares nationaal landschap, de regeling is ook in die zin niet toereikend zijn voor alle nationale landschappen.

Geen speciale instrumenten

In andere specifieke instrumenten voor landschapsbehoud en -beheer in de nationale landschappen voorziet de Nota Ruimte niet. De huidige instrumenten van de provincies (de Wet Ruimtelijke Ordening en het Investeringsbudget Landelijk Gebied, zie par. 5.5.1) worden voldoende geacht. Of dat zo is zal moeten blijken. Daarmee stopt het denken over nieuwe instrumenten niet. Zo start de provincie Limburg een experiment met 'verhandelbare ontwikkelingsrechten' in het nationaal landschap Heuvelland (zie kader).

Verhandelbare ontwikkelingsrechten

Het instrument van verhandelbare ontwikkelingsrechten bestaat uit een combinatie van ruimtelijke regelgeving en een marktmechanisme, waarbij particulieren betalen om waardevolle gebieden te beschermen in ruil voor bebouwingmogelijkheden elders. In de Verenigde Staten zijn de laatste dertig jaar goede ervaringen opgedaan met een systeem van 'Transferable Development Rights' (TDR's). Het is een instrument dat vooraf spelregels geeft voor ontwikkelingsplanologie. Bij toepassing van dit systeem deelt een lokale of regionale overheid een gebied in twee stukken. In het ene deel - bijvoorbeeld een aantrekkelijk open landbouwgebied - is het doel behoud van openheid en in het andere deel concentratie van de bebouwing. Ter compensatie van de gebruiksbeperkingen in het open te houden gebied deelt de overheid aan de grondeigenaren daar verhandelbare ontwikkelings- of bouwrechten toe. Daarmee mag ter plekke evenwel niet worden gebouwd. In de te ontwikkelen gebieden (*receiving sites*) schrijft de overheid voor dat een ieder die wil bouwen over een zeker aantal van die rechten moet beschikken. Aangezien die in bezit zijn van de grondeigenaren in het te behouden gebied (*sending site*), zullen projectontwikkelaars en bouwondernemingen die willen kopen. Banken en makelaars brengen vraag en aanbod bij elkaar. De rechten krijgen een prijs, waardoor 'nieuw rood' via de markt voor 'blijvend groen' gaat betalen (Bruil et al., 2004).

In principe is dit instrument ook in Nederland te introduceren. De rechten zijn in Nederland juridisch inpasbaar, mits bij de uitwerking een expliciet verband is gelegd met doelen voor ruimtelijke kwaliteit in het landelijk gebied. Voor een nationaal landschap zouden dat de

kernkwaliteiten kunnen zijn. Andere voorbeelden zijn het realiseren van de provinciale EHS en het beperken van de 'verstening' van het buitengebied.

Overigens zijn er nog talloze vragen rondom het instrument. Zo is het de vraag of het systeem van verhandelbare ontwikkelingsrechten wel past voor projecten op regionaal niveau. Op lokaal niveau - bijvoorbeeld de bouw van woningen - kunnen de kosten van algemene voorzieningen zoals wijkgroen verrekend worden in de prijs van de woningen. Hiervoor bestaat een kostensoortenlijst en voor de onderbouwing de zogenaamde kostenverhaalcriteria profijt, proportionaliteit en causaliteit. Het zal echter niet eenvoudig zijn om dit voor projecten op regionaal niveau - waar de verhandelbare ontwikkelingsrechten voor zijn bedoeld - te realiseren. Verder lijkt de schaarste die nodig is om de verhandelbare rechten enige waarde te geven, te botsen met het bevorderen van de woningbouwproductie (TK, 2005).

5.4.2 Overig landschap

Het rijk financiert anno 2004 het beheer van landschap (en natuur) via het Programma Beheer. In 2007 moet dit zijn opgegaan in een nieuw beheersinstrumentarium 'Groene Diensten'. Het nieuwe instrument moet het koppelen van verschillende geldstromen mogelijk maken, zoals publieke en private middelen. Verder is het streven hiervan één geïntegreerd instrument voor groene diensten te maken. Deze diensten zijn '... activiteiten op het gebied van natuur, water en landschap (inclusief cultuurhistorie) en toegankelijkheid die de kwaliteit van het landelijk gebied verhogen en die verder gaan dan waartoe een ondernemer wettelijk verplicht is' (LNV, 2004b). Het instrument zou op termijn moeten leiden tot meer marktwerking en een vrijere prijsvorming. Het streven is de berekening van de hoogte van de vergoeding voor een groene dienst los te maken van de landbouwproductie. Die koppeling bestaat nu wel in het Programma Beheer; op grond van EU-wetgeving zijn de vergoedingen gerelateerd aan de gederfde inkomsten en de gemaakte kosten.

Landschapsfonds

De vergoedingsregelingen van rijk en provincies voor landschapsbeheer zijn niet overal beschikbaar. Beheersvergoedingen van Programma Beheer zijn bijvoorbeeld alleen beschikbaar voor ondernemers in speciaal aangewezen gebieden. Gemeenten en lokale natuur- en landschapsorganisaties zoeken daarom naar andere mogelijkheden voor de financiering van deze activiteiten, bijvoorbeeld een landschaps- of gebiedsfonds (zie kader). Een landschapsfonds kan een publiekrechtelijke of een privaatrechtelijke vorm hebben, verschillende publieke en private partijen kunnen er in participeren en fondsen kunnen met privaat en/of met publieke geld worden gevuld (CLM, 2003). Op dit moment is het meestal privaat geld, omdat bij gebruikmaking van publieke fondsen de Europese Commissie toestemming moet geven (de zogenaamde staatssteuntoets) om oneigenlijke subsidies te voorkomen (BZK, 2004). Het uitvoeren van de toets kan in het ergste geval jaren duren. In Nederland zijn momenteel vijftien projecten voor landschapsfondsen aangemeld bij 'Nederland mooi', een samenwerkingsverband van een groot aantal organisaties die zich met het landschap bezighouden (Nederlandmooi, 2005). Tot nu toe is echter nog geen enkel fonds goedgekeurd door de Europese Commissie.

Bij private gelden bestaat er een directe relatie tussen vraag en aanbod. De recreant wil graag een goed onderhouden gebied en de agrariër kan hiervoor zorgen door bijvoorbeeld de wilgen te knotten en de cultuurhistorische elementen zoals houtwallen te onderhouden. Private gelden kunnen afkomstig zijn uit sponsoring door bedrijven, donaties door omwonenden, beleggingen, etc. Het nadeel van deze geldstroom is dat het vaak relatief kleine bedragen zijn en het moeilijk is om de continuïteit te waarborgen. Overigens geldt dit laatste ook voor overheidsfondsen (CLM, 2003; Van den Ham et al., 2002).

Groenfonds Midden-Delfland

Midden-Delfland is een weidelandschap met voornamelijk rundveehouderij, ingeklemd tussen Den Haag, Delft, Rotterdam/Schiedam, de Nieuwe Waterweg en het Westland. Het gevaar bestaat dat dit waardevolle agrarische cultuurlandschap zal versnipperen of zelfs verdwijnen door de druk vanuit de steden, uitbreiding van de glastuinbouw en de minder gunstige vooruitzichten voor de landbouw. De gemeente Midden-Delfland - in 2004 ontstaan uit de gemeenten Schipluiden en Maasland - heeft daarom met de gemeenten Delft en Den Haag het groenfonds Midden-Delfland opgericht. Het doel is het behouden en versterken van het agrarisch cultuurlandschap, alsook het versterken van de relatie tussen stad en platteland (gemeente Midden-Delfland, 2004). In samenwerking met de agrarische natuurvereniging van het gebied Vockestaert en de Westelijke Land- en Tuinbouworganisatie (WLTO) zijn drie projecten bedacht: (1) het ontwikkelen van een puntensysteem als beloningssysteem voor groene diensten op het vlak van natuur en biodiversiteit, landschap, cultuurhistorie en toegankelijkheid; (2) het maken van bedrijfsnatuurplannen en (3) het professionaliseren van de agrarische natuurvereniging Vockestaert.

Het puntensysteem voor Midden-Delfland bestaat uit drie *boxen*. Een *box* met algemene deelnamevoorwaarden zonder betaling, die gezien kan worden als een regionale invulling van 'goede landbouwpraktijk'. Een tweede *box* met zeven samenhangende maatregelen die samen de zogeheten 'basislandschapspremie' opleveren, gericht op instandhouding en versterking van het open weidegebied. Een derde *box* bestaat uit circa 40 afzonderlijk te belonen maatregelen in de sfeer van natuur, landschap, cultuurhistorie en toegankelijkheid (Terwan et al., 2004; gemeente Delfland, 2004). In het voorstel levert een punt 10 euro op. De basislandschapspremie is goed voor 15 punten per hectare, ofwel 150 euro per hectare. Om een indicatie te geven van de totale potentiële vergoedingen, zijn met behulp van bedrijfsnatuurplannen berekeningen gemaakt. Exclusief een vergoeding voor cultuurhistorie komt dat neer op een bedrag van 6 à 8.000 euro per bedrijf, waarvan grofweg 40% bestaat uit de basislandschapspremie (Terwan et al., 2004).

De deelnemende gemeenten hebben toegezegd eenmalig circa 7,5 mln. euro in het fonds te storten. Deze toezeggingen hangen onder meer samen met de mogelijkheden voor woningbouw en de aanleg van een nieuw bedrijventerrein in de Harnaschpolder. De storting bedraagt circa 1.400 euro per nieuwe woning en 4,5 euro per m² nieuw bedrijventerrein (gemeente Schipluiden et al., 2001). Het fonds ligt momenteel voor goedkeuring bij de Europese Commissie.

5.5 Inrichting landelijk gebied

5.5.1 Investerings in infrastructuur

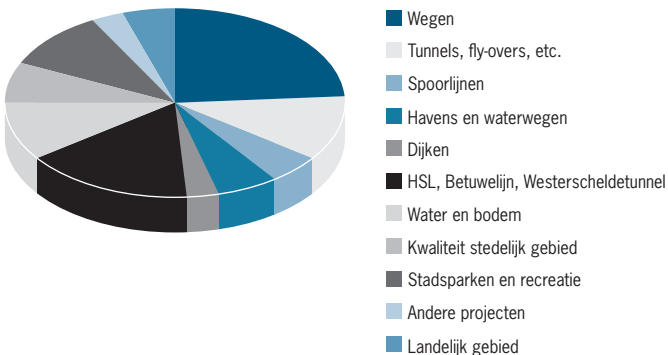
De totale overheidsinvesteringen in aanleg en onderhoud van rode voorzieningen (wegen, viaducten, tunnels, spoorlijnen), blauwe (dijken, waterwegen, havens, en dergelijke) en groene (EHS, stadsparken en dergelijke) bedroegen in 2002 ongeveer 11 mld. euro (Rijk, 2002). Daarvan ging 15% naar groene voorzieningen (figuur 5.3). Het grootste deel van deze uitgaven, circa 10% van de totale investeringen in infrastructuur, komt voor rekening van de gemeenten voor het onderhoud van groen in stadsparken en recreatiegebieden. De overige 5% is gegaan naar de post kwaliteit landelijk gebied (versterking landelijk gebied en realisering van de Ecologische Hoofdstructuur (EHS)).

De gemeenten en het Infrastructuurfonds financieren het overgrote deel van de uitgaven, elk bijna 39%. De provincies nemen 11% voor hun rekening, de waterschappen ruim 6% en LNV 4%. Het ministerie van VROM, de Europese Unie en andere partijen (vooral particulieren) nemen elk 0,4% voor hun rekening. Het ministerie van Verkeer en Waterstaat en het Fonds Economische Structuurversterking voeden het Infrastructuurfonds.

Investerings in kwaliteit landelijk gebied

Het ministerie van LNV neemt het leeuwendeel van de investeringen in het landelijk gebied op zich. Op de totale begroting voor 2005 (1.976 mln. euro) gaat 14% (279 mln.) naar de 'versterking van het landelijk gebied' en 16% (322 mln.) naar 'realisering en beheer van de EHS'. De begrote uitgaven voor beide onderdelen stijgen tussen 2005 en 2009 met ruim een kwart (tabel 5.5).

Figuur 5.3 Investerings in infrastructuur, 2002



Bron: Rijk (2002).

Evenals in het recente verleden treden binnen de begrotingspost 'versterking landelijk gebied' in de komende jaren aanzienlijke verschuivingen op. Zo is veel minder geld begroot voor algemene verbetering van de ruimtelijke structuur via het gebiedenbeleid en meer voor specifieke projecten. Meest opvallend zijn de sterk stijgende uitgaven voor de reconstructie in de zandgebieden (tabel 5.6), vooral als gevolg van de hervestigingen en saneringen van intensieve veehouderij- en melkveebedrijven.

Tabel 5.5 Uitsplitsing uitgaven (mln. euro) LNV voor kwaliteit landelijk gebied, 2003-2009

	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Versterking landelijk gebied	321	271	279	278	358	349	355
Realisatie EHS	331	287	322	381	384	406	412
w.v. verwerving en inrichting	196	119	149	201	214	226	223
beheer	135	168	173	180	170	180	189

Bron: LNV (2004d).

Tabel 5.6 Uitsplitsing uitgaven (mln. euro) LNV voor versterking landelijk gebied, 2003-2009

	2003	2005	2007	2009
Gebiedenbeleid ^{a)}	93	65	46	43
Reconstructie zandgebieden	4	14	106	100
Landelijk natuurlijk ^{b)}	65	54	53	57
GLOS ('Groen in en om de stad')	45	50	57	57
Gevarieerde recreatie landelijk gebied ^{c)}	36	34	32	35
Internationaal natuurlijk	2	2	2	2
Apparaatskosten	75	61	63	63
Overige en afrondingen	1	-1	-1	-2
Totaal	321	279	358	355

a) Verbetering fysieke leefomgeving en ruimtelijke structuur (vooral via landinrichting); b) verbetering van kwaliteit van natuur en landschap; c) onder meer bijdrage voor beheer recreatiegebieden door SBB. Bron: LNV (2004d).

5.5.2 Investeringsbudget landelijk gebied

Het kabinet wil het bestaande woud van regelingen en financiële stromen voor het landelijk gebied, met bijbehorend overleg en verkokering, saneren (Selnes, 2003). Naast het verminderen en vereenvoudigen van de regelingen wil het rijk zich beperken tot de hoofdlijnen van het beleid, en krijgen de provincies en gemeenten een grotere rol bij de uitwerking en uitvoering van het beleid voor het landelijk gebied. Een van de onderdelen van dit nieuwe sturingsmodel is het bundelen van de verschillende rijksbudgetten voor inrichting en beheer van het landelijk gebied in het Investeringsbudget Landelijk Gebied (ILG). Hierin komen niet alleen de LNV-middelen, maar ook die van andere departementen, zoals VROM en V&W. Het rijk sluit met iedere provincie meerjarige, gedacht wordt aan zevenjarige, prestatiecontracten af. De prestaties sluiten aan op de rijksdoelen voor het landelijk gebied. De rijksdoelen en -budgetten en de hieraan gekoppelde prestaties zijn opgenomen in het Meerjarenprogramma Vitaal Platteland (MJP; LNV, 2004c), dat daarmee het rijksbeleidskader is voor het ILG. Het rijksbeleid voor het landelijk gebied is in het MJP beschreven aan de hand van de thema's natuur, landschap, recreatie, milieu, water, landbouw, reconstructie zandgebieden en sociaal-economische vitalisering. Voor deze thema's was in 2004 volgens de rijksbegroting circa 700 mln. euro beschikbaar, waarvan naar schatting bijna de helft voor natuur (in hoofdzaak via de EHS). Ongeveer driekwart van het budget uit het MJP is afkomstig van LNV en bijna een vijfde van VROM. Het budget voor sociaal-economische vitalisering ontbreekt, omdat hiervoor nog geen operationele doelen zijn geformuleerd. Het ILG-budget zal wat lager uitvallen dan het budget uit het MJP omdat niet alle rijksdoelen en -budgetten uit het MJP onderdeel gaan uitmaken van het ILG. Het streven is om het ILG van start te laten gaan op 1 januari 2007. Dan zal uit de praktijk moeten blijken of inderdaad sprake zal zijn van de beoogde vereenvoudiging van beleid en uitvoering.

De wettelijke basis voor het ILG is de nieuwe Wet inrichting landelijk gebied (WILG). Deze wet moet niet alleen de huidige Landinrichtingswet 1985 vervangen, maar ook zorgen voor een wettelijke verankering van sturing, planvorming, programmering en uitvoering van het rijksbeleid voor het landelijk gebied.

5.5.3 Landinrichting en herstructurering

Landinrichting is een belangrijk instrument om het beleid ter versterking van het landelijk gebied te realiseren. Door veranderingen in het beleid is het karakter van de landinrichtingsprojecten de afgelopen jaren sterk veranderd. Tot ongeveer 1985 lag de hoofddoelstelling vooral op een efficiëntere landbouw. Na invoering van de Landinrichtingswet in 1985 is de aandacht verbreed naar natuur, landschap, milieu, recreatie en 'groen in en om de stad'. In de afgelopen vijf jaar is het areaal in uitvoering zijnde landinrichtingsprojecten met 100.000 ha gestegen tot 800.000 ha (tabel 5.7), dat overeenkomt met bijna een kwart van het Nederlandse landoppervlak. De uitvoering was verspreid over 158 landinrichtingsprojecten in 124 gebieden. Ruim de helft van de projecten zijn integrale landinrichtingsprojecten die al voor 1999 zijn gestart. Veel van deze projecten hebben de afgelopen jaren flinke vertragingen opgelopen door teruggelopen budgetten. In 2003 gaf de Dienst Landelijk

Tabel 5.7 Omvang (1.000 ha) landinrichtingsprojecten, 1997-2003

Status	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Nog niet geplaatst ^{a)}	45	28	38	33	31	31	44
In voorbereiding	359	450	363	407	419	359	363
In uitvoering	692	683	731	746	770	798	784
Tot stand gekomen	1.215	1.246	1.277	1.318	1.366	1.378	1.402

a) Aanvraag ingediend, maar nog niet in voorbereiding genomen.

Bron: DLG (diverse jaren).

Gebied 116 mln. euro uit in landinrichtingsprojecten, tegenover gemiddeld 150 mln. euro per jaar tussen 1998 en 2002. In 2003 stonden tegenover uitgaven van 116 mln. euro, ontvangsten ter grootte van 86 mln. euro, zodat de netto uitgaven uitkwamen op 30 mln. euro. De ontvangsten bestonden uit landinrichtingsrente (86 mln.), bijdragen van derden (38 mln.) en cofinanciering door de EU (8 mln.). Om de klassieke landinrichtingsprojecten versneld af te ronden, hebben LNV en de provincies afspraken gemaakt, die in het uitvoeringscontract 2005-2006 zijn vastgelegd.

De Dienst Landelijk Gebied (DLG) is de spin in het web bij veranderingen van functies en inrichting van het landelijk gebied. Naast de directievoering van veel landinrichtingsprojecten is hij ook verwerver en heruitgever van gronden ten behoeve van verschillende partijen en doelen.

Reconstructie zandgebieden

In de komende jaren wordt veel geld uitgetrokken voor reconstructie van (zand)gebieden met veel intensieve veehouderij (tabel 5.6). De uitvoering van de plannen start dit jaar. De reconstructie-provincies werken momenteel met tal van belanghebbende partijen aan het opstellen van de reconstructieplannen voor in totaal 12 reconstructiegebieden. In elk van deze plannen zijn de reconstructiegebieden verdeeld in landbouwontwikkelings-, verwevings-, en extensiveringsgebieden. Het is de bedoeling een aantal intensieve veehouderijbedrijven te verplaatsen vanuit de extensiverings- en verwevingsgebieden naar de landbouwontwikkelingsgebieden. Vogelzang et al. (2005) hebben berekend dat 80% van het aantal intensieve veehouderijbedrijven in het land (circa 7.000) zich bevindt in de 12 reconstructiegebieden. Hiervan liggen bijna 900 bedrijven in de extensiveringsgebieden en bijna 3.700 in de verwevingsgebieden. Uit de reconstructieplannen van de provincies valt af te leiden dat de totale uitplaatsingsbehoefte globaal ligt tussen 400 à 600 bedrijven. Tegenover deze uitplaatsingsbehoefte staan de elders binnen de reconstructiegebieden vrijkomende duurzame locaties en niet-agrarische bouwblokken van 300 à 600 stuks in de komende decennia. Het aantal mogelijk te creëren nieuwvestigingslocaties ligt volgens de reconstructieplannen van de provincies tussen 200 en 300 locaties. Voor het meest waarschijnlijke scenario betekent dit dat in alle reconstructiegebieden samen voldoende nieuw- en hervestingslocaties aanwezig zijn om aan de uitplaatsingsbehoefte te voldoen. Maar er zijn duidelijke regionale verschillen in de balans tussen inplaatsings- en uitplaatsingsbehoefte. Zo hebben de regio's De Peel en De Meierij onvoldoende inplaatsingsmogelijkheden om in de eigen behoefte aan nieuwe locaties te voorzien. Die mogelijkheden zouden gevonden moeten worden in andere regio's.

Greenports en Landbouwontwikkelingsgebieden

In een aantal gebieden heeft de ontwikkeling van de tuinbouw en de daaraan verbonden kennisinstellingen, logistieke en dienstverlenende bedrijvigheid geleid tot een zeer sterke concurrentiepositie. Het rijk wil de ruimtelijke ontwikkeling in deze zogenaamde greenports zodanig sturen dat hun functie als greenport ook op lange termijn behouden blijft of wordt versterkt (VROM, 2004). Belangrijke aandachtspunten zijn hierbij de ligging ten opzichte van de mainports (Schiphol, Rotterdam), de fysieke bereikbaarheid en de herstructureringsopgave als gevolg van doelstellingen op het gebied van milieu, water, energie, en ruimtelijke inrichting. Tot de greenports behoren het Zuid-Hollands Glasdistrict (Westland en Oostland), Aalsmeer en omgeving, Venlo, de Bollenstreek, en Boskoop.

Naast het specifieke beleid voor greenports is het generieke beleid voor de niet-grondgebonden en kapitaalintensieve landbouw (glastuinbouw, permanente bollenteelt, intensieve veehouderij, pot- en containerteelt) gericht op bundeling in landbouwontwikkelingsgebieden. Deze gebieden moeten duurzaam ingericht en landschappelijk goed ingepast zijn. Voor de glastuinbouw heeft de rijksoverheid in de Nota Ruimte tien landbouwontwikkelingsgebieden aangewezen, beter bekend als de projectvestigingslocaties. Het zijn de Zuidplaspolder, Berlikum, Emmen, Grootslag, Californië/Siberië, Luttelgeest, Bergerden, IJsselmuiden, Moerdijkse Hoek en Terneuzen.

5.5.4 Water

Door allerlei processen zoals klimaatverandering, zeespiegelstijging, bodemdaling, verzilting, verstedelijking, zijn de grenzen van het huidige watersysteem bereikt. Het streven is dat Nederland veilig moet zijn voor overstromingen en dat de ruimtelijke kwaliteit wordt verbeterd. De problemen rond water moeten niet alleen met technische maar vooral met ruimtelijke maatregelen worden aangepakt, zoals het vergroten van de ruimte voor de rivieren. De totale ruimteclaim op lange termijn (2050) voor water komt uit op 600.000 ha. Voor het overgrote deel is die claim te combineren met het huidige ruimtegebruik, zij het met beperkingen (functiebehoud en -aanpassing; RIVM, 2004). Tot 2050 zou 45.000 land moeten worden omgezet in water (functieverandering; VROM, 2002).

Ruimte voor de rivier

Het kabinet heeft in april dit jaar zijn standpunt over de Planologische Kernbeslissing (PKB) 'Ruimte voor de rivier' bepaald. Voor de bescherming tegen overstromingen en het verbeteren van de gebiedskwaliteit is 2,2 mld. euro uitgetrokken. In plaats van dijkverhoging kiest het kabinet vooral voor ruimtelijke maatregelen om het teveel aan water aan te pakken. Rivieren moeten meer ruimte krijgen door bijvoorbeeld het graven van nevengeulen, dijkverleggingen, vergraving van uiterwaarden en verlaging van kribben (Ruimte voor de Rivier, 2005). Het kabinet ziet af van het reserveren van de gebieden Rijnstrangen en Ooijpolder als noodoverloopgebied. De Beersche Overlaat blijft gehandhaafd. Maatregelen als dijkverleggingen zijn effectiever tegen overstromingen. Als ook de Tweede en Eerste Kamer hun goedkeuring hebben verleend, is de PKB officieel van kracht (Ruimte voor de Rivier, 2005). Dit vindt naar verwachting halverwege 2006 plaats (Verkeer en Waterstaat, 2005).

Het Innovatienetwerk Groene Ruimte en Agrocluster oppert als alternatief voor noodoverloop-

gebieden het aanleggen van nieuwe rivieren. Een nieuwe rivier kan een impuls betekenen voor allerlei initiatieven als waterrijke natuur-en recreatiegebieden, drijvende kassen en boerderijen op terpen (Innonet, 2004). De kosten voor de aanleg van een nieuwe rivier in de Betuwe bedragen naar schatting 650 tot 900 miljoen euro (Klijn, 2004). Alleen al op grond van de kosten mag betwijfeld worden of dergelijke projecten van de grond zullen komen.

Initiatieven van de landbouw

In juni 2004 is de Overdiepse Polder aangewezen als koploperproject in de PKB Ruimte voor de Rivier. Het doel is om de polder geschikt te maken voor zowel landbouw als waterberging. Bewoners van deze polder hebben het heft in eigen handen genomen door met een uitgewerkt plan van aanpak te komen voor het gebied. De helft van de boeren van het gebied wil hun boerderij op terpen plaatsen. De rest wil een vergoeding om hun bedrijf elders voort te zetten. Gemiddeld komt de polder door aanpassingen in de primaire waterkering eens in de 25 jaar onder water te staan. Het gebied is hierdoor niet meer geschikt voor akkerbouw, maar wel voor (extensieve) melkveehouderij. De totale uitvoeringskosten voor het koploperproject Overdiepse polder zijn geschat op 80 miljoen euro (De Water, 2004; Habiforum, 2005).

In het Wormer- en Jisperveld in Noord-Holland loopt een project om met het verbeteren van de waterkwaliteit ook de natuurwaarde van het gebied te laten toenemen. Het baggeren van sloten door agrariërs of agrarische natuurverenigingen en een proef met flexibel peilbeheer zijn onderdeel van dit project. De provincie Noord-Holland heeft 250.000 euro beschikbaar gesteld voor deze blauwe diensten in het Wormer- en Jisperveld (Provincie Noord-Holland, 2005).

Een ander initiatief is het bergen van overtollig water in kelders van kassen. De tuinder die een dergelijk experiment mag toepassen, krijgt een subsidie van het Hoogheemraadschap van Delfland van ruim 3 miljoen euro in dertig jaar. De eerste evaluatie van het project vindt plaats in 2007. Als blijkt dat waterberging in kassen effectief is tegen overstroming, kunnen ook andere tuinders gebruikmaken van de financiering (Hoogheemraadschap Delfland, 2005; Agriholland, 2005).

Landbouw en milieu

Kernpunten:

- **vermindering milieudruk land- en tuinbouw lijkt te vertragen**
- **milieukosten agrarische sector sterk stijgend en relatief hoog**
- **verbruik chemische gewasbeschermingsmiddelen daalt laatste jaren nauwelijks**
- **broeikasgasemissie land- en tuinbouw sinds 1990 met ruim 20% verminderd**
- **twijfel over haalbaarheid energie-efficiëntiedoelstelling glastuinbouw voor 2010**
- **mineralenemissie agrarische sector neemt nog steeds af**
- **nieuw mestbeleid leidt tot mestoverschot en hogere kosten voor veehouders**
- **ammoniakemissie in twintig jaar gehalveerd, maar nog te hoog voor natuur**
- **reconstructie moet realiseren verdrogingsdoelstelling mogelijk maken**

6.1 Algemeen

De milieudruk vanuit de land- en tuinbouw wordt geleidelijk kleiner, al lijkt het tempo de laatste paar jaar te vertragen. Vanwege de intensiteit en het productiepakket van de Nederlandse agrarische sector is de milieudruk hier hoger dan gemiddeld in de meeste andere landen. Daar komt bij dat de waterrijkdom van ons land de kans op uitspoeling van mineralen en chemische middelen vergroot. Om deze redenen zijn hier, bij dezelfde milieudoelstellingen, meer aanpassingen nodig dan in de meeste andere EU-landen. De spanning tussen ecologie en economie wordt er voor de agrarische sector niet minder op. Voor verschillende milieuthema's geldt dat het nog geruime tijd zal duren voordat de uiteindelijke doelstellingen zijn bereikt.

De vermindering van de milieubelasting door de land- en tuinbouw gaat gepaard met oplopende kosten. In 2003 waren de brutomilieukosten 4 tot 5 keer zo groot als in 1990 (tabel 6.1). Voor de hele economie werden deze kosten in die periode 2 tot 2,5 maal zo groot (RIVM, 2004). De stijging is voor een deel gecompenseerd met subsidies. Dit betreft bijvoorbeeld opkoopregelingen van mestrechten, subsidies voor mestopslag en mestverwerking, steun voor herstructurering en fiscale faciliteiten voor milieu-investeringen. De toename van de subsidies kon een forse groei van de netto-milieulasten echter niet voorkomen. Deze bedragen inmiddels, nog afgezien van de administratieve lasten, meer dan een half miljard euro per jaar (tabel 6.1). Dat komt overeen met 5,5 à 6% van de bruto toegevoegde waarde van de land- en tuinbouw. De nationale milieukosten beslaan bijna 3% van het bruto nationaal inkomen. Dat is bijna twee keer zo hoog als het EU-gemiddelde (MNP, 2005, blz. 22). De agrarische sector heeft dus te maken met relatief hoge en snel stijgende milieulasten. Daar een groot deel van de kosten samenhangt met de mest- en ammoniakproblematiek geldt dit met name voor de veehouderij. Het ziet er niet naar uit op korte termijn in positieve zin zal veranderen. Zo worden de kosten van het ammoniakbeleid in de toekomst geraamd op 200 mln. euro per jaar (Van Pul et al., 2004, blz. 27), terwijl deze nu rond de 40 mln. euro per jaar liggen.

Tabel 6.1 Milieukosten (mln. euro) van de landbouw, 1990- 2003

jaar	Totaal bruto ^{a)}	w.v. mest en ammoniak ^{b)}	Milieu- subsidies	Netto milieuo- lasten ^{a)}	Idem in % BTW ^{c)}	Adm. lasten
1990	147	100	23	124	1,3	
1991	186	116	26	160	1,7	
1992	283	168	28	254	2,7	
1993	272	195	52	220	2,6	
1994	298	217	46	251	2,8	
1995	277	211	38	240	2,6	
1996	267	192	40	226	2,5	
1997	291	208	41	250	2,8	
1998	328	212	56	272	3	158
1999	437	264	99	337	3,9	150
2000	528	309	132	396	4,3	148
2001	580	313	159	421	4,4	163
2002 ^{d)}	620		160	460	5,1	
2003 ^{d)}	680		160	520	5,7	

a) exclusief administratieve lasten; b) raming LEI; c) bruto toegevoegde waarde land- en tuinbouw; op basis van gegevens Eurostat; d) ruwe schatting op basis reeks milieucompodium. Bron: CBS-Statline.

De relatief sterke milieu-inspanning van de agrarische sector blijkt ook uit het hoge aandeel in de nationale milieu-investeringen. In 2001 ging dat om ongeveer 9%, vier keer zoveel als het aandeel in het nationaal inkomen. Overigens zijn er bedrijfstakken waar de milieulasten nog hoger zijn dan in de agrarische sector: in de chemische industrie en de basismetaalindustrie liggen ze rond 8% van de toegevoegde waarde.

6.2 Gewasbescherming

6.2.1 Verbruik

In 2003 was het verbruik van chemische gewasbeschermingsmiddelen in de land- en tuinbouw iets lager dan in het jaar daarvoor (tabel 6.2). Het totale Nederlandse verbruik omvat ook het verbruik in openbaar groen, op verhardingen en particulier verbruik. Het gaat hier waarschijnlijk om beperkte hoeveelheden, zodat de vertekening gering is. Zo gebruikten overheidsinstellingen in 2001 slechts 42.000 kg chemische middelen (CBS, 2004) en werd het totale verbruik aan onkruidbestrijdingsmiddelen in openbaar groen in 1998 geschat op een kleine 50.000 kg (Kerkhof en Heemsbergen, 2000).

Tabel 6.2

Verbruik van gewasbeschermingsmiddelen in de land- en tuinbouw, 1984-2003

Categorie	Verbruik (mln. kg actieve stof)							
	1984-88	1995	1998	1999	2000	2001	2002	2003(v)
Grondontsmetting	10,25	2,39	1,18	1,47	1,40	0,99	1,20	1,22
Onkruidbestrijding	4,60	3,98	4,05	3,87	3,50	3,09	3,32	3,26
Schimmelbestrijding	4,45	4,49	5,81	5,20	4,93	3,95	3,78	3,48
Insectenbestrijding	0,69	0,55	0,46	0,41	0,29	0,27	0,24	0,27
Overige ^{a)}	1,31	1,20	1,18	1,05	1,26	1,12	1,28	1,38
Totaal ^{b)}	21,30	12,61	12,68	11,99	11,38	9,42	9,83	9,61

a) Vanaf maart 1995 exclusief minerale olie als hulpstof, die niet meer wordt aangemerkt als bestrijdingsmiddel.

In 1994 ging het hierbij om ongeveer 1,5 mln. kg. actieve stof; b) inclusief toepassing in openbaar groen, op verhardingen en particulier gebruik.

Bron: Nefyto/Plantenziektekundige Dienst.

Het totale verbruik van chemische middelen blijft de laatste jaren min of meer stabiel, na de sterke daling in de periode 1985-2000. Een dergelijke vertraging ligt in zekere zin voor de hand, omdat de eerste stappen het eenvoudigst en het goedkoopst zijn en de volgende meer inspanningen vergen.

De daling in 2003 kwam vooral voor rekening van de schimmelbestrijdingsmiddelen, waarvan een aanzienlijk deel wordt gebruikt in de aardappelteelt in verband met het voorkomen van Phytophthora. Voor een deel hangt de genoemde daling dan ook samen met de inkrimping van het areaal aardappelen met 12% sinds 1998. Daarnaast is in deze teelt het verbruik per hectare gedaald, voornamelijk dankzij verschillende maatregelen gericht op het voorkomen van besmetting en door uitgekield spuiten. Overigens heeft ook het wisselende toelatingsbeleid (zie par. 6.2.2) voor enkele veel gebruikte fungiciden, zoals mancozeb, invloed op de gebruikscijfers.

Verbruik in Nederland per hectare hoger dan elders

Het gemiddelde verbruik van chemische middelen in akkerbouw en tuinbouw bedraagt in Nederland circa 10 kg per hectare. Dat is ongeveer 2,5 maal zoveel als het gemiddelde in de EU-15. Dit verschil wordt grotendeels veroorzaakt door het afwijkende Nederlandse productiepakket met relatief veel tuinbouw; per kg opbrengst worden in Nederland veelal minder middelen gebruikt dan elders. Alleen in België ligt het verbruik in dezelfde orde van grootte als in Nederland. Anders dan in Nederland is in de loop van de jaren negentig van de vorige eeuw het verbruik in de EU-15 - en ook in de OECD als geheel - iets gestegen. Behalve in Nederland (-50%) deed zich een sterke vermindering voor in Hongarije (-65%), Denemarken (-40%) en Noorwegen (-35%). Ook in Tsjechië, Zwitserland, Oostenrijk, Finland en Japan ging het verbruik meer dan 15% omlaag. Daartegenover stonden stijgingen van 10% of meer in verschillende Zuid-Europese landen (Italië, Griekenland, Portugal) en in Polen, Turkije en Canada (OECD, 2004a). Internationaal gezien slaat Nederland met betrekking tot de reductie van het verbruik dus een goed figuur, maar het niveau blijft relatief hoog.

Grote verschillen in verbruik tussen gewassen

Er bestaan in Nederland aanzienlijke verschillen in middelenverbruik tussen de afzonderlijke sectoren en gewassen. Rond 2000 was het beeld globaal als volgt. In de veehouderij was het verbruik zeer gering, minder dan 1 kg per hectare. In de teelt van graan en suikerbieten werden eveneens weinig middelen gebruikt, namelijk 3 tot 5 kg per ha. In de aardappelteelt lagen de verbruikte hoeveelheden tussen 10 en 15 kg en in de uienteelt rond 20 kg per ha. In de glasgroenteteelt ging het gemiddeld om zo'n 10 kg per hectare en in de sierteelt onder glas om circa 25 kg. Binnen de laatstgenoemde sector springen de chrysant en de roos er in ongunstige zin uit met een gemiddeld verbruik van ruim 40, respectievelijk meer dan 60 kg per ha (LTO, 2003). Dat laatste cijfer was ook ongeveer het gemiddelde verbruik in de bloembollenteelt, terwijl het in de fruitteelt in de orde van 20 kg/ha lag. In de boomkwekerij bleef het verbruik beperkt tot enkele kilogrammen per hectare. Deze cijfers wijzen erop dat een eventuele verschuiving van de teelt van marktordeningsgewassen (granen en suikerbieten), bijvoorbeeld onder invloed van verdere aanpassingen van het EU-landbouwbeleid, naar 'vrije' gewassen, waarschijnlijk een opwaarts effect op zal hebben op het middelenverbruik.

6

6.2

6.2.2 Beleid

Ondanks de sterke afname in het verbruik van middelen is de gewenste situatie nog niet bereikt. Kwaliteitsnormen voor oppervlaktewater en voor grondwater worden nog vaak overschreden en als gevolg daarvan moeten drinkwaterbedrijven extra kosten maken. Voor de jaren 2001-2003 ging het om gemiddeld 30 mln. euro per jaar en in de periode 1991-2000 om ruim 24 mln. euro per jaar (Vewin/Kiwa, 2004). Bovendien gaan ook bij dit thema EU-regelingen, waaronder de Kaderrichtlijn Water (KRW, zie paragraaf 6.4.1) een steeds grotere rol spelen. Dit betekent dat de nationaal geformuleerde doelstellingen zeker niet afgezwakt kunnen worden. Deze houden onder meer in dat de milieubelasting in 2005 met tenminste 75%, en in 2010 met 95% moet zijn afgenomen ten opzichte van 1998 (LNV, 2004a). Mede omdat het verbruik van chemische middelen, zoals aangegeven, de laatste jaren niet veel meer daalt zijn dit ambitieuze doelstellingen.

Nieuwe bestrijdingsmiddelenwet op komst

Een belangrijk element van het gewasbeschermingsbeleid, dat de laatste jaren ook veel in discussie is geweest, betreft de toelating van middelen. Het aantal toegelaten stoffen is sinds 1990 verminderd van ruim 300 tot ongeveer 200 (CTB, diverse jaren). De huidige wetgeving op dit gebied is vanwege diverse aanpassingen de laatste jaren onvoldoende transparant. Deze conclusie is aanleiding om een nieuwe bestrijdingsmiddelenwet aan te kondigen (LNV, 2004b). De nieuwe wet zal, mede uit concurrentieoverwegingen, zoveel mogelijk aansluiten bij de EU-richtlijnen. De wet is ook van toepassing voor biociden, bestrijdingsmiddelen die in andere sectoren worden gebruikt zoals de scheepvaart. Andere oogmerken van de nieuwe wet zijn om de toelatingsprocedures voor nieuwe middelen te versnellen en de regelgeving te vereenvoudigen. Daar de huidige uitvoeringsregeling circa 59 Algemene Maatregelen van Bestuur en ministeriële regelingen telt, zijn daarvoor waarschijnlijk wel mogelijkheden (LNV, 2004c).

Kleine teelten specifiek probleem

Een specifiek probleem vormen de kleine teelten, die in Nederland relatief veel voorkomen, maar die een te geringe omvang hebben om er nieuwe middelen voor te ontwikkelen. Om dit probleem aan te pakken is een 'Fonds Kleine Toepassingen' in het leven geroepen, gelijkkelijk gevoed door overheid en bedrijfsleven en vooral bedoeld om belanghebbenden (telers, organisaties, producenten van gewasbeschermingsmiddelen) te ondersteunen die bestaande toelatingen willen verruimen voor kleine gewassen.

6.3 Broeikasgassen en energie

6.3.1 Broeikasgasemissies

De emissie van broeikasgassen door de land- en tuinbouw daalt vanaf het midden van de jaren negentig (tabel 6.3). Ten opzichte van 1990 - het referentiejaar van het Kyoto-accord - bedraagt de daling meer dan 20%, bij een landelijke doelstelling van 6%. Het gaat hierbij om de directe emissie van de land- en tuinbouwbedrijven. De emissie van broeikasgassen bij toeleverende bedrijven, zoals electriciteitscentrales, is niet meegenomen. De daling verloopt de laatste paar jaar iets trager dan in de tweede helft van de jaren negentig, toen ze sterk werd beïnvloed door de inkrimping van de veestapel in het kader van het mestbeleid.

De totale nationale emissie van broeikasgassen was in 2003 ongeveer even groot als in 1990. Deze emissie komt voor bijna 84% voor rekening van CO₂, terwijl CH₄ (methaan) en N₂O (lachgas) samen ongeveer 15% bijdragen. In de landbouw liggen de verhoudingen heel anders: CO₂ en N₂O hebben een aandeel van respectievelijk iets minder en iets meer dan 30%, CH₄ een kleine 40%. CO₂ komt voor het grootste deel voor rekening van de glastuinbouw, de twee andere gassen komen met name vrij in de veehouderij en voor een klein deel bij het aanwenden van kunstmest.

Tabel 6.3		Emissie (mrd kg CO₂-equivalenten) van broeikasgassen door de land- en tuinbouw, 1980-2003				
	1990	1995	2000	2002(v)	2003(r)	
Uitstoot kooldioxide (CO ₂) ^{a)}	8,4	8,1	7,1	6,8	6,7	
Uitstoot methaan (CH ₄)	10,7	10,1	8,7	8,7	8,5	
Uitstoot distikstofoxide (N ₂ O)	6,9	8,3	7,2	9,8	9,7	
Totaal	26,0	26,5	23,0	25,3	24,9	

a) alleen emissies die binnen de sector tot stand komen; zonder correcties voor temperatuurschommelingen; exclusief emissie mobiele bronnen, zoals tractoren.
Bron: RIVM/CBS, Milieucompendium, diverse jaren.

6.3.2 Broeikasgasbeleid

Het Kyoto-akkoord is inmiddels door voldoende landen geratificeerd en daardoor op 26 februari 2005 van kracht geworden. Nederland heeft zich verplicht tot een reductie van de totale broeikasgasemissie met 6% in de periode 2008-2012 ten opzichte van het basisjaar 1990. Deze verplichting wordt niet gerealiseerd door vermindering van de binnenlandse emissies, maar vooral door emissiereductie in het buitenland 'te kopen'. Verwacht wordt dat bij een lage economische groei de totale landelijke broeikasgasemissie min of meer zal stabiliseren, maar dat bij een sterkere groei een forse toename zal optreden (Van Dril en Elzenga, 2005). Mede omdat het Kyoto-Protocol maar 'een eerste bescheiden stap is' op de weg naar een afdoende klimaatbeleid (MNP, 2005, p. 37) ligt een aanscherping van het klimaatbeleid meer in de rede dan een versoepeling. Als de forse stijging van de olieprijs, die zich recent heeft voorgedaan, (deels) structureel zou zijn, zal dat zowel direct als indirect (door een lagere economische groei) de CO₂-emissie neerwaarts beïnvloeden. Het CPB verwacht niet dat de olieprijs de komende decennia erg veel hoger zal zijn dan in de afgelopen jaren (Bollen et al., 2004).

6

6.3

Streefwaarden CO₂-emissie per sector

Om de nationale reductiedoelstelling te realiseren zijn voor 2010 maximale emissieniveaus voor verschillende sectoren in de economie (de zogenaamde CO₂-streefwaarden) geformuleerd. Voor de land- en tuinbouw is een plafond van 7 mln. ton CO₂ - dus exclusief de overige broeikasgassen - vastgesteld, wat ten opzichte van de emissie in 2000 (8,1 mln. ton) een daling van ruim 10% betekent. Of dit plafond haalbaar is hangt vrij sterk af van de economische groei. Is deze beperkt, dan zijn de streefwaarden haalbaar, bij een sterkere groei niet. Het verschil zit in de verwachte groei van de glastuinbouw en de uitbreiding van de melkveehouderij. Dat laatste houdt verband met de voorgenomen afschaffing van de melkquota in 2014/15. Bij een uitbreiding van de melkveehouderij zal weliswaar de intensieve veehouderij verder moeten inkrimpen, maar per saldo zou de emissie van met name CH₄ toenemen (Van Dril en Elzenga, 2005). De vraag is of het nieuwe mestbeleid (zie par. 6.4.2) een dergelijk scenario mogelijk maakt. Als dat niet het geval is, zal de broeikasgasemissie lager uitkomen. Een factor die in beginsel een opwaarts effect zal hebben op de emissie van vooral lachgas, betreft de toenemende eisen ten aanzien van dierlijk welzijn. In het algemeen hebben welzijnsvriendelijke huisvestingsystemen een grotere emissie.

De streefwaarden vormden een belangrijk uitgangspunt voor de (gratis) toewijzing van broeikasgas-emissierechten met het oog op de handel in deze rechten die in 2005 van start is gegaan. Voor de periode tot en met 2007 kunnen in Nederland ongeveer 350 bedrijven meedoen aan deze EU-brede handel, die samen goed zijn voor meer dan 90% van de CO₂-emissie van de industrie en de energie-sector. De agrarische sector blijft vooralsnog buiten de emissiehandel, met uitzondering van een paar glastuinbouwbedrijven. Indirect kan de landbouw er wel mee te maken krijgen, omdat toeleveranciers, zoals de kunstmestindustrie en elektriciteitsbedrijven, en afnemers, zoals de veevoerindustrie en de zuivelindustrie, wel meedoen. Wanneer ondernemingen emissierechten moeten bijkopen, zullen zij de daarmee gepaard gaande kosten trachten door te berekenen aan afnemers of leveranciers. Dat kan voor de agrarische sector tot extra kosten leiden. De eerstkomende jaren is dat waarschijnlijk niet aan

de orde, mogelijk wel in de toekomst als de emissierechten worden beperkt en de prijzen ervan gaan stijgen. Daar staat tegenover dat in die situatie de kansen voor de productie van bio-energie en biobrandstoffen toenemen (zie kader).

Biodiesel nog niet aantrekkelijk; meer mogelijkheden voor inzet biomassa

Zowel vanwege de broeikasproblematiek als door de hoge energieprijzen, neemt ook in Nederland de belangstelling voor de productie van brandstoffen uit landbouwproducten toe. Een belangrijk voorbeeld is koolzaadolie, die kan worden bijgemengd in dieselolie, de zogenaamde biodiesel. Vooral in Duitsland is deze teelt fors uitgebreid, onder invloed van de accijnsvrijstelling. In Nederland ligt het moeilijker. In de huidige omstandigheden brengt koolzaad minder op dan graan of snijmais (Janssens et al., 2005). Pas bij hogere fysieke opbrengsten, lagere kosten en betere prijzen kan dat veranderen. De koolzaadprijzen kunnen verbeteren door een accijns-vrijstelling voor biodiesel. Technisch gezien is een uitbreiding van de koolzaadteelt mogelijk tot 70.000 ha, terwijl het areaal in 2004 slechts 1.600 ha bedroeg. Ongeveer 1% van de Nederlandse behoefte aan transportbrandstoffen zou op die manier gedekt kunnen worden met biodiesel. Het streefcijfer voor de EU is 2%.

Van het afval van de landbouw en de voedingsmiddelenindustrie wordt meer dan 90% hergebruikt, met name in veevoer en na bewerking als compost. Door technologische ontwikkelingen komen wellicht meer hoogwaardige toepassingen binnen bereik. Zo maken hoge prijzen van fossiele brandstoffen de aanwending van restproducten, en van biomassa in het algemeen, als transport-brandstof aantrekkelijker.

6.3.3 Energieverbruik en CO₂-emissie van de glastuinbouw

Van de totale directe CO₂-emissie van de land- en tuinbouw komt ongeveer 85% voor rekening van de glastuinbouw. In juli 2004 is een CO₂-streefwaarde van 6,5 mln. ton overeengekomen tussen de glastuinbouwsector en de overheid voor het jaar 2010, bij een glasareaal van circa 10.500 ha. Als de glastuinbouw gaat uitbreiden wordt de streefwaarde verhoogd, tot maximaal 7,1 mln. ton bij een areaal van 11.500 ha. In 2001 en 2002 bedroeg de CO₂-emissie van de glastuinbouw ongeveer 6,2 - 6,3 mln. ton (LTO, 2004). Dit wijst erop dat de streefwaarde enige groeiroomte biedt. De CO₂-emissie van de sector is voor 2003 iets lager geraamd dan in 2002. Dit hangt samen met de geraamde afname van het primaire brandstofverbruik. Het effect van de inkrimping van het areaal glastuinbouw met 25 ha is te verwaarlozen. Verwacht wordt dat de CO₂-emissie van de glastuinbouw tot 2010 beneden de vastgestelde streefwaarde zal blijven (Van Dril en Elzenga, 2005).

In 2005 zullen twee grote glastuinbouwbedrijven meedoen in een landelijke testfase voor een vorm van CO₂-emissiehandel. Daarnaast ziet het er naar uit dat van het huidige systeem van absolute energienormen, zoals vastgelegd in het Besluit Glastuinbouw, zal worden overgestapt op CO₂-emissienormen (Van der Velden en Nienhuis, 2004). Daardoor ontstaat een grotere flexibiliteit, zeker in combinatie met verhandelbaarheid van emissierechten. Bij een te hoge emissie heeft de tuinder de keuze om de emissie te beperken of rechten aan te kopen en bij terugdringen van emissie kan hij

rechten verkopen. Energiebesparende maatregelen worden daardoor eerder rendabel, maar ook beëindigen van het bedrijf wordt financieel gemakkelijker. De concrete effecten hangen sterk af van de (verwachte) prijs van de emissierechten.

Energie-efficiëntie verbetert licht

De energie-efficiëntieindex (de EE-index) komt voor 2003 uit op 50-51%, wat wil zeggen dat de hoeveelheid energie per eenheid product in de hele glastuinbouw bijna 50% lager was dan in het uitgangsjaar 1980. Dit was een lichte verbetering ten opzichte van 2002, toen de EE-index 52% bedroeg, evenveel als het jaar daarvoor (Van der Knijff et al., 2004). De verbetering in 2003 was het gevolg van een kleine daling van het primaire brandstofverbruik en een stijging van de fysieke productie per m² met 1,5%. Ondanks deze lichte verbetering is de doelstelling van 50%, die al in 2000 bereikt had moeten zijn, nog niet gerealiseerd. Dit betekent dat de efficiëntieverbetereing voor de komende jaren aanmerkelijk versneld zal moeten worden om de beoogde daling met 65% in 2010 ten opzichte van 1980 te behalen. De laatste jaren ligt de besparing tussen de 1 en 3% per jaar, terwijl voor de periode tot 2010 ongeveer 6% per jaar nodig zou zijn. Van Dril en Elzenga (2005) stellen dat een dergelijk percentage buiten bereik ligt (zie ook Landbouw-Economisch Bericht, 2004, blz. 99-100). Ook hier kunnen de hoge energieprijzen wellicht een nieuwe stimulans opleveren.

Verdere mogelijkheden voor energiebesparing

De glastuinbouwsector heeft de laatste jaren veel geïnvesteerd in energiebesparende opties. Klimaatcomputers zijn op bijna alle bedrijven aanwezig, beweegbare schermen worden toegepast op 77% van het glasareaal en 76% van de verwarmingsketels heeft een condensor. Met name de penetratiegraad van beweegbare schermen in de tomatenteelt is de laatste jaren behoorlijk gestegen. Het areaal met een scherm bij dit gewas is vanaf 1998 tot eind 2003 toegenomen van ongeveer 15% tot bijna 40%. Er is nog voldoende potentie om het energieverbruik verder terug te dringen door meer uren te 'schermen' (Ruijs et al., 2005). Voor 'ongeschermd' tomatenbedrijven is een energiescherm bij de huidige energieprijzen interessanter geworden.

Van alle energievragende activiteiten is belichting het sterkste gegroeid. Het belichte areaal nam tussen 1994 en 2001 toe van 8% van het totale glasareaal tot bijna 20%. Het aantal uren dat wordt belicht en de belichtingsintensiteit (hoeveelheid licht per vierkante meter) stijgen eveneens. Wanneer een glastuinder overgaat tot belichten, plaatst hij vaak een warmte/krachtinstallatie. Hierdoor neemt het opgesteld w/k-vermogen in eigen beheer toe. Daar tegenover staat dat vanwege de liberalisering van de energiemarkt de kleinere installaties van de energiebedrijven ontmanteld zijn en dat ook de restwarmteprojecten onder druk staan. Door prijsafspraken tussen tuinders en energiebedrijven worden bepaalde projecten nog in leven gehouden. De vraag is echter hoelang dit door blijft gaan.

Een van de doelstellingen van het 'Aanvullend Convenant Glastuinbouw en Milieu' (2002) is dat duurzame energie in 2010 een aandeel heeft van 4% in de totale energievraag van de sector. Op dit moment is naar schatting slechts op enkele tientallen glastuinbouwbedrijven een duurzame energie-optie aanwezig (zie ook Nienhuis et al., 2005). Daarnaast nemen hooguit zo'n 1.000 bedrijven 'groene stroom' af. Het aandeel van duurzame energie in de glastuinbouw kan geschat worden op 0,50 tot

0,66%, waarvan groene stroom de hoofdmoot uitmaakt. Duidelijk is dat er nog heel wat moet gebeuren om de genoemde doelstelling te halen.

Meer weerstand tegen lichthinder

Door Alterra (Langers et al., 2005) is onderzoek gedaan naar de beleving van nachtelijke duisternis door burgers. Opvallend was dat de Nederlandse bevolking in het algemeen duisternis als kwaliteit van de nacht minder belangrijk vindt dan rust en stilte. In het buitengebied vinden burgers de nachtelijke duisternis echter wel belangrijk, dus daar ondervindt de glastuinbouw problemen. Er zijn wettelijke regels met betrekking tot de verlichting van kassen, maar de handhaving ervan is lastig. Het is nu reeds verplicht om van september tot mei een verplichte donkerperiode van 20.00 tot 24.00 uur te hebben.

Door het tuinbouwbedrijfsleven en de Stichting Natuur en Milieu is in 2004 een akkoord bereikt over de aanpak van lichthinder door kassen. Daarbij is een 'meldpunt lichthinder' in het leven geroepen om in kaart te brengen waar de problemen liggen en hoe oplossingen gevonden kunnen worden. Daarnaast omvat het akkoord een stappenplan om per 1 januari 2008 het licht boven de kassen voor 95% af te schermen. Wanneer schermen aan de gevels van de kas zijn aangebracht, vermindert dit de lichthinder naar de omgeving, maar de lichtuitstraling door het dek blijft bestaan. Dit kan worden tegengegaan door ook boven het gewas schermen aan te brengen. Daardoor loopt de temperatuur in de kas echter op en bestaat de kans dat warmte moet worden afgevoerd. Onderzoek moet daarom aantonen of de beoogde 95% geen problemen oplevert voor de teelten.

6.4 Mineralen

6.4.1 Mineralenemissie

De emissie van fosfaat en stikstof vanuit de land- en tuinbouw vertoont al jaren een dalende lijn (tabel 6.4), mede dankzij de invoering van het Mineralenaangiftesysteem (Minas) in 1998 (Hubeek en De Hoop, 2004). Na een sterke daling in 2002, is het saldo van aan- en afvoer van stikstof en fosfaat op landbouwgrond in 2003 niet verder verminderd. De aanvoer van beide mineralen nam weliswaar nog iets verder af, maar de afvoer in de vorm van plantaardige en dierlijke producten kwam eveneens iets lager uit.

Ondanks de forse daling zijn de mineralenverliezen in Nederland hoog in vergelijking met andere landen. Het gemiddelde stikstofverlies in Nederland in 1999 was met bijna 280 kg/ha veruit het hoogste binnen de EU-15 (De Bont en Van Berkum, 2004). In Denemarken, Ierland, Luxemburg en België lag dit verlies toen tussen 100 en 150 kg en in de andere EU-landen beneden 100 kg. Het EU-gemiddelde was nog geen 60 kg. In de meeste EU-landen vertonen de verliezen een dalende lijn, met Ierland en Griekenland als belangrijkste uitzonderingen. Wel zijn de verliezen in Nederland na 1999 relatief snel verminderd, zodat de 'voorsprong' op andere EU-landen kleiner is geworden (MNP, 2005,

blz. 65). De hoge verliezen in Nederland hebben te maken met de grote veedichtheid, het intensieve bouwplan en de vrij hoge kunstmestgiften, waar overigens hoge opbrengsten tegenover staan.

Agrarische sector heeft groot aandeel in aanvoer van mineralen en zware metalen

De belasting van de Nederlandse bodem met stikstof en fosfaat komt voor het grootste deel voor rekening van de agrarische sector. In 2003 werd ongeveer 800 mln. kg stikstof (N) en 110 mln. kg fosfor (P; 1 kg P komt overeen met 2,3 kg fosfaat) op de Nederlandse bodem aangevoerd, waarvan ruim de helft op een of andere manier weer werd afgevoerd. Van deze aanvoer kwam circa 80% uit de landbouw. De rest was onder meer afkomstig van atmosferische depositie en diverse afvalstromen (RIVM, 2004a). Niet alleen via de bodem, maar ook via het oppervlaktewater komen mineralen in het milieu terecht. In 2002 ging het om ongeveer 480 mln. kg N en circa 35 mln. kg P. Het aandeel van de landbouw was respectievelijk 13% en 17% van het totaal. De rest is voornamelijk afkomstig van lozingen van industrie en huishoudens.

De agrarische sector levert een belangrijke bijdrage aan de belasting van de bodem met zware metalen (lood, nikkel, zink, cadmium, koper en kwik), maar heeft een veel kleiner aandeel in de belasting van het oppervlaktewater. Het grootste deel van deze metalen komt in de bodem terecht via de dierlijke mest en een kleiner deel via kunstmest. Zo was van de bijna 500 ton koper die in 2003 op de bodem terecht kwam 425 ton afkomstig van dierlijke mest en 35 ton van kunstmest (RIVM, 2004a). Door de afgenomen productie van dierlijke mest, de verlaging van de kunstmestgiften en door specifieke maatregelen gericht op de vermindering van de gehalten aan zware metalen, is deze vorm van milieubelasting de laatste jaren aanzienlijk afgenomen. Zo is de nettobelasting - na correctie voor de afvoer in gewassen - van landbouwgrond met koper tussen 1990 en 2003 verminderd van 840 tot 400 ton, van zink van 1580 tot 960 ton en van het giftige cadmium van 6 naar 2 ton.

Nitraatgehalte grondwater omlaag

De vermindering van het verschil tussen aan- en afvoer van stikstof heeft geleid tot een daling van het nitraatgehalte van het bovenste grondwater. In de klei- en veengebieden lag deze concentratie in 2000-2002 beneden de EU-norm van 50 mg per liter (MNP, 2005). In de zandgebieden is de gemiddelde nitraatconcentratie gedaald van circa 135 mg/l in de periode 1992-1995 tot ongeveer 90 mg/l in de jaren 2000-2002. Dat is een forse verbetering, maar nog wel hoger dan de EU-norm. Verwacht wordt dat Nederland op termijn deze norm wel halen, maar het is twijfelachtig of dat al in 2009 zal lukken, zoals met de EU is afgesproken (MNP, 2005). Volgens Van der Bolt et al. (in prep.) is het voorgenomen beleid onvoldoende om de doelstellingen voor het oppervlaktewater te realiseren. Een afzwakking van de doelstelling is niet te verwachten, mede gelet op de eisen die voortvloeien uit de Kaderrichtlijn Water.

Voor fosfaat wordt gestreefd naar 'evenwichtsbemesting' in 2015. Dat wil strikt genomen zeggen dat er dan even veel fosfaat wordt aangevoerd als door de gewassen aan de bodem wordt onttrokken. Om deze doelstelling te bereiken zijn nog forse inspanningen nodig (tabel 6.4). Doordat de afgelopen decennia aanzienlijk meer fosfaat aan de bodem werd toegevoegd dan onttrokken, is de oppervlakte 'fosfaatverzadigde' grond voortdurend toegenomen. Deze wordt geschat op 1 tot 1,3 mln. ha, wat

Tabel 6.4		Stikstof- en fosfaatbalans van de Nederlandse cultuurgrond, 1970-2003								
	1970	1980	1986	1990	1995	2000	2001	2002	2003(v)	
(kg N/ha)										
Aanvoer, totaal	332	447	508	459	472	394	380	353	343	
w.o. dierlijke mest	133	190	241	239	252	205	209	187	177	
kunstmest	185	240	249	201	201	169	151	146	147	
Afvoer	167	210	243	248	228	212	207	212	198	
Verschil	165	237	265	211	244	182	172	141	145	
<i>Idem, index 1970=100</i>	100	144	161	128	148	110	104	85	88	
(kg P₂O₅/ha)										
Aanvoer, totaal	135	160	176	153	140	125	119	108	104	
w.o. dierlijke mest	80	115	128	108	101	87	88	78	72	
kunstmest	50	39	41	37	32	32	27	25	27	
Afvoer	50	66	73	71	64	68	65	68	64	
Verschil	85	94	103	82	76	57	54	40	40	
<i>Idem, index 1970=100</i>	100	111	121	96	89	67	64	47	47	

Bron: RIVM/CBS, Milieucompndium, diverse jaren.

overeenkomt met 47 tot 56% het totale areaal cultuurgrond in Nederland (Schoumans, 2004). Op termijn kan deze situatie leiden tot een hogere fosfaatbelasting van grond- en oppervlaktewater.

Kaderrichtlijn Water van invloed op mineralenbeleid

De Europese Kaderrichtlijn Water, die in 2000 is vastgesteld, beoogt de kwaliteit van oppervlaktewater en van grondwater in een 'goede toestand' te brengen en te houden. Deze doelstelling moet in beginsel in 2015 zijn behaald, maar er is een uitloop mogelijk tot 2027 (V&W, 2004). In 2009 moeten de op grond van de richtlijn noodzakelijke stroomgebiedplannen gereed zijn. Het begrip 'goede toestand' kan afhankelijk van de situatie worden ingevuld, waarbij ook rekening wordt gehouden met haalbaarheid en met mogelijke economische gevolgen. Daarom zal deze richtlijn niet tot gevolg hebben dat grote delen van de landbouw uit Nederland verdwijnen. De gehalten van stikstof en fosfaat in het oppervlaktewater zijn ongeveer twee keer zo hoog als de geldende normen. Omdat de helft van deze belasting afkomstig is van de landbouw, zit een versoepeling van het mineralenbeleid er niet in. In gebieden waar andere richtlijnen, die ook betrekking hebben op de waterkwaliteit, van toepassing zijn, geldt de richtlijn met de strengste doeleinden. Dit is relevant voor gebieden die vallen onder de Vogel- of Habitatrichtlijn. Voor deze en andere beschermde gebieden zal tot 2015 een 'extra gebiedsgerichte' aanpak plaatsvinden, die onderdeel vormt van het betreffende stroomgebiedbeheersplan (V&W, 2004).

6.4.2 Mineralenbeleid en mestoverschot

Het mineralenbeleid is verschillende keren ingrijpend herzien. De huidige stand van zaken is als volgt. Het stelsel van mestproductie- en dierrechten, waarmee een absoluut maximum wordt gesteld aan de landelijke mestproductie, blijft voorlopig bestaan. Het opkopen van deze rechten droeg de afgelopen jaren belangrijk bij aan de vermindering van de mestproductie. Het voornemen was om dit stelsel in 2005 te vervangen door het stelsel van mestafzetovereenkomsten (MAO's), dat in 2002 is ingegaan. De MAO's zijn echter met ingang van 2005 afgeschaft. Minas is sinds 1998 van kracht voor (intensieve) veehouderijbedrijven en vanaf 2001 voor alle veehouders, akkerbouwers en vollegrondsgroentetelers. Dit is het meest doelgerichte en doelmatige systeem, omdat het zich direct richt op het beperken van de mineralenverliezen en omdat de agrariër veel vrijheid heeft in de manier waarop hij dit doel realiseert (zie ook De Hoop et al., 2004a). Als uitvloeisel van een uitspraak van het Europese Hof is voorgesteld dit systeem met ingang van 2006 af te schaffen (LNV, 2004d) en te vervangen door een stelsel van gebruiksnormen conform de regels van de Nitraatrichtlijn. Deze normen verschillen per gewas en hebben betrekking op dierlijke mest en kunstmest samen. Daarnaast komt er een aparte norm van 170 kg stikstof per ha uit dierlijke mest. Bedrijven met meer dan 70% grasland zouden in beginsel in aanmerking komen voor 'derogatie'; ze mogen dan 250 kg stikstof uit dierlijke mest gebruiken, onder handhaving van de norm voor het totale stikstofgebruik.

Voor fosfaat geldt in 2006 een gebruiksnorm van 110 kg/ha voor grasland en van 95 kg voor bouwland, inclusief fosfaat uit kunstmest. De normen worden tot 2009 geleidelijk verlaagd.

Derogatie nog niet definitief geregeld

De derogatie vormt al geruime tijd een heet hangijzer. Begin april 2005 is een officieel verzoek ingediend bij de EU, die nog geen definitief uitsluitsel heeft gegeven. Het derogatieverzoek wordt onderbouwd met een wetenschappelijk rapport, waarin wordt geconcludeerd dat op grasland dat gemaaid wordt, 330-340 kg stikstof en 120 kg fosfaat kan worden aangevoerd, zonder dat de doelstelling van de Nitraatrichtlijn in gevaar komt (Schröder et al., 2005). Daarbij moet wel aan enkele voorwaarden worden voldaan, zoals goed graslandbeheer. Als de derogatie doorgaat, vindt in 2008 een evaluatie plaats, waarbij met name het nitraatgehalte van het grondwater van belang is. Als dit de komende jaren onvoldoende zou dalen of zelfs zou stijgen, wordt verlenging van de derogatie onzeker. Op dit punt bestaat enig risico, omdat de nieuwe gebruiksnormen de eerste jaren hogere giften van stikstofkunstmest mogelijk maken, waardoor de overschotten per hectare en de nitraatemissie kunnen toenemen (De Hoop et al., 2004). De emissie van fosfaat zal door het nieuwe stelsel echter afnemen.

Nationaal mestoverschot weer terug

In 2002 werd het landelijke mestoverschot voor 2003, uitgaande van de toen geldende verliesnormen, geschat op 4 mln. kg fosfaat (Van Staalduin et al., 2002). Doordat daarna de verliesnormen werden versoepeld, was het overschot verdwenen. Inmiddels is het beeld weer veranderd door de voorgenomen afschaffing van Minas en de introductie van de gebruiksnormen. Verwacht wordt dat deze normen in 2006 niet zullen leiden tot een noemenswaard landelijk mestoverschot, evenmin is er ruimte om

tegevallers op te vangen (De Hoop et al., 2004). De berekeningen voor 2009 wijzen wel op een overschot, dat geschat wordt op 10 mln. kg fosfaat en 18 mln. kg stikstof. Bij optimistische veronderstellingen kan zo'n overschot achterwege blijven, maar als de omstandigheden tegenzitten, kan het meer dan twee keer zo groot uitkomen. Factoren die hierop van invloed zijn, zijn onder andere de acceptatie van dierlijke mest door akkerbouwers, de ontwikkeling van de afzet buiten de Nederlandse landbouw, de mogelijkheden van mestbewerking, het areaal van de diverse gewassen en het verloop van de veestapel. Het berekende overschot moet of een of andere manier via de markt worden weggewerkt. Uiteraard zal het berekende mestoverschot groter worden wanneer de derogatie niet of slechts gedeeltelijk doorgaat. Als na 2009, conform de beleidsvoornemens, de gebruiksnormen voor fosfaat zodanig worden aangescherpt dat evenwichtsbemesting wordt bereikt, kan het overschot fors omlaag gaan (MNP, 2005).

Hogere kosten door nieuw stelsel

Verwacht wordt dat het nieuwe mestbeleid, in vergelijking met het bestaande beleid, de gemiddelde melkveehouder vanaf 2006 bijna 3.000 euro per jaar zal kosten en vanaf 2009 bijna 6.000 euro (De Hoop et al., 2004). De kosten voor een bedrijf zijn hoger naarmate de melkproductie per hectare hoger is. De varkens- en pluimveebedrijven krijgen vanaf 2006 te maken met een stijging van de mestafzetkosten van gemiddeld bijna 6.000 euro. Na 2009 komt daar voor de pluimveebedrijven nog 500 euro bij en voor de varkensbedrijven nog 5.000 euro. Het verschil is te verklaren doordat pluimveemest, waarvan substantiële hoeveelheden worden geëxporteerd naar Duitsland, gemakkelijker kan worden afgezet dan varkensmest. De continuïteit van 5 tot 10% van de varkens- en pluimveebedrijven kan hierdoor in gevaar komen (De Hoop et al., 2004). Daar staat tegenover dat de bedrijfsuitkomsten van de akkerbouwbedrijven per saldo enigszins zullen verbeteren, doordat zij meer geld krijgen voor het afnemen van dierlijke mest. De mestkosten voor de veehouderij kunnen worden verlaagd door optimalisatie van de mineralenhuishouding, onder meer door aanpassing van het voer en het zoveel mogelijk toepassen van dierlijke mest ten koste van kunstmest. De EU-nitraatrichtlijn bevordert dat laatste niet, want die is voor dierlijke mest strenger dan voor kunstmest (zie bijvoorbeeld De Hoop et al., 2004). Toch doet een en ander vermoeden dat de mineralenproblematiek nog geruime tijd een belangrijke bepalende factor zal blijven voor de totale omvang van de Nederlandse veehouderij.

6.5 Ammoniak en stank

Rekening houdend met het effect van de vogelpest, waardoor de ammoniakemissie van de veehouderij in 2003 ongeveer 5 mln. kg lager uitkwam dan anders het geval zou zijn geweest (Luesink, 2004), is deze emissie bijna gehalveerd sinds het midden van de jaren tachtig (tabel 6.5). Vooral de emissie bij de mestaanwending is sterk afgenomen. Het aandeel van de grondgebonden veehouderij (rundvee, schapen en geiten) bedraagt ruim 50%. Dit aandeel neemt enigszins toe doordat de emissie uit de varkens- en de pluimveehouderij wat sterker daalt als gevolg van een relatief sterke inkrimping van deze sectoren, een groter aandeel van emissiearme stallen en toenemende export van droge

Tabel 6.5 Ammoniakemissie (mln. kg) van de Nederlandse landbouw, 1980-2003

	1980	1985	1990	1995	20001	2001	2002	2003(v) ^{a)}
Totale emissie	220	239	223	179	139	129	123	115
w.o. dierlijke mest	204	226	210	166	128	120	114	106
- stal en mestopslag	77	86	89	89	73	64	63	57
- mestaanwending	114	125	105	62	45	46	43	41
- beweiding	14	16	16	14	10	11	8	8
kunstmest	15	14	13	13	11	9	9	9
Totale emissie (index 1980 = 100)	100	110	101	81	63	59	56	52

a) Zonder vogelpest zou de emissie ongeveer 5 mln. kg hoger zijn geweest.

Bron: RIVM/CBS, Milieucompendium, diverse jaren; Luesink (2004).

pluimveemest naar voormalig Oost-Duitsland (Luesink, 2004). Metingen wijzen er overigens op dat de werkelijke ammoniakemissie hoger is dan hierboven aangegeven. Vooral de emissie bij het uitrijden van mest lijkt onderschat te zijn (MNP, 2005).

De landbouw neemt ongeveer 90% van de nationale ammoniakemissie voor zijn rekening. Dat aandeel is de laatste jaren weinig veranderd. In de totale verzurende emissie, waartoe naast ammoniak ook stikstofoxiden en zwaveldioxide worden gerekend, heeft de landbouw een aandeel van bijna 40%. De in EU-verband voor Nederland vastgestelde doelstelling voor 2010 is 128 mln. kg, wat voor de landbouw neer zou komen op 114 mln. kg. Volgens berekeningen uit 2003 lijkt deze doelstelling haalbaar (Hoogeveen et al., 2003). Of dat ook geldt voor de inspanningsverplichting uit NMP-4 (nationaal 100 mln. kg waarvan ongeveer 90 mln. kg voor de landbouw) is onzeker. Van belang is dat zelfs deze inspanningsverplichting tekort schiet om de natuur afdoende te beschermen. Dat zou volgens NMP-4 pas het geval zijn bij een emissie van hoogstens 55 mln. kg (RIVM, 2004). Als men de nationale doelstellingen wil bereiken, is dus een intensivering van het beleid noodzakelijk. Daartoe zijn verschillende mogelijkheden aanwezig, zoals aanscherping van de mestaanwending en maatregelen in de sfeer van de huisvesting van varkens en pluimvee (emissiearme stallen). Dit zijn tamelijk kosteneffectieve maatregelen (Van Pul et al., 2004). Ook het opkopen van varkensrechten is redelijk kosteneffectief, evenals het beperken van het ureumgehalte van de melk door aanpassing van de voeding. Emissiearme huisvesten van melkvee is, anders dan van varkens en pluimvee, relatief duur.

Bedrijfsverplaatsing niet kosteneffectief in kader ammoniakbeleid

Het ammoniakbeleid heeft altijd een ruimtelijke component gehad, bedoeld om gevoelige (natuur)gebieden te beschermen. In dit kader geldt een zone van 250 meter rond kwetsbare gebieden, waarbinnen intensieve-veehouderijbedrijven de emissie niet mogen vergroten. Melkveebedrijven mogen dat in beperkte mate. De vermindering van de ammoniakemissie in de buurt van kwetsbare gebieden is een van de redenen om bedrijven te verplaatsen in het kader van de reconstructie van intensieve-veehouderijgebieden (zie par. 5.5). Verplaatsing van bedrijven is echter erg duur en in de meeste

gevallen niet de meest kosteneffectieve maatregel om de doelstellingen van het ammoniakbeleid te bereiken. Naast de eerder genoemde maatregelen, is ook het installeren van luchtwassers in veel gevallen goedkoper dan verplaatsen van het bedrijf (Van Pul et al., 2004). Overigens kan bedrijfsverplaatsing meerdere doeleinden dienen en uit dien hoofde verantwoord zijn.

Meer maatwerk bij stankbeleid

Bij een inkrimping van de veestapel zal de stankhinder - voorzover aanwezig - in veehouderijgebieden (verder) verminderen. Tot dusver wordt in de wetgeving gewerkt met stankcirkels rond veehouderijbedrijven, waarbinnen geen nieuwbouwwoningen gebouwd mogen worden. Tussen Kabinet en Tweede Kamer wordt al geruime tijd gediscussieerd over versoepeling van de regelgeving op dit gebied, teneinde meer mogelijkheden te bieden voor lokaal maatwerk en voor de gewenste multifunctionaliteit van het platteland. De Staatssecretaris van VROM heeft aangekondigd een nieuwe stankwet op te stellen, die medio 2005 naar de Raad van State zou gaan (VROM, 2004a). Dat betekent dat deze wet niet eerder dan 2007 in werking zal treden. Hoewel de uiteindelijke inhoud van de nieuwe stankwet moet worden afgewacht, wijst de correspondentie rond de voorstellen erop dat de stankwetgeving op termijn enerzijds minder beperkingen zal opleveren voor vergroting van veehouderijbedrijven, en anderzijds meer mogelijkheden zal bieden voor niet-agrarische activiteiten, waaronder wonen, in veehouderijgebieden (VROM, 2004b en 2004c).

6.6 Verdroging

De verdroging van natuurgebieden wordt naar schatting voor 60% veroorzaakt door ontwatering en versnelde afwatering van landbouwgronden en voor 30% door grondwateronttrekking voor drinkwater, industriewater en beregening (RIVM, 2002, blz. 106). In de jaren negentig werd het verdroogde areaal geschat op ongeveer 600.000 ha. In 2000 was dit afgenomen tot circa 490.000 ha (CBS/RIVM, 2004). De daling blijft achter bij de doelstelling om het verdroogde areaal in 2000 met een kwart te verminderen ten opzichte van 1985. In 2010 moet de verdroogde oppervlakte met 40% zijn afgenomen. Met het huidige tempo zal ook deze doelstelling niet worden gehaald. Als oorzaken hiervan worden genoemd: onvoldoende duidelijkheid en meetbaarheid van de doelstellingen van het beleid en van de criteria voor het herstel, tekortschietende continuïteit van financieringsinstrumenten en onduidelijke verdeling van verantwoordelijkheden tussen de vele betrokken instanties (landelijke overheid, gemeenten, provincies, waterschappen) (CBS/RIVM, 2004). Wel wordt verwacht dat verschillende maatregelen in het kader van de reconstructie van de intensieve-veehouderijgebieden een belangrijke bijdrage kunnen leveren aan het terugdringen van de verdroging (Van Wezel et al., 2004). Voor de agrarische sector betekent het anti-verdrogingsbeleid enerzijds dat in bepaalde gebieden een landbouwkundig gezien minder gunstig waterpeil moet worden geaccepteerd en dat de beregening wordt beperkt. Dit gaat gepaard met hogere kosten en/of lagere opbrengsten. Daar staat tegenover dat de sector kan bijdragen aan een goede waterhuishouding, met name door waterberging, wat als 'blauwe dienst' wordt beloond. Dit levert voor sommige agrariërs nieuwe mogelijkheden op.

6.7 De milieudruk van agrocomplex en voedingsmiddelenindustrie

De totale milieubelasting die samenhangt met de agrarische productie is uiteraard groter dan de milieubelasting van de primaire sector, evenals de economische betekenis. Zo was de CO₂-emissie van het gehele agrocomplex, exclusief de verwerking van buitenlandse grondstoffen, in 1999 ongeveer twee keer zo groot als die van de primaire agrarische sector (Brouwer et al., 2004). Voor de totale emissie van broeikasgassen was het verschil slechts ongeveer 30%, doordat de overige broeikasgassen, anders dan CO₂, vrijwel geheel afkomstig zijn van de primaire productie.

Binnen het agrocomplex neemt de voedings- en genotmiddelenindustrie (V&G-industrie), inclusief de veevoederindustrie, met een aandeel van ongeveer 20% in de totale samenhangende werkgelegenheid, een belangrijke plaats in. Het aandeel van de V&G-industrie in de milieubelasting is voor de meeste milieuthema's, anders dan voor de primaire sector, kleiner dan het aandeel in het nationaal inkomen (tabel 6.6). Alleen voor het milieuthema 'afval' geldt het omgekeerde; het aandeel - gecorrigeerd voor hergebruik - van de V&G-industrie in de landelijke afvalberg is relatief groot en dat van de land- en tuinbouw betrekkelijk klein.

De milieubelasting van de land- en tuinbouw neemt de laatste jaren in het algemeen sterker af dan die van de hele economie. Voor een deel van de emissies van de V&G-industrie geldt hetzelfde. Zo nam de CO₂-emissie van deze bedrijfstak tussen 1995 en 2003 met ruim 4% af, terwijl de hele economie een groei van bijna 5% te zien gaf (CBS, Nationale Rekeningen, diverse jaren). De uitstoot van verzurende stikstofoxiden van de voedingsmiddelenindustrie nam met 40% af, die van de hele economie met 3,5%. Bij afval ligt het anders: de hoeveelheid niet hergebruikt afval van de totale economie nam in de aangegeven periode met ruim 50% af, in de voedingsmiddelenindustrie met ruim 30% en in de primaire sector met 85%. Bij deze prestaties speelt de achterblijvende productiegroei van het agrocomplex een rol.

De nettomilieulasten voor de voedingsmiddelenindustrie beliepen in 2002 ruim 2% van de bruto toegevoegde waarde tegen 2,7% voor de gehele industrie. Dit is duidelijk minder dan voor de primaire agrarische sector (vgl. par. 6.1.2).

Tabel 6.6 Aandeel (%) van landbouw en voedings- en genotmiddelenindustrie in diverse milieuthema's, 2003

Milieuthema	Aandeel (%) in het nationale totaal, 2003	
	V&G industrie	Land- en tuinbouw
Broeikaseffect	2,4	12,2
Verzuring	0,7	32,1
Vermesting	3,8	57,5
Afval ^{a)}	14,1	1,1
BBP/productievolume	3,1	2,4

a) 2003=2002 Bron: CBS (2003) en CBS-Statline.

Primaire land- en tuinbouw

Kernpunten:

- productie vrijwel onveranderd, toegevoegde waarde 6% lager
- daling aantal bedrijven beperkt
- aandeel grootschalige bedrijven in productiecapaciteit bijna 50%
- bedrijfstoelagen van groot belang voor modale en overige bedrijven, met name voor melkvee- en akkerbouwbedrijven
- forse uitbreiding biologisch areaal
- ziekteverzuim agrarische sector laag
- daling grondprijs lijkt ten einde
- geen hoge verwachtingen van de prijs van toeslagrechten
- sterke daling gezinsinkomens en gemiddeld lichte ontsparingen
- totaal inkomen op 29% agrarische gezinnen beneden minimuminkomensgrens

7.1 Productiewaarde

De productiewaarde van de Nederlandse land- en tuinbouw was in 2004 ruim een procent lager dan in het voorgaande jaar (tabel 7.1). De veel lagere waarde van de akkerbouwproductie is voor een belangrijk deel veroorzaakt door de wijziging in het beleid van uitbetaalde subsidies. De productgebonden toeslagen in de akkerbouw zijn vervangen door algemene areaaltoeslagen, waardoor ze niet meer bij de productiewaarde worden opgenomen, maar geboekt worden onder de post subsidies (tabel 7.13, p. 121). Ook nam de waarde van de akkerbouwproductie af door fors lagere prijzen, met die van uien als absolute uitschieter. Dat was het gevolg van een sterke stijging van fysieke opbrengsten en een groter areaal. Ook de opbrengsten van andere akkerbouwgewassen namen toe, suikerbieten uitgezonderd.

De tegenvallende prijzen in de tuinbouw werden ten dele goedge maakt door hogere fysieke opbrengsten. De lagere groenteprijs werd vooral veroorzaakt door de tegenvallende prijzen van glasgroenten. Ook de fruitprijzen namen flink af door grotere oogsten.

De waarde van de veehouderijproductie nam in 2004 met ruim 6% toe. Vooral de productiewaarde van de intensieve veehouderij steeg sterk door het gedeeltelijk herstel van de productie in pluimveehouderij na de uitbraak van de vogelpest in 2003. Voor de eiersector heeft het (te) grote aanbod geleid tot prijzen die op een historisch laag niveau terecht zijn gekomen. Daarentegen is de Europese rundvleesmarkt de laatste jaren stabiel en veranderd van een export- in een importmarkt. De prijzen lieten door het ontbreken van overschotten een positief beeld zien bij een iets lager volume. De lichte prijsdaling voor melk (ongeveer 0,5%) is wat vertekend: de waarde van de melksubsidies (circa 130 miljoen euro) is aan de prijsmutatie toegekend, omdat ze als prijscompensatie worden gezien.

Tabel 7.1 Brutoproductie van de land- en tuinbouw, 2002-2004

Productgroep	Waarde (mrd. euro)			Index 2004 (2003=100)		
	2002	2003 (v)	2004 (r)	Volume (r)	Prijs (r)	Waarde (r)
Akkerbouwproducten, totaal	2,4	2,5	2,2	105	80	84
Granen ^{a)}	0,3	0,3	0,2	101	53	54
Aardappelen	0,9	0,9	0,8	103	82	85
Suikerbieten	0,3	0,3	0,3	95	105	100
Tuinbouw, totaal	7,8	8,1	7,8	104	93	96
Verse groenten ^{b)}	1,9	2,0	1,7	102	84	87
Vers fruit	0,4	0,5	0,5	114	90	93
Bloemen	2,2	2,2	2,2	102	97	99
Bloembollen	0,5	0,5	0,5	97	98	95
Plant- en boomkwekerij	1,9	2,1	2,0	106	93	98
Rundveehouderij, totaal ^{c)}	4,4	4,3	4,3	99	102	101
Rundvee (excl. kalveren)	0,6	0,5	0,7	103	123	129
Melk	3,5	3,5	3,4	99	100	98
Intensieve veehouderij, totaal	3,5	3,2	3,6	109	104	114
Kalveren	0,6	0,8	0,8	105	103	107
Varkens	1,9	1,7	2,0	104	115	120
Pluimvee	0,6	0,4	0,5	120	103	124
Eieren	0,4	0,3	0,3	132	65	86
Overige landbouw	1,8	1,9	2,0	99	104	103
Totaal land- en tuinbouw	20,0	20,0	19,8	103	96	99

a) De scherpe prijsdaling bij granen is een gevolg van het nieuwe landbouwbeleid, de compenserende subsidies vallen onder de overige subsidies (tabel 7.13); b) inclusief champignons; c) inclusief producten schapen- en geitenhouderij.

Bron: CBS; raming 2004 LEI.

7

7.2

7.2 Bedrijfsstructuur

7.2.1 Ontwikkeling aantal bedrijven

Het aantal geregistreerde land- en tuinbouwbedrijven daalde tussen mei 2003 en mei 2004 met 1.600, een vermindering van 1,9% (tabel 7.2). Dat is veel lager dan de forse daling van het aantal bedrijven in de laatste jaren. De afname van aantal tuinbouwbedrijven past in het patroon van de laatste jaren. De ontwikkeling van het aantal bedrijven in de verschillende sectoren van de tuinbouw wordt vooral bepaald door economische wetmatigheden (schaalvergroting, specialisatie). Het gelijkblijvend aantal akkerbouwbedrijven en de beperkte daling van het aantal melkvee-, overige graasdier- en gecombineerde bedrijven zou kunnen samenhangen met de introductie van bedrijfs-

Tabel 7.2

Aantal land- en tuinbouwbedrijven naar bedrijfstype, 1990-2004

	Verandering in % per jaar						Aantal bedrijven
	1990-95	1995-00	2000-01	2001-02	2002-03	2003-04	2004
Land- en tuinbouwbedrijven, totaal	-1,9	-2,8	-4,8	-3,5	-4,6	-1,9	83.885
Glastuinbouw- en champignon-bedrijven	-1,8	-3,2	-6,5	-4,6	-4,7	-5,8	6.745
Opengrondstuinbouwbedrijven	-1,8	-2,7	-6,6	-3,4	-2,4	-3,1	8.840
Akkerbouwbedrijven	-2,0	-1,2	-6,1	-1,2	-1,1	0,1	12.628
Melkveebedrijven	-3,2	-3,9	-4,7	-6,1	-4,7	-2,5	22.279
Overige graasdierbedrijven	3,1	-1,3	2,6	-1,1	-1,5	-0,8	18.829
Intensieve veehouderijbedrijven	-2,3	-3,3	-8,8	-5,6	-14,8	-0,3	7.061
Gecombineerde bedrijven	-3,9	-3,5	-10,5	-1,2	-8,3	-2,4	7.503

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

toeslagen. In afwachting van de toekenning van deze toeslagen wordt bedrijfsbeëindiging nog even uitgesteld. Het aantal graasdierbedrijven is over langere tijd gezien zelfs gestegen, mede door de instroom vanuit de melkveehouderij. Melkveehouders bouwen vaak geleidelijk het bedrijf af, waardoor deze bedrijven op een gegeven moment getypeerd worden als overig graasdierbedrijf. De sterke afname van het aantal intensieve veehouderijbedrijven in 2003 werd mede veroorzaakt door de uitbraak van vogelpest. Een deel van de geruimde pluimveebedrijven heeft de productie weer hervat, waardoor het aantal intensieve veehouderijbedrijven in 2004 ongeveer gelijk is gebleven. Wel nam het aantal varkensbedrijven met bijna 4% af. De sterke sanering van de intensieve veehouderij in de afgelopen jaren was onder meer het gevolg van de regelingen gericht op de vermindering van het mestoverschot en van hoge ontsparingen.

Evaluatie Regeling beëindiging veehouderijtakken (Rbv)

De Regeling beëindiging veehouderijtakken (Rbv) bood ondernemers de mogelijkheid tegen een vergoeding een of meer intensieve veehouderijtakken af te stoten. In de vijf reconstructieprovincies kon bovendien een bijdrage worden aangevraagd voor de sloop van stallen (zie ook par. 5.5). Aan de regeling, die in 2000 en 2001 was opengesteld, hebben 4.500 bedrijven deelgenomen, waarvan 2.200 ook gebruik hebben gemaakt van de sloopregeling. In totaal is 249 mln. euro uitgegeven voor de opkoop van 16 mln. kg forfaitair fosfaat (11,5 mln. kg werkelijk fosfaat) en 279 mln. euro voor de sloop van 3 mln. m² staloppervlak. Vooral bedrijven met kleinere eenheden intensieve veehouderij en bedrijven met een bedrijfshoofd ouder dan vijftig jaar namen aan de regeling deel. Het belangrijkste motief is onvoldoende toekomstperspectief (Ogink en Van Vliet, 2005). De onderzoekers concluderen dat de Rbv heeft bijgedragen aan de verbetering van de structuur en de oplossing van de economische problemen in de intensieve veehouderij, maar dat ook zonder de regeling een deel van de ondernemers vermoedelijk een of meer veehouderijtakken zou hebben afgestoten.

7.2.2 Bedrijfsopvolging

Het aandeel bedrijven met een bedrijfsopvolger is tussen 2000 en 2004 vrij sterk gedaald. In 2004 was op een derde van de bedrijven met een ouder bedrijfshoofd (vijftig jaar en ouder) een opvolger of een tweede veel jonger bedrijfshoofd aanwezig tegen 40% in 2000 (tabel 7.3). Zonder bijtelling van een jonger bedrijfshoofd als opvolger komt het percentage opvolgers in beide jaren tien procentpunten lager uit. Dit is het traditionele opvolgingscijfer, uit de tijd dat alleen de leeftijd van het oudste bedrijfshoofd bekend was. De afgenomen belangstelling voor bedrijfsopvolging heeft te maken met de matige financiële resultaten in de land- en tuinbouw in de afgelopen jaren. De grote verschillen tussen de sectoren hangen onder meer samen met de toekomstperspectieven van de sectoren en de omvang van de bedrijven. Zo is het opvolgingspercentage op kleinere bedrijven (minder dan 40 nge) 14% en op de grotere bedrijven (meer dan 100 nge) 65%. In de melkveehouderij is de meeste belangstelling voor opvolging, in de overige graasdierhouderij de minste. De bedrijven in laatstgenoemde sector zijn over het algemeen vrij klein en extensief met een wat ouder bedrijfshoofd, veelal een voormalig melkveehouder. Het opvolgingscijfer in de tuinbouw ligt op het gemiddelde van de gehele agrarische sector, de ondernemers zijn wel wat jonger. In de glastuinbouw is de opvolgingssituatie minder ongunstig dan uit deze cijfers blijkt, omdat het aandeel van rechts-personen in deze sector groot is (zie ook par. 8.2.1). Van deze bedrijven worden geen opvolgers geregistreerd, terwijl de kans dat ze worden voortgezet groot is.

De gegevens over leeftijd en opvolging geven een indicatie voor de toekomstige ontwikkeling van het aantal bedrijven. Voor zo'n 33.000 bedrijven van de circa 50.000 bedrijven met een bedrijfshoofd ouder dan 50 jaar is op dit moment geen opvolger. Ervan uitgaande dat deze bedrijven op een termijn van 10 à 15 jaar worden beëindigd, betekent dat een vermindering van het aantal bedrijven met 40%, tegen een afname van een derde in de afgelopen veertien jaar.

Tabel 7.3 **Leeftijd en bedrijfsopvolging op land- en tuinbouwbedrijven ^{a)}, 2000 en 2004**

	Oudste bedrijfshoofd 50 jaar of ouder (%)		Waarvan met opvolger ^{a)} (%)	
	2000	2004	2000	2004
Glastuinbouw- en champignonbedrijven	52	50	42	36
Opengrondstuinbouwbedrijven	53	53	36	29
Akkerbouwbedrijven	65	64	37	30
Melkveebedrijven	60	56	61	55
Overige graasdierbedrijven	73	75	15	12
Intensieve veehouderijbedrijven	46	46	48	41
Gecombineerde bedrijven	63	64	42	34
Land- en tuinbouwbedrijven, totaal	61	61	40	33

a) Persoonlijke ondernemingen; b) gecorrigeerd voor tweede jonger bedrijfshoofd.

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

Bedrijfsovername en fiscus

Het ministerie van Financiën heeft eind 2003 met organisaties uit de landbouw overeenstemming bereikt over de te hanteren waarde van het bedrijf bij bedrijfsoverdracht en over de berekeningswijze van deze zogenaamde voortzettingswaarde. Deze waarde is van belang voor de vaststelling van schenkings- en successierechten. Heel globaal komt de voortzettingswaarde in akkerbouw, melkveehouderij en intensieve veehouderij uit op de helft van de vrije waarde (Vos, 2005). Tot 2005 was 30% van de voortzettingswaarde vrijgesteld van de heffing van successie- en schenkingsrecht. In sectoren met veel grond leverde de overname echter nog steeds problemen op. Door de verhoging van de vrijstelling naar 60% per 1 januari 2005 (en 75% per 1 januari 2007) hoeft voor de meeste bedrijfs-overnames geen schenkingsrecht meer betaald te worden, zodat ook dit probleem is opgelost. Voor de definitieve vrijstelling moet wel aan een aantal voorwaarden worden voldaan. De belangrijkste is dat de opvolger het bedrijf minimaal vijf jaar moet voortzetten.

Subsidieregeling jonge agrariërs opengesteld

Het ministerie van LNV heeft van 15 april tot en met 9 mei 2005 een subsidieregeling voor jonge agrariërs opengesteld. De regeling biedt jonge ondernemers in de eerste drie jaar na de bedrijfs-overname steun bij investeringen in grond, gebouwen, machines en apparatuur. In die eerste jaren is daar vaak minder ruimte voor door de hoge schulden die zijn gemaakt voor de bedrijfs-overname. De steun bedraagt 20% over de lening voor investeringen tussen 25.000 en 100.000 euro. Voor de eerste openstelling in 2005 is een bedrag van 10,8 mln. euro beschikbaar. Dit bleek te weinig voor het totale aantal aanvragen (1.453). In 2006 is een tweede openstelling voorzien waarvoor nationaal 10 mln. euro beschikbaar is (LNV, 2005a en 2005b).

Borgstellingsfonds

Als ondernemers over onvoldoende zekerheden beschikken om geld te lenen voor stichting, overname of verbetering van bedrijven kan een beroep worden gedaan op het Borgstellingsfonds voor de Landbouw. Dit fonds stelt zich dan garant voor rentebetaling en de aflossing van het bankkrediet. In 2004 werden 210 borgstellingen verleend voor een totaalbedrag van 131 mln. euro, waarvan 98 aanvragen uit 2003 voor een bedrag van 77 mln. In 2003 werden 193 aanvragen goedgekeurd voor een bedrag van 109 mln. euro. In de afgelopen jaren is het aantal verleende borgstellingen afgenomen, maar steeg het bedrag per borgstelling flink. In vijf jaar tijd nam dit toe van bijna 300.000 euro tot ruim 600.000 euro in het afgelopen jaar; dit past in de schaalvergroting van de land- en tuinbouw.

Met ingang van 1 januari 2004 is de bestaande borgstellingsregeling (BF) gewijzigd en het Besluit BF bijzondere borgstellingen in werking getreden (BF+). De BF-regeling ondersteunt ondernemers bij de financiering van een bedrijfsverbetering of bedrijfs-overname. Jonge startende ondernemers tot 40 jaar kunnen voor maximaal 1,2 miljoen borg krijgen en betalen één procent provisie; voor gevestigde agrariërs is het maximumbedrag 450.000 euro en bedraagt de provisie drie procent. BF+ ondersteunt voorlopig alleen ondernemers in de glastuinbouw die investeren in een groenlabelkas of in de aankoop van grond voor de glastuinbouw.

7.2.3 Grootschalige, modale en overige bedrijven

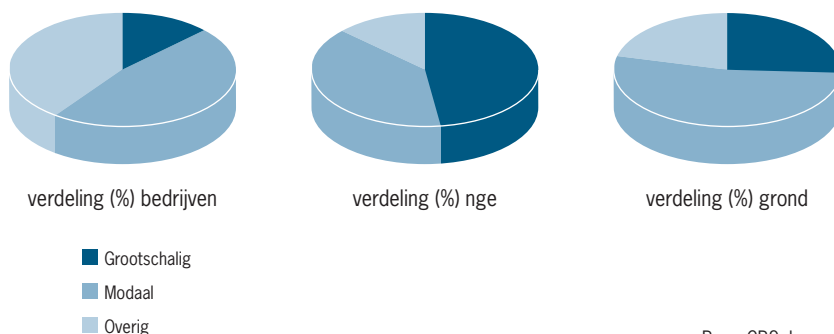
Op grond van economische omvang, hoofdberoep van de ondernemer en de opvolgingssituatie zijn drie soorten land- en tuinbouwbedrijven onderscheiden:

- **grootschalig:** bedrijven met een omvang van 150 nge en meer. Deze ondergrens komt globaal overeen met ruim een ha glas, 100 ha akkerbouw of ruim 100 melkkoeien;
- **modaal:** bedrijven met een omvang beneden 150 nge gerund als hoofdberoepsbedrijf door een jong bedrijfshoofd of door een ouder (boven de 55 jaar) bedrijfshoofd met opvolger;
- **overig:** bedrijven met een omvang van minder dan 150 nge gerund als nevenbedrijf, of als hoofdberoepsbedrijf door een ouder bedrijfshoofd zonder opvolger.

Grootschalige bedrijven goed voor de helft omvang land- en tuinbouw

In bijna tien jaar tijd is het aandeel van de grootschalige bedrijven toegenomen van 9% tot 13% van het totaal aantal agrarische bedrijven. In die periode wisten deze bedrijven hun aandeel in de economische omvang (uitgedrukt in nge) van de land- en tuinbouw van een derde tot bijna de helft uit te bouwen. In 2004 gebruikten ze daar een kwart van het areaal cultuurgrond voor (figuur 7.1). Tot de grootschalige bedrijven behoren in hoofdzaak tuinbouwbedrijven (49%), met name glastuinbouwbedrijven, en melkveebedrijven (24%). De melkveebedrijven zijn met een aandeel van 39% de grootste groep binnen de modale bedrijven. Het aantal modale bedrijven is in een kleine tien jaar met een derde afgenomen, waardoor hun aandeel in de omvang van de land- en tuinbouw ook flink is afgenomen, tot 39% in 2004. De betekenis van de overige bedrijven in aantal, omvang en gebruik van de grond is in dezelfde periode vrijwel niet veranderd. Met een aandeel van 43% zijn de overige graasdierbedrijven het beeldbepaalde type onder de overige bedrijven.

Figuur 7.1 Betekenis grootschalige, modale en overige bedrijven, 2004



Bron: CBS, bewerking LEI.

Bedrijfsresultaten

Op grootschalige bedrijven bedroegen de opbrengsten in de periode 2001-2003 ongeveer 664.000 euro per bedrijf (tabel 7.4). Door schaalvoordelen zijn de kosten relatief laag. Het scheelt niet veel (3 procentpunten, of 20.000 euro) of de productie is kostendekkend. Bij de andere twee groepen scheelt dat 20 tot 25 punten of ongeveer 45.000 euro per bedrijf.

Op de modale en overige bedrijven bleef in de periode 2001-2003 het totale inkomen per gezin ver achter bij dat op de grootschalige bedrijven. De laatste groep realiseerde een inkomen van bijna 80.000 euro per jaar, waarvan meer dan 90% uit het agrarisch bedrijf. De modale en overige bedrijven behaalden een inkomen van ruim 30.000 euro per gezin, waarvan een kwart tot een derde bestaat uit inkomsten van buiten het bedrijf, zoals uit arbeid buitenshuis.

De grootschalige bedrijven hebben een gemiddeld balanstotaal van 2,9 mln. euro, tegenover ongeveer 1,3 voor de modale en 1,2 mln. euro voor de overige bedrijven. De grootschalige bedrijven zijn echter het meest afhankelijk van vreemd kapitaal met een solvabiliteit van 61%, de overige bedrijven het minst met een solvabiliteit van 76%. Tussen 2001 en 2003 realiseerden alleen de grootschalige bedrijven besparingen. De afschrijvingen lagen ook op een duidelijk hoger niveau dan bij de andere groepen, zodat uit eigen middelen een veel grotere kasstroom werd gegenereerd. Op de grootschalige bedrijven werd het grootste deel van deze middelen geïnvesteerd. De overige bedrijven losten meer af dan ze opnamen aan nieuwe leningen en ze richtten zich in vergelijking met de andere groepen minder op investeringen in het bedrijf.

Betekenis bedrijfstoelagen

Het gemiddelde land- en tuinbouwbedrijf ontving in 2003 bijna 5.000 euro aan hectaretoelagen en dierpremies, wat neerkwam op 2% van de opbrengsten en 13% van het inkomen uit bedrijf (tabel 7.5). Als de intensieve veehouderij- en tuinbouwbedrijven niet worden meegerekend - deze krijgen nagenoeg

Tabel 7.4 Resultaten per bedrijfstype, gemiddelde 2001-2003

	Grootschalig ^{a)}	Modaal	Overig ^{a)}	Totaal
Bedrijfsomvang (nge)	263	78	58	106
Gezinnen per bedrijf	1,33	1,08	1,09	1,12
Opbrengsten (1.000 euro)	664,3	186,4	132,1	258,5
Gezinsinkomen uit bedrijf (1.000 euro)	98,5	26,5	22,0	38,1
Opbrengsten-kostenverhouding	97	79	75	86
Inkomen in % van opbrengsten	14,8	14,2	16,6	14,8

a) Grootschalige en overige bedrijven zijn ondervertegenwoordigd in de steekproefpopulatie van het Informatienet (ondergrens 16 nge en bovengrens 1.200 nge). Hierdoor is de gemiddelde omvang van de grootschalige bedrijven in het Informatienet kleiner en van de overige bedrijven groter dan de omvang van deze bedrijven in de totale landbouwtellingspopulatie.

Bron: Informatienet.

Tabel 7.5 Betekenis van bedrijfstoelagen voor het inkomen, 2003 en 2008

	Grootschalig	Modaal	Overig	Totaal
Bedrijfstoelagen (euro) 2003	6.900	4.100	6.200	5.000
in % van inkomen 2001-2003	7,0	15,3	28,2	13,1
Bedrijfstoelagen (euro) 2008	15.600	9.600	10.000	10.700
in % van inkomen 2001-2003	15,8	36,3	45,5	28,1

Bron: Informatienet.

geen toeslagen - loopt de gemiddelde toeslag op naar 15.000 euro per bedrijf. De grootschalige bedrijven ontvingen gemiddeld, ondanks hun veel grotere omvang, niet veel meer toeslagen vanwege het hoge aandeel tuinbouwbedrijven. De grootschalige akkerbouw- en melkveebedrijven ontvingen echter twee- tot driemaal zoveel toeslagen als de modale en overige akkerbouw- en melkveebedrijven. Rekening houdend met de toekomstige hervorming in de zuivel- en suikersector, stijgt de gemiddelde toeslag op basis van de bedrijfsstructuur in 2003 tot bijna 11.000 euro per bedrijf in 2008 (tabel 7.5).

7

7.2

7.2.4 Biologische landbouw

De oppervlakte biologische landbouw is in 2004 met 15% gestegen naar ruim 48.000 ha. Dit is ongeveer 2,5% van het areaal agrarische cultuurgrond (tabel 7.6). De gecertificeerde oppervlakten akkerbouw, voedergewassen en grasland stegen meer dan 20%, terwijl het tuinbouwareaal afnam. Het aantal biologische bedrijven daalde met 50 tot iets minder dan 1.400 bedrijven; de uittrekkende biologische bedrijven waren vooral varkensbedrijven.

Met een aandeel van 2,5% van het areaal loopt de Nederlandse biologische landbouw achter bij het EU-gemiddelde dat eind 2003 op 3,5% lag (FiBL, 2004). Wel loopt ons land in de pas met het EU-gemiddelde voor het aandeel biologische bedrijven (circa 1,5%). Dit relatief lage EU-gemiddelde wordt sterk bepaald door het land met de meeste landbouwbedrijven, Polen, waar slecht 0,1% van de bedrijven biologisch produceert.

Tabel 7.6 Biologische land- en tuinbouw, 1999-2004

	1999	2000	2001	2002	2003	2004
Aantal gecertificeerde bedrijven	936	1.121	1.202	1.233	1.434	1.383
Areaal gecertificeerd (1.000 ha)	27,0	33,0	38,0	42,6	41,9	48,2
Aandeel in areaal cultuurgrond (%)	1,1	1,3	2,0	2,2	2,2	2,5

Bron: Biologica (2005).

Marktaandeel moet nog altijd beperkt

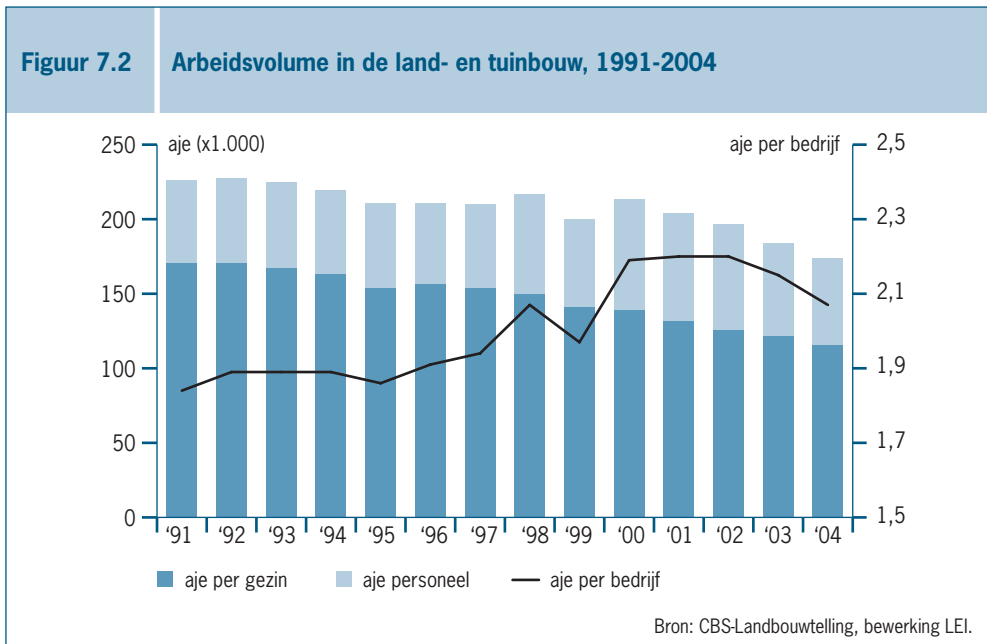
De omzet aan biologische voeding steeg met ruim 6% in 2004 naar ruim 400 mln. euro. Daarmee nam het aandeel in de voedingsmarkt toe van 1,6 naar 1,8%. Deze relatief sterke stijging in marktaandeel heeft te maken met de daling van de totale omzet van voedingsmiddelen onder invloed van de economische conjunctuur en de prijzenslag tussen de supermarkten in 2004 (Biologica, 2005).

Het doel om het marktaandeel van biologische voeding te verhogen tot 5% in 2005 is verlegd naar 2007; het streven naar een biologisch areaal van 10% in 2010 is gehandhaafd in het nieuwe beleid voor de biologische landbouw (LNV, 2004a). Afgaand op de trends afgelopen jaren is de haalbaarheid van beide doelen twijfelachtig.

7.3 Arbeid

7.3.1 Arbeidsvolume

In 2004 bood de primaire Nederlandse land- en tuinbouw werk aan 230.000 mensen, bijna een vijfde minder dan in 1991. Omgerekend naar voltijdbanen bedroeg de werkgelegenheid in het afgelopen jaar 174.000 arbeidsjaareenheden (aje). Het arbeidsvolume van gezinsarbeidskrachten is vanaf 1991 gestaag afgenomen; het aantal fulltime banen van niet-gezinsarbeidskrachten nam tot twee jaar geleden toe, maar is daarna met bijna een vijfde afgenomen (figuur 7.2). Een derde van het totaal aantal banen wordt nu ingevuld door arbeidskrachten van buiten het gezin, tegen 24% in 1991.



De daling van de werkgelegenheid vond hoofdzakelijk plaats na 2000, de periode van een versnelde afname van het aantal bedrijven. Tot 2000 ging de schaalvergroting gepaard met een toename van de arbeidsbezetting per bedrijf, maar daarna is deze gestabiliseerd om vervolgens licht af te nemen.

Project seizoenarbeid kent succesvol jaar

Jaarlijks verrichten naar schatting 100.000 mensen tijdelijk werk in de land- en tuinbouw. De ondernemers werven ongeveer 80% van de benodigde krachten in de eigen regio, maar jaarlijks blijven vele vacatures onvuld. LTO (2005) schat dat voor (oogst)werk in de opengronds- en glastuinbouw zo'n 15.000 tot 20.000 mensen nodig zijn. Om de tekorten aan seizoenwerkers te verminderen is in 2002 door LTO samen met het Centrum voor Werk en Inkomen (CWI) het project Seizoenarbeid gestart. Het aantal gemelde en vervulde vacatures steeg van 6.000 in 2002, naar 8.000 in 2003 tot ruim 16.000 in 2004, wat overeenkomt met de van te voren ingeschatte behoefte. Het aantal deelnemende ondernemers nam toe van 700 tot circa 1.600 in het afgelopen jaar. Dankzij dit project lijkt het groeiende probleem van een tekort aan seizoenarbeiders grotendeels opgelost te zijn.

7.3.2 Arbeidsomstandigheden

Het ziekteverzuim in de agrarische sector is de afgelopen vijf jaar gedaald van 4,2% naar 2,7% (tabel 7.7). Daarmee kent deze sector samen met de horeca het laagste verzuim van alle particuliere bedrijven. Klachten aan rug en ledematen zijn de belangrijkste oorzaak voor verzuim. In de glastuinbouw - de grootste werkgever in de agrarische sector - lag het verzuim in 2004 op 2,4%.

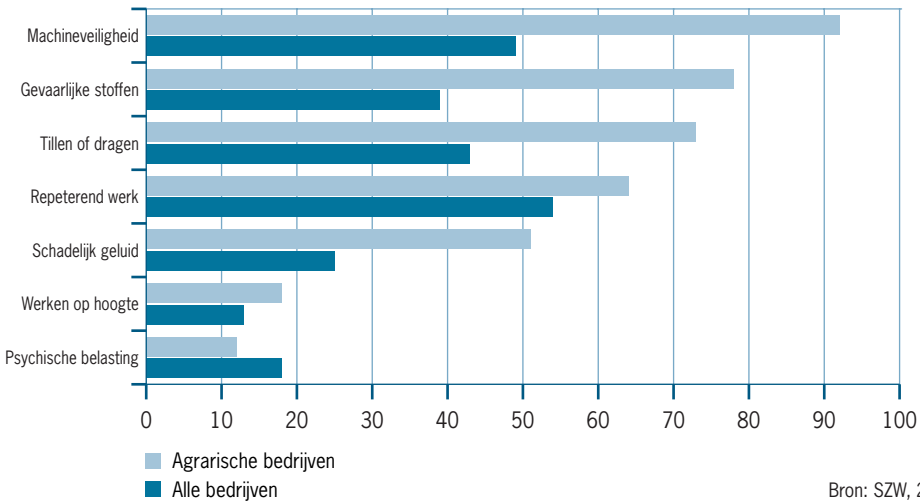
Het lage ziekteverzuim in de agrarische sector is mede te danken aan de beperkte omvang van de bedrijven. Op kleine bedrijven (minder dan 10 werknemers) is de sociale controle en binding groter dan op middelgrote bedrijven die dan ook een hoger verzuim kennen. Op de grote bedrijven (meer dan 500 werknemers), die vrijwel niet voorkomen in de agrarische sector, is het verzuim ook laag maar dan door een goed opgezet verzuimbeleid. De daling van het ziekteverzuim in de agrarische sector vloeit ook voort uit het preventiebeleid van het tweede arboconvenant ('Agro & arbo werkt beter') van juli 2002, dat gericht is op het terugdringen van lichamelijke en psychische belasting. Een van de maatregelen is het uitvoeren van een risico-inventarisatie. Naast het arboconvenant stimuleert de Wet verbetering poortwachter de werkgevers tot eerder ingrijpen bij ziekte. Omdat nog veel personen

Tabel 7.7 Ziekteverzuim (%) van werknemers bij particuliere bedrijven in Nederland, 2000-2004

Bedrijfssectoren	2000	2001	2002	2003	2004
Agrarische bedrijven ^{a)}	4,2	4,5	4,0	2,9	2,7
Alle bedrijven ^{b)}	5,5	5,5	5,4	4,8	5,1

a) Inclusief bedrijfsverzorging, bosbouw, hoveniers en handmatige loonbedrijven; b) ziekteverzuim in 2004 geldt voor 1e kwartaal.

Bron: Rooij en Van der Zwan (2005).

Figuur 7.3 Bedrijven (%) waarin werknemers regelmatig aan risico's blootstaan, 2003

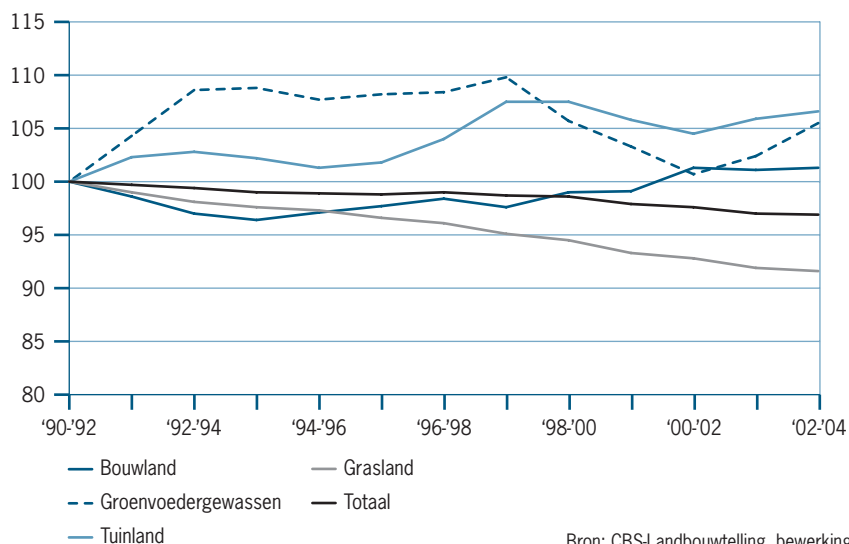
langdurig arbeidsongeschikt zijn, is het arboconvenant in 2004 aangevuld met een aanpak gericht op de reïntegratie van deze groep (2e fase convenant 'Op weg naar nieuw werk').

Op het vlak van arbeidsrisico's en arbeidsongevallen scoort de agrarische sector aanmerkelijk minder goed. In veel bedrijven staan de werknemers onder meer bloot aan de risico's van fysieke belasting (tillen en dragen, repeterend werk, zie figuur 7.3). Deze kunnen leiden tot klachten aan rug en ledematen die vervolgens tot ziekteverzuim kunnen leiden. Ernstiger ongevallen komen vooral voor in landbouw en de bouw. In 2002 bedroeg het aantal ziekenhuisopnamen na spoedeisende behandeling 160 op de 100.000 werkenden in de landbouw, tegen 45 voor alle bedrijven. Het aantal ongevallen met dodelijke afloop lag in de agrarische sector op 6,4 per 100.000, tegen 1,2 voor alle sectoren.

7.4 Grond

Het areaal cultuurgrond is vanaf 1990 met gemiddeld bijna 6.000 ha per jaar (0,3% per jaar) afgenomen tot ruim 1,9 mln. ha in 2004. De afname ging geheel ten koste van grasland, de oppervlakte tuinland en voedergewassen steeg, het areaal bouwland bleef vrijwel gelijk (figuur 7.4).

In 2004 werd 63% van het areaal cultuurgrond gebruikt voor gras en voedergewassen, 31% voor akkerbouw en 6% voor tuinbouw. In 1990 was dat niet veel anders.

Figuur 7.4 Agrarisch grondgebruik (1990-1992=100), 1990-2004


Bron: CBS-Landbouwelling, bewerking LEI.

7.4.1 Grondmarkt

Na een lange periode van stijging stabiliseerden de prijzen van onverpachte grond zich in 2001 op het hoge niveau dat in 2000 werd bereikt (circa 39.000 euro per ha gemiddeld). Daarna zette de daling in. In de tweede helft van 2004 lag de grondprijs gemiddeld op 29.400 euro per hectare (DLG, 2005). De invloed van de ont koppeling van steun en productie is al verwerkt in de huidige grondprijs. Verder blijft de rente op hypotheek nog steeds laag (rond 4%) en lijkt de recessie ten einde waardoor de prijzen van woningen stabiel zijn. Hierdoor ligt een verdere scherpe daling van de agrarische grondprijs minder voor de hand.

De verhandelde oppervlakte grond is na 2001 ook gedaald. Verkopers nemen de laatste jaren een afwachtende houding aan in de hoop op een herstel van de markt.

7.4.2 Pacht

De ministeries van LNV en Justitie maken een nieuw wetsvoorstel voor het pachtrecht, mede op basis van de wensen van de pachter- en verpachterorganisaties. Het streven is het voorstel voor het zomerreces 2005 bij de ministerraad in te dienen (LNV, 2005c). De voorgestelde verhoging van de geldende pachtnormen is in 2004 met één jaar opgeschort en afhankelijk gemaakt van de voortgang rond de vernieuwing van het pachtrecht (LNV, 2004b). De hiervoor genoemde organisaties pleiten voor

handhaving van de huidige Pachtwet en het Pachtnormenbesluit met enkele aanpassingen. Een daarvan is het afschaffen van de maximale duur van 12 jaar van de vrije pachtvorm 'eenmalige pacht'. Bij deze langere looptijd zou de pacht prijs niet meer geheel vrij mogen zijn, maar getoetst moeten worden aan het Pachtnormenbesluit. Een andere wijziging is het afschaffen van het voorkeursrecht van de pachter. De verpachter hoeft bij verkoop dan niet eerst de pachter de gelegenheid te geven de gepachte gronden te kopen tegen de lage verpachte waarde. Hij mag de grond aan een andere verpachter verkopen, mits de nieuwe verpachter garandeert dat de zittende pachter kan blijven (LTO et al., 2005).

Waarde pachtrecht stimuleert opvolging en beperkt schaalvergroting

Het pachtrecht is een persoonlijk recht dat niet verkocht kan worden. Als dat wel mogelijk was, zou het een substantiële marktprijs krijgen. Een pachter die zijn bedrijf beëindigt, geeft tegelijkertijd de waarde van het pachtrecht op. In sommige gevallen dient zich daarom alsnog een opvolger aan. In financieel opzicht is de overname van een pachtbedrijf over het algemeen minder kostbaar dan de overname van bedrijf in eigendom, omdat de grond niet hoeft te worden gefinancierd. In de praktijk is de opvolgingsdruk op pachtbedrijven dan ook relatief hoog. Op 39% van de bedrijven met reguliere pacht is een opvolger tegen 26% op bedrijven zonder reguliere pacht. Dat verschil wordt vooral bepaald doordat kleinere bedrijven met pacht vaker een opvolger hebben dan de kleinere bedrijven zonder reguliere pacht.

Geen pachtregels voor bedrijfstoelagen

De Europese regelgeving bepaalt dat bedrijfstoelagerechten moeten worden toegekend aan de persoon die in het verleden (in de referentieperiode) communautaire inkomenssteun heeft ontvangen voor zijn landbouwactiviteiten, ongeacht of hij eigenaar, huurder of pachter van de landbouwgrond was. Volgens deze regels kan een verpachter geen aanspraak maken op de toelagerechten die aan zijn pachter(s) toekomen. Verder zijn eenmaal toegekende en benutte bedrijfstoelagerechten vrij verhandelbaar, al dan niet in combinatie met grond; ze kunnen met of zonder grond verkocht worden of met grond worden verhuurd. Een andere regel houdt in dat de bezitter van toelagerechten zelf bepaalt aan wie hij zijn bedrijfstoelagerechten verkoopt en tegen welke prijs. Ook is een lidstaat niet bevoegd om voorwaarden of beperkingen te stellen aan de verhandelbaarheid van de rechten.

7.4.3 Bedrijfstoelagen

In 2006 zullen Nederlandse boeren voor het eerst een bedrijfstoelage ontvangen. Wanneer de aanpassingen in het Europese landbouwbeleid, zoals die in 2003 zijn vastgesteld, volledig zijn doorgevoerd komt het totale bedrag aan vergoedingen voor Nederland uit op bijna 800 mln. euro per jaar (De Bont et al., 2003). Dit is inclusief de nog niet ontkoppelde toelagen en premies voor zetmeelaardappelen, runderen en kalveren. Ongeveer de helft van genoemde 800 mln. euro vloeit voort uit de hervorming van het zuivelbeleid. Het totale bedrag aan vergoedingen voor de Nederlandse landbouw kan nog ruim 60 mln. euro per jaar hoger uitvallen door hervorming van het suikerbeleid. Het bedrag kan echter ook dalen, omdat de EU-landen nauwlettend kijken naar de totale Europese

uitgaven, waarvan nog steeds een belangrijk deel is bestemd voor de landbouw (zie ook par. 3.1.3). De betekenis van de toeslagen inclusief de nog gekoppelde premies zal voor veel landbouwbedrijven groot zijn (zie par. 7.6.3). Aldus kunnen ze doorslaggevend worden voor het voortzetten van bedrijven en gaan ze ook een rol spelen bij bedrijfsovername en op de grondmarkt.

Mogelijke gevolgen voor landbouwstructuur en grondgebruik

Om de toeslagen te ontvangen is het in gebruik hebben van agrarische grond een voorwaarde; de toeslagrechten zijn vastgesteld per hectare. Het uit productie nemen van grond zal waarschijnlijk niet of nauwelijks gaan plaatsvinden, omdat de opbrengsten van de producten ook zonder het toeslagbedrag de directe kosten van de teelt in het algemeen nog wel overtreffen. Wel is denkbaar dat door ont koppeling minder vee, zoals vleesstieren, schapen en zoogkoeien, wordt gehouden. Verder is het mogelijk dat melkveehouders eerder dan voorheen zullen stoppen met de productie. De extensivering van de veehouderij kan overigens ook het gevolg zijn van de aanscherping van het mestbeleid. Het vervroegd beëindigen van de melkproductie op sommige bedrijven zal gepaard gaan met een uitbreiding van de melkproductie op andere bedrijven. Het aan Nederland toegekende melkquotum van 11 mld. kg zal ook in komende jaren volledig benut blijven worden.

Toekomstige waarde toeslagrechten ongewis

De toekomstige prijs van een toeslagrecht hangt af van de inschatting van de duur van het stelsel, de hoogte van EU-kortingen (modulatie, degressie) en nationale kortingen, mogelijke veranderingen in het stelsel (individuele of regionale toeslagen) en de fiscale behandeling. De waarde is maximaal bij een eeuwigdurende looptijd zonder kortingen. Uitgaande van een rente van 4% komt de contante waarde van een toeslagrecht uit op 25-maal de huidige waarde van een toeslagrecht per jaar. Bij een toeslag van bijvoorbeeld 400 euro per jaar, is de maximale waarde 10.000 euro per hectare. Gegeven de onzekerheden in het beleid op langere termijn en de kortingen, zal de feitelijke marktprijs naar verwachting aanmerkelijk lager zijn. Vrijwel zeker wordt bij een jaarlijkse bedrijfstoeslag van 400 euro nog niet de helft van het maximale bedrag van 10.000 euro per hectare gehaald (De Bont en Luijt, 2005). Bovendien zijn toeslagrechten niet nodig om te kunnen produceren of de productie uit te breiden. Daarom hebben deze rechten minder prioriteit bij investeringen dan grond en productie-rechten, zoals melkquota.

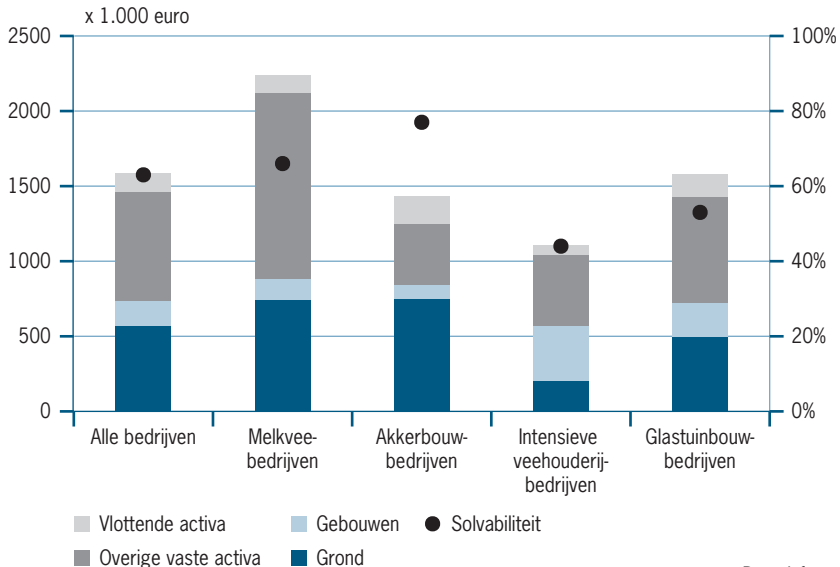
7.5 Bedrijfsresultaten

7.5.1 Balans

De waarde van het gemiddelde land- en tuinbouwbedrijf bedroeg begin 2004 bijna 1,6 mln. euro. Ruim een derde daarvan ligt vast in grond en een kwart in immateriële activa, vooral quota. De waarde van het gemiddelde melkveebedrijf is met 2,2 miljoen euro beduidend groter dan die van andere bedrijven (figuur 7.5). De quota zijn met een waarde van bijna 900.000 euro de belangrijkste post, gevolgd door

Figuur 7.5

Balans en solvabiliteit land- en tuinbouwbedrijven naar bedrijfstype, begin 2004



Bron: Informatienet.

de grond (750.000 euro). De balanswaarde van de akkerbouwbedrijven wordt voor de helft bepaald door de grond. In de intensieve veehouderij is veel kapitaal vastgelegd in gebouwen; in de glastuinbouw zijn naast grond en kassen de installaties de grootste balanspost.

De grondgebonden bedrijven werken gemiddeld met een grotere inzet van eigen kapitaal dan de niet-grondgebonden bedrijven. Vooral in de akkerbouw is het aandeel eigen vermogen hoog, bijna 80%. Het belang van vreemd kapitaal neemt echter toe. Bij bedrijfsbeëindiging verdwijnt eigen kapitaal uit de sector: de stopper heeft veelal een hoge solvabiliteit, terwijl de blijvers de aankoop van grond en quota vaak voor een belangrijk deel met vreemd kapitaal financieren.

7.5.2 Herkomst en bestedingen middelen

De agrarische bedrijven genereerden in 2003 een kasstroom uit eigen middelen van gemiddeld 46.000 euro (tabel 7.8), een flinke verbetering ten opzichte van 2002, mede doordat de besparingen weer aantrokken na het matige jaar 2002. Om genoeg geld voor investeringen te hebben, is vaak een aanvulling wenselijk met vreemd vermogen. Vooral uitbreidingsinvesteringen worden met vreemd vermogen gefinancierd. In 2003 werd meer nieuw vreemd vermogen aangetrokken dan afgelost. Het financieringsvolume in de agrarische sector neemt al enkele jaren met ongeveer 4% per jaar toe. Voor 2004 zou dat zelfs uitkomen op 7% (Rabobank, 2005).

Tabel 7.8		Herkomst en besteding van financieringsmiddelen (1.000 euro) per bedrijf, 2001-2003		
	2001	2002	2003	
Kasstroom eigen middelen, totaal	45,6	27,7	46,2	
Mutatie lang vreemd vermogen	13,8	19,0	23,4	
Kasstroom na financieringsactiviteiten, totaal	59,4	46,8	69,7	
Bedrijfsinvesteringen	38,3	49,2	57,6	
Mutatie liquide middelen	6,7	1,7	4,5	
Overige bestedingen	14,3	-4,2	7,6	
Bestede middelen, totaal	59,4	46,8	69,7	

Bron: Informatienet.

Kasstroom en investeringen

De gemiddelde totale kasstroom bedroeg in de periode 2001-2003 bijna 59.000 euro (tabel 7.9). Daarvan kwam tweederde deel vanuit de eigen middelen beschikbaar. Dit percentage was het laagst voor de bedrijven die net onder de gemiddelde bedrijfsomvang zitten (60-90 nge). Deze bedrijven trokken relatief veel vreemd vermogen aan om toch nog het bedrijf te kunnen ontwikkelen. De kleinere bedrijven wisten door inkomsten van buiten het bedrijf hun besparingen iets op te krikken.

Het grootste deel van de beschikbare middelen (kasstroom) wordt in het bedrijf geïnvesteerd. De investeringen liepen uiteen van 360 euro per nge op de kleine bedrijven tot 600 euro per nge op de grote bedrijven. Het gemiddelde lag op 500 euro. De grote bedrijven (≥ 150 nge), waartoe 16% van de bedrijven behoort, namen in de periode 2001-2003 ongeveer de helft van de totale investeringen voor hun rekening. Veel tuinbouwbedrijven behoren tot deze groep, terwijl de melkveebedrijven vooral te vinden zijn in de middelste groepen (60-150 nge) en de akkerbouw- en overige bedrijven in de

Tabel 7.9		Kasstroom en investeringen (1.000 euro) van land- en tuinbouwbedrijven, naar bedrijfsomvang (nge), driejaarsgemiddelde 2001-2003				
	≤ 60 nge	60-90 nge	90-150 nge	≥ 150 nge	Totaal	
Totale kasstroom	20,4	39,7	72,0	151,9	58,7	
w.v. eigen middelen (%)	82	56	64	67	66	
Netto investeringen, totaal	14,4	35,8	51,6	145,7	49,6	
w.v. werktuigen en installaties	5,1	7,4	17,2	47,8	15,5	
grond(verbetering)	-4,6	1,7	3,8	17,8	2,5	
gebouwen	9,1	7,9	12,7	36,5	14,2	
immateriële activa	1,4	9,3	12,3	24,6	9,6	
overig	3,4	9,4	5,7	19,0	7,8	

Bron: Informatienet.

categorie kleine bedrijven. Niet alle bedrijven gebruiken de beschikbare middelen vooral voor investeringen; een deel zet ze in om leningen af te lossen of de liquiditeitspositie te verbeteren.

In 2001-2003 investeerde 30% van de bedrijven gemiddeld minder dan 10.000 euro per jaar. Dit waren vooral de wat kleinere bedrijven, die per saldo meer aflostten dan nieuwe leningen afsloten. Op 16% van de bedrijven werd in die jaren meer dan 100.000 euro per jaar geïnvesteerd. De totale investeringen in die drie jaren bedragen bijna een kwart van de balanswaarde van deze bedrijven begin 2001 (2,5 mln. euro). Deze bedrijven - die veel groter zijn dan gemiddeld - kregen bijna 100.000 euro beschikbaar uit eigen middelen mede door vrij hoge besparingen. Daarnaast werd 110.000 euro per jaar aan vreemd kapitaal aangetrokken.

7.6 Inkomen

7.6.1. Gezinsinkomen

Het gemiddelde gezinsinkomen uit bedrijf in 2004 wordt geraamd op 28.000 euro per bedrijf (tabel 7.10). In 2004 spannen vooral pluimveebedrijven de kroon met negatieve inkomens, maar ook glastuinbouwbedrijven en akkerbouwers verdienen minder dan in 2002 en 2003. In 2004 scoorde de varkenshouderij, na een paar slechte jaren, bovengemiddeld.

Het inkomen van buiten het bedrijf bedroeg gemiddeld 13.000 euro (tabel 7.8). Vooral de overige inkomsten nemen de laatste jaren toe. Deze bestaan voornamelijk uit opbrengsten uit vermogen en uitkeringen. De opbrengsten uit vermogen waren in 2001 en 2002 erg laag en zelfs soms negatief door lage rendementen en koersverliezen. Op 43% van de bedrijven bleven de inkomsten van buiten het bedrijf in 2004 beperkt tot 5.000 euro. Het gaat voornamelijk om rentevergoedingen en inkomsten uit uitkeringen als kinderbijslag. Op 10.000 bedrijven (15%) lagen de inkomsten van buiten het bedrijf boven de 25.000 euro.

Tabel 7.10		Resultaten per bedrijf (1.000 euro) op land- en tuinbouwbedrijven, 2001-2004			
	2001	2002	2003	2004 (r)	
Gezinsinkomen uit bedrijf	40,9	30,6	37,2	28,0	
Inkomen buiten bedrijf	7,6	9,8	12,9	13,0	
w.v. arbeid	4,8	5,6	5,7	6,0	
overig	2,8	4,3	7,2	7,0	
Totaal gezinsinkomen	48,5	40,4	50,1	41,0	
Belastingen	2,7	3,7	5,1	5,0	
Gezinsbestedingen	32,7	38,3	37,8	38,5	
Besparingen	13,2	-1,6	7,2	-2,5	

Bron: Informatienet.

In 2004 zal volgens de raming gemiddeld 2.500 euro per bedrijf ontspaard worden. De verschillen tussen de bedrijven zijn echter groot. In 2003 kampte een kwart met forse ontsparingen (meer dan 20.000 euro), een kwart met lichte ontsparingen (tot 20.000 euro), een kwart realiseerde lichte besparingen (tot 20.000 euro) en een kwart forse besparingen (meer dan 20.000 euro). Ongeveer 4.500 bedrijven spaarden meer dan 80.000 euro.

7.6.2 Lage inkomens

De grote inkomensverschillen in de land- en tuinbouw worden onder andere veroorzaakt door verschillen in prijsvorming van de diverse producten, schaalgrootte, technische resultaten en verschillen in financiering. In de periode 2001-2003 bleef gemiddeld 29% van de gezinnen met het totale inkomen onder een minimuminkomensgrens. Voor 2003 is dat een inkomen van 22.300 euro, gelijk aan de inkomenseis die geldt voor de loaz-regeling (Inkomensvoorziening oudere en gedeeltelijk arbeidsongeschikte gewezen zelfstandigen). Op basis van alleen het inkomen uit bedrijf zou 44% van de gezinnen onder deze grens blijven, maar 15% weet het inkomen door activiteiten buitenshuis boven de grens te brengen (tabel 7.11). Dit zijn vooral kleine bedrijven, ingesteld op een beperkt inkomen uit het bedrijf. De bedrijven die onder de minimuminkomensgrens blijven kunnen niet of onvoldoende reserveren voor toekomstige investeringen.

De inkomensverschillen worden mede veroorzaakt door de prijsvorming van producten. In de beschreven periode ging de varkenshouderij door een diep inkomensdal. Twee van de drie gezinnen op varkensbedrijven bleef onder de minimumgrens (figuur 7.6). In de melkveehouderij en glastuinbouw was dat niet meer dan een vijfde. Vooral in de akkerbouw zijn veel gezinnen mede gericht op nevenactiviteiten.

7.6.3 Bedrijfstoeslagen

De hectaretoeslagen en dierpremies bedroegen in 2003 gemiddeld over alle bedrijven ongeveer 5.000 euro per bedrijf. Bedrijven met hoge inkomens kregen niet zoveel meer aan toeslagen dan bedrijven met lage inkomens (tabel 7.12, p. 120). In totaal kreeg ongeveer 30% van de bedrijven geen EU-toeslag, circa een kwart maximaal 2.500 euro en 7% ontving meer dan 15.000 euro.

Uitgaande van de bedrijfsstructuur in 2003 kan ook de verwachte toeslag voor 2008 berekend worden, inclusief de toeslagen voor melk en suiker en de kortingen. De gemiddelde toeslagen zullen ruim verdubbelen. Hierdoor zal bijna 30% van het inkomen uit toeslagen bestaan. In de groep met de hoogste inkomens zal de helft van de bedrijven meer dan 15.000 euro aan inkomensvoorzieningen ontvangen. In de groepen met de laagste inkomens geldt dit voor 15 tot 20% van de bedrijven.

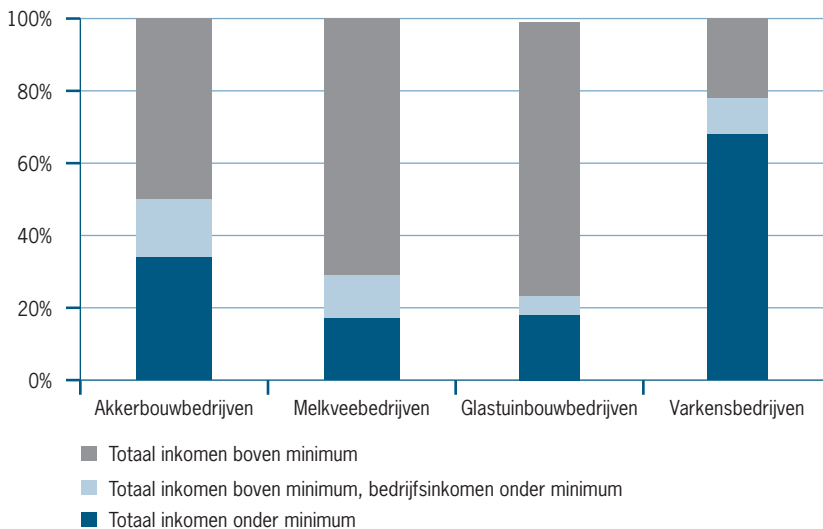
De toeslagen zijn het belangrijkste voor melkvee- en akkerbouwbedrijven. In 2003 ontving ongeveer één op de drie melkveebedrijven minder dan 2.500 euro aan toeslagen, in hoofdzaak slachtpremies en hectaretoeslagen voor maïs (figuur 7.7, p. 120). In 2008 zal bijna 60% van de melkveebedrijven meer dan 15.000 euro ontvangen. Het percentage akkerbouwbedrijven dat een dergelijk bedrag ontvangt neemt door de suikerhervormingen toe van ruim 20 tot 30%. De overige bedrijven ontvingen geen of vrij lage bedragen, de vleeskalverenbedrijven uitgezonderd.

Tabel 7.11 Resultaten van bedrijven (1.000 euro) naar hoogte inkomen ^{a)}, gemiddelde 2001-2003

	Totaal inkomen onder minimum	Totaal inkomen boven minimum		Totaal
		Bedrijfsinkomen onder minimum	Bedrijfsinkomen boven minimum	
Gezinnen (%)	29	15	56	100
Bedrijfsomvang (nge)	91	59	116	100
Resultaten per gezin				
Gezinsinkomen uit bedrijf	-3,8	8,4	57,6	32,4
Inkomsten buiten bedrijf	4,4	22,2	4,2	7,0
Totaal gezinsinkomen	0,5	30,5	61,8	39,4
Herkomst en besteding per bedrijf				
Besparingen	-30,0	1,4	22,0	3,9
Afschrijvingen	35,2	22,7	35,7	33,6
Overige eigen middelen	3,6	1,2	0,9	1,7
Mutatie vreemd vermogen	15,7	19,7	21,9	19,8
Totale kasstroom	24,5	45,0	80,5	59,0
Investeringen	35,8	35,0	60,7	49,6
Mutatie liquide middelen	-4,2	3,3	11,7	5,8
Overige bestedingen	-7,1	6,6	8,1	3,5

a) Voor methode zie Van Everdingen et al. (1999).

Bron: Informatienet.

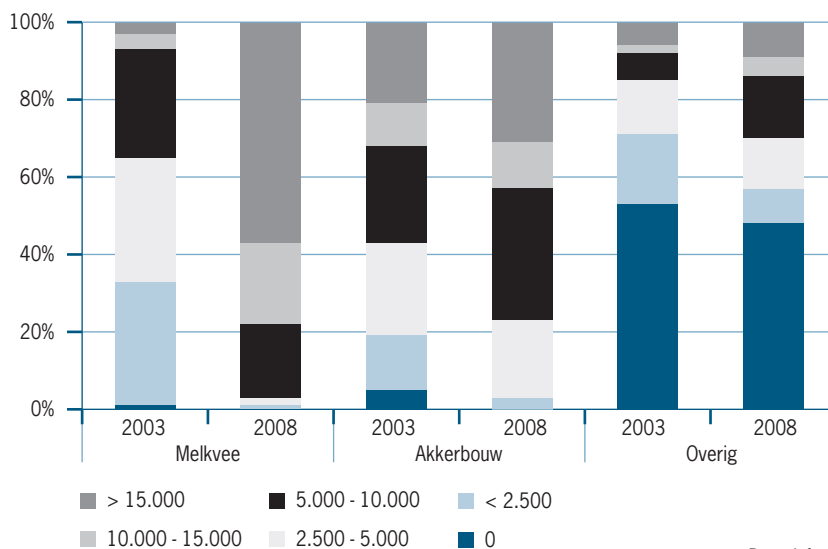
Figuur 7.6 Verdeling (%) van gezinnen naar hoogte inkomen, gemiddelde 2001-2003

Bron: Informatienet.

Tabel 7.12 Bedrijfstoeslagen naar hoogte gezinsinkomen, 2003 en 2008

	Gezinsinkomen uit bedrijf (1.000 euro) 2003				
	<10	10-30	30-50	>50	Totaal
Bedrijven (%)	31	22	19	28	100
Inkomen (1.000 euro)	-9,3	19,4	38,5	104,6	38,1
Toeslag 2003 (1.000 euro)	4,8	3,6	5,1	6,2	5,0
Toeslag 2008 (1.000 euro)	7,7	8,0	11,6	15,7	10,7
Aandeel toeslag 2003 in het inkomen (%)	-	18	13	6	13
Aandeel toeslag 2008 in het inkomen (%)	-	41	30	15	28

Bron: Informatienet.

Figuur 7.7 Verdeling (%) bedrijven naar hoogte bedrijfstoeslag, 2003 en 2008

7.7. Sectorinkomen

De bruto toegevoegde waarde van de Nederlandse land- en tuinbouw was bijna 4% lager dan in 2003 (tabel 7.13). De productiegroei in de veehouderij - mede door herstel van de pluimveehouderij na de vogelpestuitbraak in 2003 - zorgde voor een hoger verbruik van veevoer. De energiekosten namen af, ook al stegen de prijzen op de vrije markt. Een deel van de tuinders sloot al eerder contracten af die een groot deel van 2004 afdekten (zie ook par. 8.3).

De netto toegevoegde waarde daalde in 2004 met ongeveer 400 mln. euro (-6,5%) tot 6,0 mld. euro. De afschrijvingen stegen evenals in de afgelopen jaren met ongeveer 3%. Het totaalbedrag aan niet-productgebonden subsidies bleef met ruim 300 mln. euro vrijwel gelijk aan 2003. De samenstelling van deze subsidies veranderde echter aanzienlijk. De nieuwe toeslagen zijn goed voor 140 mln. euro. Deze komen in de plaats van de productgebonden subsidies die in de voorgaande jaren aan de akkerbouwproductie waren gekoppeld. In 2003 werd verder nog ruim 100 mln. euro uitgekeerd voor de geleden schade door de vogelpest.

Resterend inkomen

De netto toegevoegde waarde is de beloning voor de inzet van arbeid, grond en kapitaal. Na aftrek van betaalde lonen, rente en pacht blijft het resterend inkomen over. In 2004 lag dit met 2,3 mrd. euro op een historisch dieptepunt (tabel 7.14). Het aan loon betaalde bedrag steeg met ruim 1%, vooral door een toename van het aantal betaalde arbeidskrachten. De betaalde rente nam toe door een hoger rentetarief en een iets hoger investeringsniveau. Door een daling van het aantal niet betaalde arbeids-

Tabel 7.13 Toegevoegde waarde van de land- en tuinbouw, 2002-2004

	Waarde (mrd. euro)			Index 2004 (2003=100)		
	2002	2003 (v)	2004 (r)	Volume (r)	Prijs (r)	Waarde (r)
Totale brutoproductie	20,0	20,0	19,8	103	96	99
Aangekochte goederen en diensten	11,0	10,9	11,0	100	101	101
Zaaizaad	1,0	1,0	1,0	100	102	101
Veevoer	3,3	3,0	3,1	101	102	103
Energie	1,4	1,5	1,5	99	95	94
Kunstmest	0,3	0,3	0,3	101	102	103
Overige goederen en diensten	4,5	4,6	4,6	100	101	101
Bruto toegevoegde waarde tegen basisprijzen	9,1	9,2	8,8	106	91	96
Afschrijvingen	2,6	2,7	2,7			103
Heffingen ^{a)}	0,4	0,4	0,4			102
Subsidies ^{a)}	0,2	0,3	0,3			102
Netto toegevoegde waarde	6,1	6,4	6,0			94

a) Niet-productgebonden.

Bron: CBS; raming 2004 LEI.

Tabel 7.14 **Netto toegevoegde waarde en resterend inkomen van de land- en tuinbouw in Nederland, 1999-2004**

	1999	2000	2001	2002	2003 (v)	2004 (r)
Waarde (mrd. euro)						
Netto toegevoegde waarde	6,4	6,6	6,8	6,1	6,4	6,0
Betaalde loonkosten	1,8	1,8	2,0	2,1	2,2	2,2
Betaalde rente en (netto) pacht	1,2	1,4	1,5	1,4	1,5	1,6
Resterend inkomen	3,5	3,5	3,4	2,7	2,8	2,3
Indexcijfers (1994-1996=100)						
Netto toegevoegde waarde, reëel	86	89	86	76	76	71
Idem, per arbeidskracht	87	90	91	82	83	79
Totaal resterend inkomen, reëel	77	74	68	52	54	43
Idem, per arbeidskracht	86	86	84	65	72	60

Bron: CBS; raming 2004 LEI.

krachten nam het totale niveau van de arbeid (gemeten in arbeidsjaareenheden) met bijna 2% af. Zo bleef de daling van het resterend inkomen per arbeidseenheid nog enigszins beperkt, al was het resultaat in Europees verband teleurstellend te noemen (zie ook par. 3.3).

Glastuinbouw en champignonteelt

Kernpunten:

- productiewaarde glastuinbouw en champignonteelt gedaald
- aandeel primaire productie in toegevoegde waarde glastuinbouwcomplex is ruim tweederde
- toegevoegde waarde per arbeidsjaar glastuinbouwcomplex relatief hoog
- areaal glastuinbouw stabiel, aantal bedrijven 5% gedaald
- aantal champignonbedrijven harder gedaald dan teeltoppervlakte champignons
- aantal bedrijfsopvolgers in glastuinbouw- en champignonteelt gedaald
- bedrijfsresultaten glasgroenteteelt flink verslechterd
- lichte achteruitgang pot- en perkplantenbedrijven
- resultaten snijbloemenbedrijven stabiel
- resultaten champignonbedrijven opnieuw verslechterd
- glastuinbouwbedrijven investeren meer, champignonbedrijven nauwelijks

8.1 Het glastuinbouwcomplex

8.1.1 Algemeen

De productiewaarde van de glastuinbouw is in 2004, na twee achtereenvolgende jaren van groei, gedaald met 4% (tabel 8.1). De grootste daling deed zich voor in de glasgroentesector als gevolg van lagere prijzen. Alleen de productiewaarde van pot- en perkplanten nam in 2004 licht toe.

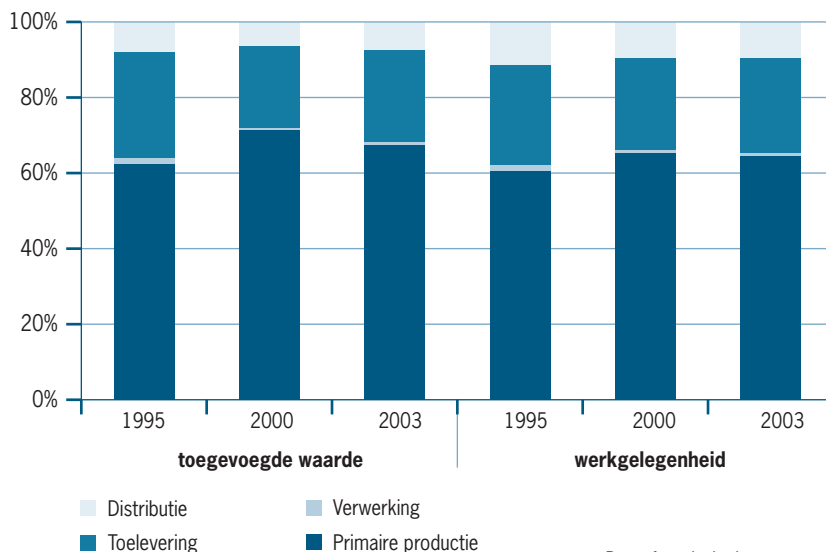
Het glastuinbouwcomplex (inclusief champignons) bevat niet alleen de primaire sector, maar ook de groente- en fruitverwerkende industrie, toeleverende bedrijfstakingen en distributiebedrijven. Het aandeel van de primaire glastuinbouw en champignonteelt in de totale toegevoegde waarde van het glastuinbouwcomplex bedroeg in 2003 meer dan tweederde (figuur 8.1). De bijdrage van de snijbloemeteelt binnen de primaire sector was in 2003 met 42% het belangrijkste, gevolgd door die van pot- en perkplanten (27%), glasgroenten (23%) en champignons (6%).

Tabel 8.1 Productiewaarde (mln. euro) glastuinbouw en champignonteelt, 1990-2004

	1990	1995	2000	2002	2003	2004 (v)	2004 in % van 2003
Glasgroente	1.173	1.067	1.259	1.192	1.320	1.100	83
Snijbloemen	1.480	1.614	2.086	2.149	2.138	2.125	99
Pot- en perkplanten	769	865	1.149	1.301	1.395	1.415	101
Totaal glastuinbouw	3.422	3.546	4.494	4.642	4.853	4.640	96
Champignons	182	245	316	303	280	265	95

Bron: Productschap Tuinbouw.

Figuur 8.1 Aandeel (%) van diverse schakels in toegevoegde waarde en werkgelegenheid van het glastuinbouwcomplex, 1995-2003



In de periode 1995-2003 steeg de toegevoegde waarde van het glastuinbouwcomplex met 21% tot 4,8 miljard euro. Het aandeel van het glastuinbouwcomplex in de toegevoegde waarde van het totale agrocomplex lag in 1995 op 19%, steeg naar ruim 21% in 2000 en viel in 2003 terug tot 20,3%. De inkomsten uit exportactiviteiten zijn voor het glastuinbouwcomplex belangrijker dan voor het totale agrocomplex; bijna 90% van de verdiensten is met de buitenlandse afzet verbonden.

De werkgelegenheid van het glastuinbouwcomplex steeg tussen 1995 en 2003 met 1,5% tot 66.800 arbeidsjaren. Het aandeel in de werkgelegenheid van het totale agrocomplex nam in dezelfde periode toe tot bijna 17%. Het glastuinbouwcomplex heeft daarmee een fors hogere toegevoegde waarde per arbeidsjaar dan het agrocomplex als geheel.

8.1.2 Glasgroenten

In de glasgroentesector behoren de traditionele veilingen min of meer tot het verleden. Deze hebben zich ontwikkeld tot brede afzetorganisaties, zoals Veiling ZON en The Greenery (zie ook par. 4.4). Daarnaast zijn er groothandelsbedrijven, zoals importeurs, exporteurs, grossiers, groentebewerkingsbedrijven, sorteer- en pakstations en commissionairs. In totaal waren in 2004 1.550 bedrijven actief in de handel van groenten en fruit, 62 meer dan in 2003. Circa 60% van de omzet in de binnenlandse groothandel in groenten en fruit is gerelateerd aan handel in verse groenten (HBAG, 2005).

Tabel 8.2 Export (mln. kg) van glasgroenten naar de belangrijkste afzetlanden, 2004						
	Tomaat		Paprika		Komkommer	
	Hoeveelheid	Mutatie (%) t.o.v. 2003	Hoeveelheid	Mutatie (%) t.o.v. 2003	Hoeveelheid	Mutatie (%) t.o.v. 2003
Totaal alle landen	606,6	12	282,7	4	338,0	4
Duitsland	276,1	8	105,3	1	226,4	-1
Verenigd Koninkrijk	120,0	3	58,8	11	49,7	28
Zweden	38,8	32	15,5	13	6,2	16
Italië	33,6	-15	- a)	-	- a)	
Frankrijk	20,5	-1	9,1	5	12,1	-9
Verenigde Staten	12,0	-24	20,3	-11	- a)	
a) Onbekend			Bron: KCB/Productschap Tuinbouw.			

Export belangrijkste glasgroenten gestegen

De export van de belangrijkste glasgroenten is in 2004 gestegen (tabel 8.2). Vooral de export van tomaten nam door areaaluitbreiding sterk toe (21%); de export van losse tomaten nam daarentegen met 3% af. De stijging van de export van paprika's is vooral toe te schrijven aan de mixverpakkingen (7%) en rode paprika (4%). De export van paprika en tomaten naar de Verenigde Staten (VS) stond sterk onder druk. Belangrijke oorzaak daarvan was de relatief dure euro ten opzichte van de dollar. Bij tomaten speelt ook het grotere lokale aanbod en de toenemende concurrentie uit Canada en Mexico mee.

Samenwerking binnen detailhandel beperkt

Het aantal AGF-ondernemers (aardappelen, groente en fruit) is de afgelopen jaren teruggelopen tot ruim 1.500 in 2003. Samen exploiteerden deze ondernemers 1.600 winkels. Daarnaast zijn er ruim 1.500 ambulante handelaren in de branche actief. De meeste ondernemers in de AGF-branche behoren tot de zogenaamde ongebonden zelfstandigen (89%). Circa 6% van de winkels is aangesloten bij een keten, de grootste zijn Lubbers en Goudreinet. Ongeveer 5% van de winkels maakt onderdeel uit van een in- en/of verkoopsamenwerkingsverband, zoals De Echte Groenteman. Het aandeel van de groentewinkels in de totale bestedingen aan verse groenten bedroeg in 2003 circa 12%. Het aandeel van de supermarkten was 74% (HDB, 2004a).

8.1.3 Snijbloemen en potplanten

In 2004 steeg de totale omzet van de Nederlandse bloemenveilingen, net als in 2003, marginaal met 0,6% tot 3.624 miljoen euro. Daarmee maken de veilingen de laatste twee jaar een duidelijke pas op de plaats. De stagnatie van de omzet is het gevolg van de kwakkelende economische situatie in de

belangrijkste afzetlanden en de ongunstige dollarkoers, waardoor de opbrengstprijzen onder druk staan. De veilingomzet van Nederlandse snijbloemen, kamer- en tuinplanten nam zelfs iets af en bedroeg in totaal 3.039 miljoen euro. Ook in 2004 was roos de meeste verkochte snijbloem met een aandeel van ruim 26% in de omzet. De omzetstijging van de nummer één in het veilingklassement bij kamerplanten, phalaenopsis, was met 32% opmerkelijk groot.

Ruim 60% van de wereldhandel in bloemen en planten loopt via de vier Nederlandse bloemenveilingen. De buitenlandse veilingaanvoer betreft vrijwel enkel snijbloemen. In 2004 nam de aanvoer van snijbloemen uit het buitenland met ruim 3,5% toe, meer dan de aanvoer uit Nederland (0,6%). Het aandeel van importbloemen in de totale snijbloemenaanvoer steeg hiermee tot 29% in 2004 tegen 26,7% in 2000. Het aandeel van de importbloemen in de veilingomzet nam in dezelfde periode overigens minder hard toe, met zo'n 1% tot 20,6% in 2004 (Reinders, 2005). Dit hangt samen met het assortiment importbloemen, zoals kleinbloemige importrozen versus grootbloemige rozen uit Nederland. Ook de kwaliteit van de importbloemen kan niet altijd tippen aan de Nederlandse. Kenia is het belangrijkste importland met een aandeel van 39% in de totale importomzet, gevolgd door Israël, Zimbabwe, Ecuador en Oeganda. De belangrijkste importsnijbloemen qua veilingomzet zijn: roos, gips, hypericum, solidago en anjer. Opvallend is de sterke importgroei van grootbloemige rozen (38%).

Grote rol exporteurs in groothandel

De groothandel vormt een belangrijke schakel in de handel in bloemen en planten. In 2004 waren er 1.132 groothandelsbedrijven geregistreerd, 24 minder dan in 2003. Door fusies en overnames (concernvorming) vindt een behoorlijke schaalvergroting plaats binnen de groothandel. Zo'n 50% van de totale omzet in de export van snijbloemen werd door ongeveer 5% van de bedrijven gerealiseerd. Bij potplanten was dit percentage nog lager, 2,4% ofwel 20 bedrijven (HBAG, 2005).

De belangrijkste groep bedrijven binnen de groothandel is de groep verzendexporteurs met een aandeel van ongeveer 82% in de totale exportomzet. De lijnrijders vormen met circa 7% van de exportomzet de tweede groep (Westerman et al., 2003). Een lijnrijder biedt zijn producten letterlijk 'op de stoep' van de bloemenwinkel in het binnen- en buitenland aan. Daarnaast is voor de lijnrijder ook de markthandelaar een belangrijke afnemer. Een verzendexporteur daarentegen verzendt enkel op bestelling gekochte bloemen en planten naar de buitenlandse afnemers. Voor verzendexporteurs is de veiling het belangrijkste inkoopkanaal. De specialisatiegraad van Nederlandse exporteurs is hoog; ruim 90% van de bedrijven heeft zich gespecialiseerd op één afzetkanaal (Westerman et al., 2003). Voor de meeste exporteurs is de buitenlandse groothandel het belangrijkste afzetkanaal gevolgd door supermarkten/warenhuizen en de zelfstandige bloemenwinkel (HBAG, 2005).

Lichte stijging export sierteelt

In 2004 is de totale exportwaarde van snijbloemen, pot- en tuinplanten gestegen met 2,3% tot 4.663 miljoen euro (tabel 8.3). De export van snijbloemen nam in 2004 meer toe dan in 2003. Dat geldt niet voor pot- en tuinplanten waar in voorgaande jaren groeipercentages van meer dan 10% werden gerealiseerd. De beperkte exportgroei hangt nauw samen met de geringe economische groei in de belangrijkste afzetlanden. Zo daalde de export naar Duitsland, het belangrijkste afzetland. Door de

Tabel 8.3	Exportwaarde (mln. euro) van snijbloemen en pot- en tuinplanten naar de belangrijkste afzetlanden, 2004			
	Snijbloemen		Pot- en tuinplanten	
	Exportwaarde	Mutatie (%) t.o.v. 2003	Exportwaarde	Mutatie (%) t.o.v. 2003
Totaal alle landen	3.052	2	1.611	4
Duitsland	909	-1	619	-1
Verenigd Koninkrijk	612	8	159	4
Frankrijk	434	-2	196	7
Italië	182	3	131	12
België	97	0	82	11

Bron: HBAG Bloemen en Planten.

invoering van een tolheffing voor grote vrachtwagens brengt de export naar Duitsland vanaf 2005 extra kosten met zich mee.

Ook de dure euro speelde de Nederlandse telers in 2004 parten, waardoor de export naar landen buiten de Euro-zone onder druk stond. De exportwaarde van snijbloemen naar de VS en Zwitserland daalde met respectievelijk 11% en 7% ten opzichte van 2003. Uitgedrukt in dollars daalde de export van snijbloemen naar de VS slechts met 2% (Van der Salm, 2005). Een extra tegenvaller in 2004 was de Russische importstop op bloemen en planten - en later ook voor andere agrarische producten - uit Nederland per eind juni na de vondst van Californische trips in een partij planten. Hierdoor werd de sterke exportstijging van snijbloemen in het eerste half jaar (11%) volledig tenietgedaan. Per saldo is de exportwaarde van snijbloemen naar de Russische Federatie met 10% gedaald. Met ingang van 15 februari 2005 zijn de grenzen weer geopend voor snijbloemen en potplanten. Wel is een speciaal exportcertificaat vereist en worden alle partijen geïnspecteerd.

Ondanks de sterke euro ten opzichte van het pond steeg de exportwaarde van pot- en tuinplanten naar het Verenigd Koninkrijk (VK) met 4% en die van snijbloemen met zelfs 8%. De exportwaarde van snijbloemen is de laatste vijf jaar met 150 miljoen euro toegenomen. Ruim driekwart van de Britse import van snijbloemen komt uit Nederland. Ook is Nederland de belangrijkste leverancier van potplanten met een aandeel van 67% (Van Dijk en Jansen, 2004).

Verschuivingen marktaandeel detailhandel

De laatste jaren is het marktaandeel van de bloemist sterk gedaald ten koste van de supermarkt. Naar verwachting zet deze trend door en verkopen de Nederlandse supermarkten binnen vijf jaar twee keer zoveel bloemen en planten (Sanders, 2005). In 2004 ging er in de levensmiddelenbranche voor circa 180 miljoen euro om aan bloemen en planten. De verkrijgbaarheid bij supermarkten is nu nog relatief gering, zo'n 45% van de supermarkten heeft bloemen en planten in het assortiment (Sanders, 2005). Voor bloemisten leidt het verlies van marktaandeel, in combinatie met het feit dat consumenten minder geld uitgeven aan snijbloemen en planten, tot teruglopende bedrijfsresultaten. Specialisatie, bijvoor-

beeld in de cadeaumarkt, de zakelijke markt of de bulkverkoop voor eigen gebruik, is daarom noodzakelijk. Ook samenwerking is een belangrijk instrument om de marktpositie en bedrijfsresultaten te verbeteren. Samenwerking in ketenverband komt in de bloemendetailhandel nauwelijks voor; maar liefst 94% van de winkels in de branche behoort tot de zogenoemde ongebonden zelfstandigen. Hoogstens 10% van alle bloemisten werkt samen op het gebied van inkoop, promotie of verkoop, terwijl dit percentage voor de totale detailhandel 40 is. Eigenlijk vindt alleen op het terrein van de verzending van bloemengroeten - via Fleurop en Interflora - op grote schaal samenwerking plaats (HDB, 2004b en HDB, 2004c).

8.1.4 Champignons

De productiewaarde van champignons is in 2004 opnieuw afgenomen (tabel 8.1), als gevolg van lagere opbrengstprijzen en een daling van de totale teeltoppervlakte. Nederland is veruit het belangrijkste productieland binnen de EU. De Nederlandse productie was met zo'n 260 miljoen kilo in 2003 twee keer zo groot als de productie van de nummers twee en drie, Frankrijk en Polen. De komende jaren zal naar verwachting de concurrentie uit met name Polen verder toenemen.

Binnen de champignonsector zijn min of meer twee ketens te onderscheiden, een voor de versmarkt en voor de industrie. Van de Nederlandse productie is naar schatting 55% bestemd voor de industrie en circa 45% voor de versmarkt (Cadel en Van den Berg, 2004). De afzet van verse champignons verloopt hoofdzakelijk via verschillende gespecialiseerde handelsbedrijven. Marktleider is The Greenery. Andere gespecialiseerde handelsbedrijven zijn Banken Champignons, Limax en Heveco. De afzetmarkt voor champignons voor de verwerkende industrie is veel sterker geconcentreerd. In 2002 zijn de grootste bedrijven, Holco en Lutèce, gefuseerd en verder gegaan onder de naam Lutèce. Het veel kleinere bedrijf Prochamps is meer gespecialiseerd in specialiteiten.

Verenigd Koninkrijk en Duitsland belangrijkste afzetlanden champignons

De totale export van verse champignons bedroeg in 2004 bijna 98 miljoen kilo, 4% meer dan in 2003. Het VK is met een aandeel van 49% in de export het belangrijkste afzetland. Andere belangrijke afzetlanden zijn Duitsland en Frankrijk. De export naar de Scandinavische landen daalde in 2004 sterk, omdat Nederland in deze landen steeds meer concurrentie van Polen ondervindt.

De laatste jaren verloopt de uitvoer van champignonconserven om verschillende redenen stroef. In de periode 1999-2003 is de uitvoer van Nederlandse champignonconserven gedaald van 154 miljoen kilo naar 124 miljoen kilo, vanwege onder meer teruglopende consumptie in een aantal Europese landen. In Duitsland, het belangrijkste afzetland met een aandeel van 43%, nam de consumptie wel licht toe, maar ondervond Nederland veel concurrentie van China en Frankrijk. Ook op de Franse markt, Nederlands tweede afzetmarkt, is de concurrentie sterk. Omdat Frankrijk zelf ook een belangrijke producent van champignonconserven is, zal verdere afzetgroei in de toekomst moeilijk zijn (Cadel en Van den Berg, 2004).

Consumptie champignons min of meer stabiel

Bijna 70% van de op de binnenlandse afzet van champignons gaat naar de horeca, catering et cetera. Ongeveer 30% vindt via de detailhandel hun weg naar de consument. In 2002 was de supermarkt het belangrijkste aankoopkanaal (85%), gevolgd door de markt en de groentewinkel met een aandeel van respectievelijk 8% en 5% (Cadel en Van den Berg, 2004). Wanneer de trend uit voorgaande jaren zich heeft doorgezet, is in 2004 het marktaandeel van de supermarkt verder gegroeid.

8.2 Structuur

8.2.1 Glastuinbouw

Het Zuidhollands glasdistrict kent een grote concentratie van de teelt van glasgroenten, snijbloemen en pot- en perkplanten. De nieuwe fusiegemeente Westland is met ongeveer een kwart van het totale areaal glas de grootste glastuinbouwgemeente van Nederland. Het is de gemeente met onder andere de meeste hectares tomaten, paprika's, chrysanten, pot- en perkplanten. Daarnaast is er nog een sterke concentratie van sierteelt rondom Aalsmeer en van groenteteelt in de regio Venlo (figuur 8.2). Het Westland, Aalsmeer en omgeving en het cluster Venlo zijn in de Nota Ruimte aangewezen als greenports (zie par. 5.5).

De sterke regionale concentratie hangt samen met een aantal factoren, zoals de relatief hoge lichtinstraling langs de kust die gunstig is voor de productie. Ook de aanwezigheid van afzetorganisaties voor groenten en/of sierteeltproducten, de afstand tot grote afzetgebieden zoals het Ruhrgebied en de afstand tot mainports als Schiphol en de Rotterdamse haven is belangrijk. Hoewel een aantal van deze factoren in het huidige ICT-tijdperk aan belang afneemt, spelen ze nog steeds een belangrijke rol bij de vestigingskeuze van ondernemers.

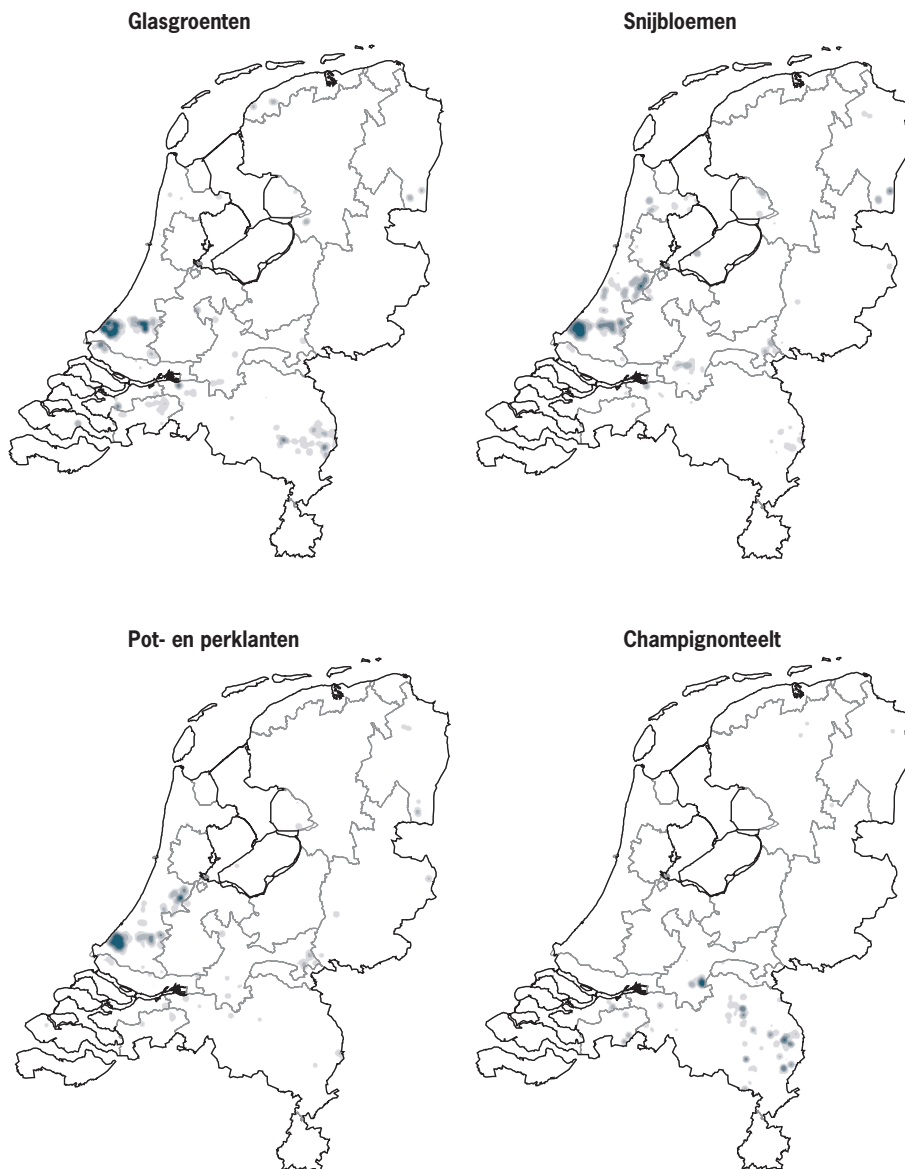
Voor sommige gewassen zijn er gemeentelijke concentraties. Zo is meer dan de helft van het areaal chrysant geconcentreerd in de gemeente Westland (37%) en Zaltbommel (23%). Bij roos is de gemeentelijke concentratie minder sterk. Het Westland is met nog geen 10% van het areaal de grootste rozengemeente gevolgd door Emmen (8%) en Uithoorn (7%). De teelt van paprika's concentreert zich in het Zuidhollands glasdistrict; de teelt van komkommer is meer verspreid over het land. De productie van potplanten, zowel bladplanten als bloeiende planten, bevindt zich volledig in het Zuidhollands glasdistrict en de regio Aalsmeer.

Aantal bedrijven met glastuinbouw daalt harder dan areaal glastuinbouw

Het totale areaal glastuinbouw is in 2004 met nog geen half procent gedaald tot 10.510 ha. Het aantal bedrijven met glastuinbouw nam met ruim 5% af (figuur 8.3, p. 131). Het aantal gespecialiseerde glastuinbouwbedrijven daalde eveneens met ruim 5%, tot 6.390. Hieruit volgt dat de gemiddelde bedrijfsgrootte van gespecialiseerde glastuinbouwbedrijven nog altijd toeneemt. De daling van het aantal bedrijven deed zich voor in alle sectoren.

Het totale areaal snijbloemen nam met meer dan 3% af, het areaal rozen bleef constant na enkele jaren van afname. Bij potplanten steeg het areaal bloeiende potplanten met 4%, het areaal groene

Figuur 8.2 Overzichtskarten concentratie glastuinbouw en champignonteelt in Nederland (nge/km²)



Bron: CBS-landbouwtelling, kaarten op basis van natuurlijke verdeling; bewerking LEI.

planten daalde bijna 2%. Het areaal perkplanten groeide sterk, met 8%. Het areaal tomaten nam eveneens met 8% toe. De groei zat vooral bij tomatomaat. Het areaal paprika was stabiel, wel deden zich kleine verschuivingen in kleur voor. Het totale areaal komkommer daalde met 3%.

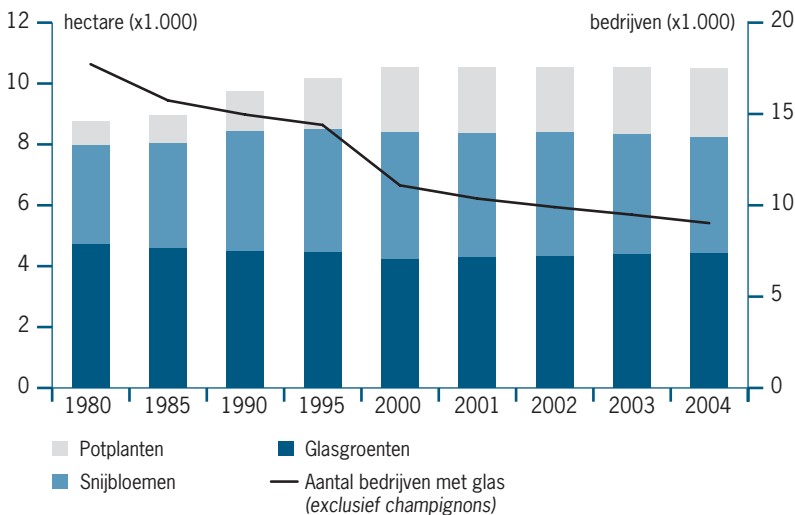
In 2004 is de biologische glastuinbouwsector qua areaal en aantal bedrijven min of meer stabiel gebleven. Tomaat en paprika zijn de belangrijkste biologische glasgroenten (Biologica, 2005).

Steeds minder bedrijfsopvolgers

De gemiddelde bedrijfsgrootte in de glastuinbouw en champignonteelt neemt al jaren toe. Parallel daaraan is ook het aantal bedrijven met een rechtspersoon, de zogenaamde NV's en BV's, toegenomen. In de periode 1996-2004 ging het om een groei van 14% tot 1.220 bedrijven, het aantal bedrijven met een persoonlijke onderneming daalde in deze periode met 35% (tabel 8.4). De toename deed zich vooral voor eind jaren negentig. In 2004 had 18% van de bedrijven een rechtspersoon. De gemiddelde bedrijfsgrootte van bedrijven met een rechtspersoon (494 nge) is ruim twee keer zo groot als die van een persoonlijke onderneming (210 nge).

Van de helft van het aantal persoonlijke ondernemingen in 2004 is de oudste ondernemer ouder dan 50 jaar (tabel 8.4). Dit is ongeveer gelijk aan de situatie in 1996 en in 2000. Het opvolgingspercentage, dat is het aandeel bedrijven met een opvolger in procenten van de bedrijven met een ondernemer ouder dan 50 jaar, is echter teruggelopen tot 36% in 2004. Dit is behoorlijk laag. Van de bedrijven zonder opvolger mag verwacht worden dat ze op korte of middellange termijn zullen ophouden te bestaan. In totaal gaat het om zo'n 1.780 bedrijven met ongeveer 17% van de totale teeltoppervlakte in de glastuinbouw en champignonteelt.

Figuur 8.3 Areaal en aantal bedrijven met glastuinbouw, 1980-2004



Bron: CBS-Landbouwelling, bewerking LEI.

Tabel 8.4 Ondernemingsvorm en opvolgingssituatie in de glastuinbouw ^{a)}, 1996-2004

	1996	2000	2004
Totaal aantal bedrijven	9.630	8.420	6.750
Rechtspersoon	1.070	1.260	1.220
Persoonlijke onderneming			
jonger dan 50 jaar	4.360	3.470	2.750
ouder dan 50 jaar, met opvolger	1.800	1.560	1.000
ouder dan 50 jaar, zonder opvolger	2.390	2.140	1.780
Aandeel ouder dan 50 jaar (in %)	49	52	50
Opvolgingspercentage	43	42	36
a) Inclusief champignonsector		Bron: CBS-Landbouwelling, bewerking LEI.	

Toename aantal tijdelijke arbeidskrachten

Het totaal aantal werkzame personen in de glastuinbouw is tussen 2002 en 2003 met bijna 3% gestegen. Vooral het aandeel werknemers met een tijdelijk contract nam toe. In de glasgroenteteelt daalde zelfs het aantal vaste arbeidskrachten. Uit de Arbeidsmarktmonitor Tuinbouw voor 2004 blijkt dat deze trends zich in 2004 hebben voortgezet. Binnen de glasgroenteteelt is het percentage werknemers met een tijdelijk contract gestegen naar ongeveer 39%. In de sierteelt is dit circa 22%. Om de flexibiliteit in de bedrijfsvoering te vergroten, is daarnaast ook gebruik gemaakt van losse krachten, zoals scholieren, en wordt arbeid ingehuurd, zoals uitzendkrachten en loonwerkers. Dit is, met zo'n circa 25% van de loonsom, een aanzienlijk deel. Verder zijn seizoenarbeiders ingezet. Na een aarzelende start is de deelname van de glastuinbouw aan het LTO-project Seizoensarbeid in 2004 flink gestegen. Hierdoor is de personeelsvoorziening op de deelnemende bedrijven sterk verbeterd. In 2004 werden binnen de glastuinbouw 2.296 vacatures aangemeld, waarvan 1.675 vacatures via het project zijn ingevuld (LTO, 2004). In totaal hebben 262 glastuinbouwbedrijven deelgenomen aan het project seizoenarbeid. In het eerste kwartaal 2005 zijn inmiddels 3.111 vacatures door tuinders aangemeld bij het Centrum voor Werk en Inkomen (CWI), tegenover 1.025 vacatures in het eerste kwartaal van 2004 (Anoniem, 2005). Volgens het CWI kan dit erop wijzen dat tuinders minder gebruik maken van illegale arbeid. De conclusie dat de illegaliteit in de glastuinbouw mede door het project seizoenarbeid is verminderd, wordt ondersteunt door een onderzoek waaruit blijkt dat het geschatte percentage illegale arbeidsjaren stevig is gedaald in de periode 1990-2002 (De Bakker et al., 2004).

In de glastuinbouwsector vormen van oudsher eenzijdig en kortcyclisch werk, intern transport en handmatig oogsten, de grootste risico's voor ziekteverzuim. Door de sector wordt op alle fronten gewerkt aan een verdere daling van het ziekteverzuim. Desondanks is het ziekteverzuim als gevolg van rugklachten toegenomen. Het totale ziekteverzuim in de glastuinbouw nam echter wel af; het ziekteverzuimpercentage (exclusief zwangerschapverlof) daalde van 2,6% in 2003 naar 2,4% in 2004. Dit was lager dan de gemiddelde 2,7% van de totale agrarische sector (Stigas, 2005).

8.2.1 Champignonteelt

De teelt van champignons en andere paddestoelen is sterk geconcentreerd in Noord-Limburg, Brabant en de Bommelerwaard (figuur 8.2). De gemeentes Maasdriel en Horst aan de Maas hebben samen bijna een derde van de teeltoppervlakte. Het totale areaal champignonteelt is in 2004 met meer dan 3% gedaald tot 846.000 m² (figuur 8.4). Het aantal bedrijven met champignons nam met maar liefst 14% af tot 330 bedrijven. Circa een kwart van de bedrijven teelt voor de industrie. Deze bedrijven nemen circa de helft van het totale areaal voor rekening (Cadel en Van den Berg, 2004).

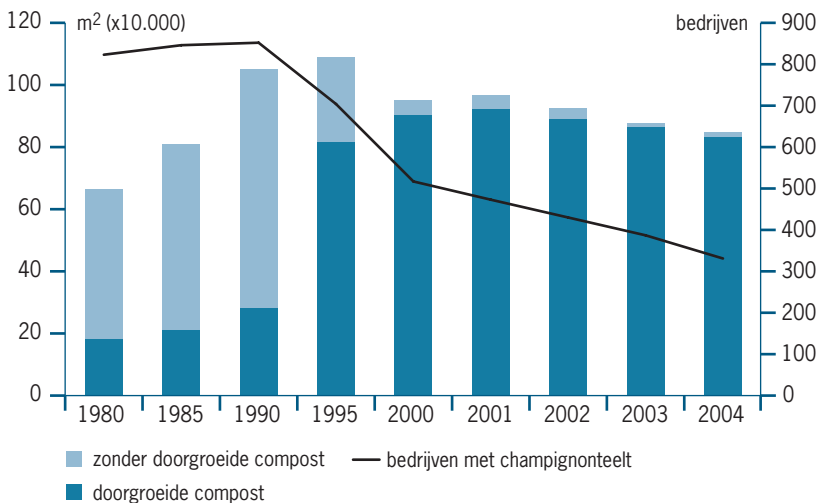
In 2004 waren er circa 10 biologische telers met een oppervlakte van zo'n 20.000 m² (Biologica, 2005).

8.3 Bedrijfsresultaten

8.3.1 Glastuinbouw

De prijzen voor de meeste glasgroenten waren in 2004 matig tot zeer slecht. De prijzen voor tomaten waren 35 tot 40% lager dan in 2003, voor paprika gemiddeld 15%, voor aubergine gemiddeld 5%. De middenprijs voor komkommer kwam ongeveer 5% lager uit, al had het moment van teeltwisseling

Figuur 8.4 Aantal bedrijven met champignons en aantal m², 1980-2004



Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

grote invloed op de middenprijs per bedrijf. Een belangrijke oorzaak van deze prijsdalingen was overaanbod op de Europese markt, vooral in de zomermaanden. Gunstige productieomstandigheden door lage temperaturen in vergelijking met de warme zomer van 2003 waren hier debet aan. Per saldo nam de Nederlandse productie van tomaten en paprika met 0,5 tot 1% per m² toe. De gemiddelde productiestijging bij komkommer was groter doordat er meer jaarrond werd geteeld. Keerzijde van de lagere temperaturen in de zomermaanden was de tegenvallende consumentenvraag. Daarnaast ondervonden de Nederlandse glasgroentetelers hinder van de dure euro ten opzichte van de dollar (paragraaf 8.1.1).

Door een sterke daling van de opbrengsten bij min of meer gelijkblijvende kosten is de rentabiliteit van het gemiddelde glasgroentebedrijf gedaald naar 89% in 2004 (tabel 8.5). Ook het gezinsinkomen uit bedrijf nam sterk af. Per bedrijf werd gemiddeld 38.000 euro ontspaard.

Resultaten snijbloemenbedrijven min of meer stabiel

De maandelijks omzetontwikkeling van de bloemenveilingen kende in 2004 een grillig verloop, waarbij flinke stijgingen en -dalingen elkaar afwisselden. De veilingomzet van Nederlandse snijbloemen is uiteindelijk over 2004 met iets meer dan 1% teruggelopen (De Bont en Van der Knijff, 2004). Gemiddeld daalden de prijzen met 3%, maar werden meer snijbloemen verkocht (1,5%) ondanks een afname van het areaal met bijna 3%. Dit duidt op een stijging van de productie per m².

De kosten voor het gemiddelde snijbloemenbedrijf namen in 2004 met meer dan 1% toe. Met name de rente- en afschrijvingskosten zijn gestegen door een hogere rente en de investeringen die de afgelopen jaren gedaan zijn (tabel 8.6 en 8.7). Hier stond tegenover dat de meeste bedrijven een lagere prijs betaalden voor gas, al kan dit per bedrijf verschillen afhankelijk van de contractvorm. Doordat de kosten ongeveer even hard gestegen zijn als de opbrengsten lag de opbrengsten/kostenverhouding op hetzelfde niveau als in 2003 (tabel 8.5). Het gezinsinkomen uit bedrijf nam met 5.000 euro toe tot 43.000 euro. Gemiddeld werd per bedrijf 20.000 euro ontspaard.

Lichte achteruitgang voor pot- en perkplantenbedrijven

Het aantal verkochte kamerplanten op de Nederlandse bloemenveilingen is in 2004 nagenoeg gelijk aan dat van 2003. Wel zijn er relatief meer duurdere planten verkocht, zoals bijvoorbeeld phalaenopsis. Rekening houdend met deze verschuiving in het assortiment is de gemiddelde opbrengstprijs voor kamerplanten in 2004 met 4% gedaald. De gemiddelde opbrengstprijzen voor tuinplanten, waartoe ook perkplanten behoren, zijn over het hele jaar gezien zelfs 9% lager.

De kosten voor het gemiddelde pot- en perkplantenbedrijf zijn in 2004 met ruim 1,5% gestegen tot 55 euro per m². Over de hele linie namen de kosten toe, uitgezonderd energie. De rente- en afschrijvingskosten namen relatief gezien het sterkst toe. Per saldo resulteerden deze hogere kosten bij min of meer gelijkblijvende opbrengsten in een daling van de rentabiliteit met 2 procentpunten (tabel 8.5). Hiermee is de teelt van pot- en perkplanten net niet kostendekkend. Het gezinsinkomen bedroeg circa 75.000 euro. De besparingen lagen rond de 20.000 euro per bedrijf.

Tabel 8.5 Resultaten van glastuinbouwbedrijven naar type, 2002-2004			
	Glasgroenten	Snijbloemen	Potplanten
Kenmerken, 2004 ^{a)}			
Aantal bedrijven	2.030	2.760	1.310
Oppervlakte glas per bedrijf (ha)	1,8	1,5	1,4
Nge per bedrijf	228	239	257
Ondernemers per bedrijf	1,68	1,84	1,69
Opbrengsten/kosten (%)			
2002	96	95	101
2003	106	92	101
2004 (r)	89	92	99
Gezinsinkomen uit bedrijf (1.000 euro)			
2002	57,8	57,5	91,7
2003	125,5	38,0	79,3
2004 (r)	16,0	43,0	75,0
Besparingen per bedrijf (1.000 euro)			
2002	-4,7	-0,3	28,6
2003	72,8	-25,5	24,1
2004 (r)	-37,0	-20,0	20,0

a) bedrijven tussen 16 en 1.200 ege Bron: Informatienet.

Grote spreiding tussen en binnen sectoren

Het gezinsinkomen uit bedrijf in de glastuinbouw bedroeg gemiddeld 44.000 euro in 2004. In de glastuinbouw is de diversiteit tussen de bedrijven groot, waardoor de resultaten sterk uiteenlopen. Zo had in 2004 circa 30% van de bedrijven een negatief gezinsinkomen uit bedrijf, terwijl ongeveer 10% van de bedrijven een gezinsinkomen uit bedrijf had van meer dan 100.000 euro (figuur 8.5). In de periode 2001-2003 wist ruim 40% van de potplantenbedrijven gemiddeld een gezinsinkomen uit bedrijf te realiseren van meer dan 100.000 euro. Het percentage glasgroentebedrijven in de hoogste inkomensklasse is van dezelfde orde van grootte. Voor snijbloemenbedrijven ligt dit percentage met ruim 20% beduidend lager.

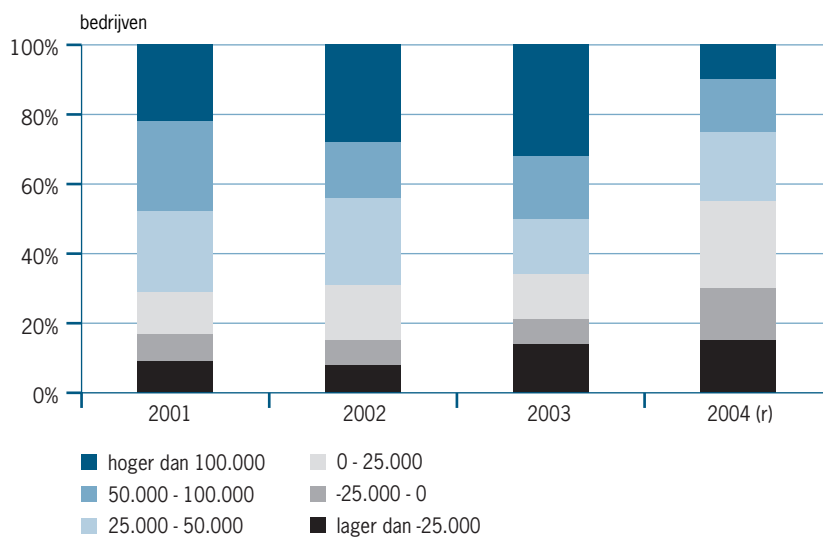
De grote glastuinbouwbedrijven zijn zowel sterk vertegenwoordigd in de groep bedrijven met de hoogste inkomens, als in de groep bedrijven met de laagste inkomens. De bedrijven in de laagste inkomensklasse zijn met een omvang van 222 nge bijna twee keer zo groot als gemiddeld; de bedrijven in de hoogste inkomensklasse zijn anderhalf keer zo groot als gemiddeld. Ook het totaal vermogen van de bedrijven in deze groepen is bijna anderhalf tot twee keer zo groot als gemiddeld. Het aandeel eigen vermogen in het totale vermogen (solvabiliteit) is voor de laagste inkomensgroep met zo'n 44% beduidend lager dan de 62% voor de bedrijven in de hoogste inkomensgroep, tegenover gemiddeld 59% voor de hele sector.

De groep bedrijven met de hoogste gezinsinkomens uit bedrijf realiseerden gemiddeld een rentabiliteit van 107%. De resultaten van de bedrijven in de overige inkomensklassen waren over de periode 2001-2003 niet kostendekkend. De rentabiliteit liep voor deze groepen uiteen van 80% voor de bedrijven met een gezinsinkomen uit bedrijf tussen de -25.000 en 0 euro tot 97% voor de bedrijven met een gezinsinkomen uit bedrijf tussen de 50.000 en 100.000 euro. Van alle bedrijven hadden de bedrijven in de laagste inkomensklasse het hoogste inkomen van buiten het bedrijf, gemiddeld zo'n 26.500 euro. Dit is zes keer zoveel als gemiddeld. Qua leeftijd van de oudste ondernemer zijn er geen opvallende verschillen waarneembaar; deze ligt voor alle inkomensklassen tussen de 43 en 46 jaar.

Start 2005: hogere opbrengstprijzen en hogere energiekosten

De omzet van snijbloemen en kamerplanten uit Nederland op de bloemenveilingen is de eerste drie maanden van 2005 gestegen met respectievelijk 7,5 en 3,5 %. De opbrengstprijzen van snijbloemen nam gemiddeld met iets meer dan 4% toe, die van kamerplanten met bijna 2%. Een belangrijke uitzondering is roos, waarvan de prijzen met bijna 5% daalden. De totale exportwaarde van snijbloemen, pot- en tuinplanten nam ten opzichte van de het eerste kwartaal 2004 met 4,5% toe tot 1.347 miljoen euro. Daar de Paasomzet in 2005 volledig in het eerste kwartaal werd gerealiseerd, geven de cijfers een enigszins vertekend beeld. Toch lijkt het erop dat de handel in snijbloemen, pot- en perkplanten weer iets is aangetrokken. Hier staan de zeer sterk gestegen energiekosten tegenover, die de bedrijfsresultaten flink onder druk zetten. Het merendeel van de sierteeltbedrijven moet dan ook

Figuur 8.5 Verdeling van glastuinbouwbedrijven naar gezinsinkomen uit bedrijf, 2001-2004



Bron: Informatienet.

genoegen nemen met stagnerende bedrijfsresultaten of zelfs een verslechtering daarvan ten opzichte van het eerste kwartaal van 2004.

Toename investeringen en vreemd vermogen

Door de hogere besparingen en afschrijvingen is de kasstroom uit eigen middelen in 2003 met 24.000 euro gestegen (tabel 8.6). Dankzij een forse netto toename van het vreemd vermogen is het totale bedrag aan beschikbare middelen met ruim 105.000 euro gestegen. Deze middelen zijn bijna volledig aangewend om te investeren. Evenals in 2003 heeft ook in 2004 een forse stijging van het financieringsvolume plaatsgevonden (Rabobank, 2005).

De gemiddelde investeringen op de glastuinbouwbedrijven lagen in 2003 op een historisch hoog niveau. Het meeste werd geïnvesteerd door snijbloemenbedrijven. Evenals de voorgaande jaren werd met name geïnvesteerd in machines en installaties, waaronder belichting, interne transportsystemen en mobiele teeltsystemen. Daarnaast werd meer geïnvesteerd in nieuwe kassen. Het jaar 2003 was een topjaar waarin 450 ha aan nieuwe kassen werd gebouwd (AVAG, 2005). In 2004 werd begonnen met de bouw van 431 ha kassen, tegenover 335 hectare gemiddeld in de jaren 1991-2000. Ondanks deze toename van nieuwbouw en vervanging van bestaande kassen is het kassenbestand verouderd, uitgaande van een jaarlijkse vervanging van circa 700 ha berekend op basis van een gemiddelde afschrijvingstermijn van 15 jaar en een totaal areaal glas van 10.510 ha. Voor 2005 is de verwachting, mede door de magere bedrijfsresultaten in 2004, dat minder geïnvesteerd zal worden (AVAG 2005).

Tabel 8.6	Herkomst en besteding van financieringsmiddelen (1.000 euro) per glastuinbouwbedrijf, 2001-2003		
	2001	2002	2003
Kasstroom eigen middelen, totaal	60,4	76,0	100,0
Besparingen	-4,1	5,8	23,5
Afschrijvingen	80,3	76,3	96,8
Overige middelen	-15,7	-6,0	-20,3
Mutatie lang vreemd vermogen	33,0	-4,5	76,9
Kasstroom na financieringsactiviteiten, totaal	93,4	71,5	176,9
Bedrijfsinvesteringen	99,6	74,6	169,2
Mutatie liquide middelen	1,2	22,9	15,2
Overige bestedingen	-7,4	-26,0	-7,5
Bestede middelen, totaal	93,4	71,5	176,9

Bron: Informatienet.

Investeringsniveau en financieringswijze verschillen per bedrijfsgrootteklasse

De kleinste glastuinbouwbedrijven hebben de afgelopen jaren weinig geïnvesteerd; gemiddeld ongeveer 18.000 euro per jaar (tabel 8.7). De financiering vond voornamelijk plaats met eigen middelen. Het aandeel van de eigen middelen in de totale kasstroom was zelfs groter dan 100%, wat er op duidt dat deze bedrijven netto meer hebben afgelost dan geleend. Dit lag duidelijk anders bij de groep bedrijven met een omvang van 90-150 nge. Het investeringsbudget op deze bedrijven bestond voor 40% uit vreemd vermogen. Er werd vooral geïnvesteerd in werktuigen en installaties. De bedrijven met een omvang van 150 tot 250 nge investeerden gemiddeld bijna 72.000 euro per jaar, eveneens het meest in werktuigen en installaties. Daarnaast werd relatief veel geïnvesteerd in grond. Het grootste deel van de investeringen kon met eigen middelen gefinancierd worden.

De bedrijven met de grootste omvang investeerden ook het meest. In verhouding tot de bedrijfsomvang, uitgedrukt in aantal nge's, investeerden deze bedrijven bijna twee keer zoveel als de kleinste bedrijven. De grotere bedrijven hadden meer financiële ruimte en behoefte om de moderniteit op peil te houden en het bedrijf uit te breiden. Ruim driekwart van de investeringen kon met eigen middelen gefinancierd worden.

8.3.2 Champignonteelt

Resultaten champignonteelt in mineur

In 2004 zijn de opbrengstprijzen voor champignons opnieuw gedaald. De prijzen van champignons voor de industrie daalden het meest, gemiddeld 6 à 7%. Hoge voorraden en een stagnerende afzetmarkt vormden voor de grootste verwerker, Lutèce, aanleiding om de prijzen te verlagen. De opbrengstprijzen van verse champignons daalden met 3 à 4%, vooral vanwege de sterke concurrentie uit Polen. Door een stijging van de productie per vierkante meter van ruim 3% als gevolg van kortere teeltschema's, bleef de omzetzaling per vierkante meter beperkt. Keerzijde van de kortere teeltschema's zijn de hogere compost- en arbeidskosten. Ook de kosten voor energie, rente en afschrijving namen toe. Per vierkante meter stegen de kosten met gemiddeld 3,5%. Hogere kosten in combinatie

Tabel 8.7 Kasstroom en investeringen (1.000 euro) van glastuinbouwbedrijven, naar bedrijfsmvang (nge), driejaarsgemiddelde 2001-2003

	<=90 nge	90-150 nge	150-250 nge	>=250 nge
Totale kasstroom na financieringsactiviteiten	16,0	60,3	81,5	188,4
w.v. eigen middelen (%)	130	60	73	77
Netto investeringen, totaal	18,4	32,3	71,8	203,4
w.v. werktuigen en installaties	8,5	20,8	34,8	117,1
grond(verbetering)	0,1	0,0	14,7	13,2
gebouwen, kasopstanden	6,2	6,3	17,3	55,9
overig	3,6	5,1	5,1	17,2

Bron: Informatienet.

met een lagere omzet resulteerden in een daling van de opbrengst/kosten-verhouding per bedrijf tot 87% (tabel 8.8). Hiermee zet de dalende trend van de afgelopen jaren door. Voor individuele handoogst- of snijbedrijven kunnen de resultaten afwijken van dit groepsgemiddelde, dat gebaseerd is op zowel handoogst- als snijbedrijven.

Beperkte financiële middelen

De kasstroom na financieringsactiviteiten is als gevolg van hogere afschrijvingen in 2003 met 10.000 euro gestegen (tabel 8.9). Ontsparingen en een netto-afname van vreemd vermogen zorgden er echter voor dat de beschikbare middelen in 2003 beperkt voorhanden waren. Sinds 2001 is het uitstaande krediet op de bedrijven gedaald. Nieuwe leningen werden niet afgesloten en op lopende leningen werd afgelost. De slechte resultaten van de laatste jaren zorgden ervoor dat ook in 2003 nauwelijks werd geïnvesteerd, de grotere champignonbedrijven uitgezonderd. Het gemiddelde investeringsbedrag per bedrijf bedroeg 10.000 euro. Er werd voornamelijk geïnvesteerd in werktuigen en installaties. De investeringen in grond waren, opvallend genoeg, negatief. In 2004 is het financieringsvolume voor het eerst sinds 2001 weer gestegen (Rabobank, 2005).

Tabel 8.8		Resultaten van champignonbedrijven, 2002-2004		
		2002	2003	2004 (r)
Opbrengsten/kosten (%)		92	91	87
Gezinsinkomen uit bedrijf (1.000 euro)		39,1	36,1	11,0
Besparingen per bedrijf (1.000 euro)		-8,7	-11,4	-36,0

Bron: Informatienet.

Tabel 8.9		Herkomst en besteding van financieringsmiddelen (1.000 euro) per champignonbedrijf, 2001-2003		
		2001	2002	2003
Kasstroom eigen middelen, totaal		45,4	15,7	24,1
Besparingen		17,5	-10,7	-13,1
Afschrijvingen		33,0	31,9	47,6
Overige middelen		-5,1	-5,5	-10,5
Mutatie lang vreemd vermogen		-9,5	-24,2	-21,6
Kasstroom na financieringsactiviteiten, totaal		35,9	-8,5	2,5
Bedrijfsinvesteringen		33,8	8,8	10,3
Mutatie liquide middelen		-11,2	-8,1	-15,7
Overige bestedingen		13,2	-9,2	7,8
Bestede middelen, totaal		35,9	-8,5	2,5

Bron: Informatienet.

Opengrondstuinbouw

Kernpunten:

- **productiewaarde opengrondstuinbouw 4% gedaald, boomteelt hoogste productiewaarde**
- **aandeel primaire productie in toegevoegde waarde opengrondstuinbouwcomplex ruim 60%**
- **areaal bomen gestegen, areaal opengrondsgroenten, fruit en bloembollen afgenomen**
- **interesse voor bedrijfsopvolging verminderd**
- **tegenvallende prijzen opengrondsgroenten, resultaten bedrijven verder gedaald**
- **grote fruitoogst, resultaten fruitbedrijven achteruit**
- **Nederland steeds belangrijker als doorvoerland voor fruit**
- **matige prijzen bloembollen, resultaten bloembollenbedrijven opnieuw gedaald**
- **geen vervolg op herstel resultaten boomkwekerijbedrijven**

9.1 Het opengrondstuinbouwcomplex

9.1.1 Algemeen

De productiewaarde van de totale opengrondstuinbouwsector is wederom iets gedaald, in 2004 met 4% (tabel 9.1). De grootste daling deed zich voor in de opengrondsgroenteteelt als gevolg van lagere opbrengstprijzen. Alleen in de fruitteelt steeg de productiewaarde gering, ondanks een daling van het totale areaal fruit. De stijging hangt deels samen met de toename van het aandeel peren ten koste van het aandeel appels. Door de malaise in de bloembollenteelt is de boomteelt nu de belangrijkste productierichting binnen de opengrondstuinbouw.

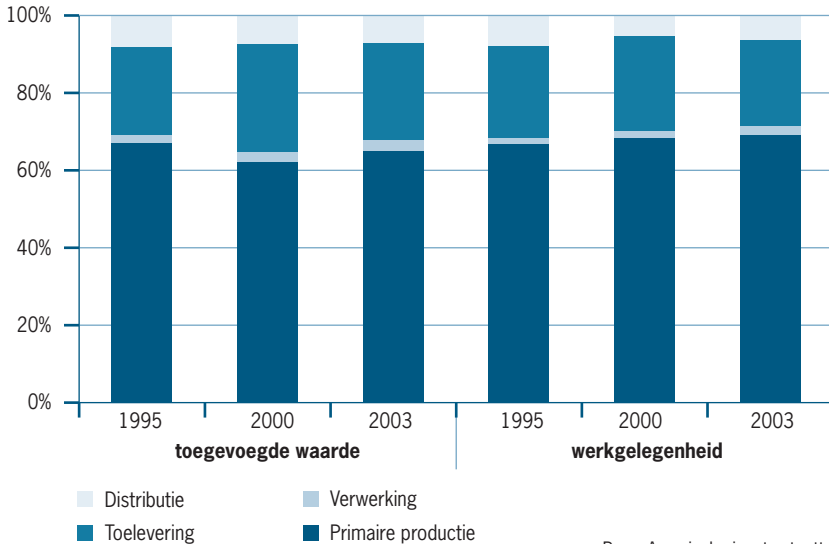
Het opengrondstuinbouwcomplex bevat naast primaire activiteiten de groente- en fruitverwerkende industrie, evenals aan de agribusiness toeleverende en distribuerende bedrijven, zoals de zakelijke dienstverlening (waaronder de veilingen). Het aandeel van de primaire sector in de totale toegevoegde waarde van het opengrondstuinbouwcomplex nam in de periode 1995-2003 iets af, maar is met 65%

Tabel 9.1

Productiewaarde (mln. euro) opengrondstuinbouw in Nederland, 1990-2004

	1990	1995	2000	2002	2003	2004 (v)	2004 in % van 2003
Opengrondsgroenteteelt (excl. uien)	463	434	363	433	390	350	90
Fruitteelt	309	313	326	330	355	360	101
Bloembollenteelt	381	504	563	613	580	550	95
Boomteelt	346	433	548	553	579	570	98
Totaal opengrondstuinbouw	1.499	1.684	1.800	1.929	1.904	1.830	96

Bron: Productschap Tuinbouw.

Figuur 9.1
Aandeel (%) van diverse schakels in toegevoegde waarde en werkgelegenheid van het opengrondstuinbouwcomplex


Bron: Agrarische input-outputtabel, LEI.

nog zeer aanzienlijk (figuur 9.1). De daling vloeit vooral voort uit de afnemende verdiensten van de opengrondsgroente- en de fruitteelt door lagere opbrengsten.

In de periode 1995-2003 namen de verdiensten van het opengrondstuinbouwcomplex met 15% toe, van 1,8 miljard euro in 1995 tot 2,3 miljard euro in 2003. Het belang van het complex voor de toegevoegde waarde van het totale agrocomplex groeide van 8,9% in 1995 tot 9,8% in 2003. De verdiensten uit export lagen duidelijk boven het niveau van het totale agrocomplex. In de periode 1995-2002 was zo'n 87% van de toegevoegde waarde van het opengrondstuinbouwcomplex verbonden met de buitenlandse afzet. In 2003 viel dit iets terug tot 85%, omdat vooral de uitvoer naar landen buiten de EU bemoeilijkt werd door de dure euro.

In de periode 1995-2003 stabiliseerde de werkgelegenheid van het opengrondstuinbouwcomplex zich op 42.000 arbeidsjaren. De verdeling over de verschillende onderdelen veranderde ook nauwelijks (figuur 9.1). De bijdrage van het opengrondstuinbouwcomplex aan de werkgelegenheid van het totale agrocomplex steeg in deze periode tot 10,5%, omdat in de andere sectoren van de land- en tuinbouw de werkgelegenheid sneller daalde. De afname van de toegevoegde waarde per arbeidsjaar in de opengrondstuinbouw resulteerde in een afname van de arbeidsproductiviteit van het totale complex. In 1995 lag deze 8% onder het gemiddelde van het totale agrocomplex. De slechte prestaties van de primaire teelten brachten de arbeidsproductiviteit van het complex in 2000 zelfs op een 20% lager niveau dan gemiddeld. In de jaren hierna trad wel weer enig herstel op.

9.1.2 Opengrondsgroenten

Het kloksysteem bij veilingen in Nederland heeft steeds meer plaats moeten maken voor de verkoop via bemiddeling (zie ook par. 4.4). Het aandeel van traditionele afzetorganisaties als the Greenery en ZON neemt af ten op zichte van handelshuizen en meer rechtstreekse contacten tussen telers en de verwerkende industrie en de detailhandel. De rol van de verwerkende industrie zal naar verwachting toenemen door de groeiende vraag naar voorbewerkte producten zoals kant-en-klaar-maaltijden. De toename blijkt onder andere uit de stijging in het gebruik van voorbewerkte groenten per Nederlands huishouden tussen 1999 en 2002. In 1999 was 16% van de gekochte kilo's per huishouden voorbewerkt, in 2002 was dit percentage gestegen tot 18% (Van Akker en Van den Berg, 2004).

Export opengrondsgroenten gestegen

In 2004 werd 2.722 miljoen kilo verse groenten (inclusief glasgroenten) uitgevoerd, een stijging van bijna 2,5% ten opzichte van 2003. Bij prei gaat jaarlijks zo'n 35 à 40% van de totale productie de grens over (Vlakveld, 2004). De belangrijkste exportmaanden zijn oktober t/m maart. Met een aandeel van 34% is Duitsland het belangrijkste afzetland (tabel 9.2). Ook veel spruiten vinden hun weg naar Duitsland. In 2004 exporteerde Nederland 56,7 miljoen kilo spruiten, 13% meer dan in 2003.

In het oogstseizoen 2002/2003 werd circa 58% van de Nederlandse productie van witte kool en circa 41% van de rode kool geëxporteerd (Cadel en van den Berg, 2004). De export van witte kool daalde in 2004 ten opzichte 2003 met circa 31%.

De export van aardbei is in de periode 2001-2004 gestegen van 12,5 tot 16,4 miljoen kilo (tabel 9.2). Dit hangt samen met een uitbreiding van het areaal. In deze periode zijn België/Luxemburg ten koste van Verenigd Koninkrijk het grootste exportgebied geworden van Nederland. De export naar België/Luxemburg steeg van 3,8 miljoen kilo naar 6,4 miljoen kilo.

De uitvoer van witlof, jaarlijks circa 40% van de Nederlandse oogst, daalde in 2004 ten op zichte van 2003 met circa 1,7 miljoen kilogram tot 23,5 miljoen kilo (tabel 9.2). Door het grote salade-aanbod (onder meer ijsbergsla) stond de verkoop van witlof aan Duitsland onder druk.

Tabel 9.2 Export (mln. kg) van opengrondsgroenten naar de belangrijkste afzetlanden, 2004

	Witte en rode kool	Spruitkool	Prei	Aardbeien	Witlof
Totaal alle landen	65,8	56,7	33,0	16,4	23,5
Duitsland	13,0	38,1	11,2	1,1	8,3
Verenigd Koninkrijk	19,7	3,7	3,6	5,3	0,7
Frankrijk	10,9	5,9	2,2	0,5	2,3
Italië	5,2	1,2	3,7	0,7	4,1
België/Luxemburg	0,7	1,3	1,7	6,4	4,9

Bron: KCB/PT.

Nederland importeert ook steeds meer prei, spruiten en witlof. Bij prei steeg de invoer 9 miljoen kilo in 1999 tot bijna 13 miljoen kilo in 2003 (Vlakveld, 2004). De invoer vindt voornamelijk plaats in het voorjaar als de Nederlandse productie afneemt.

Toenemende aandeel van supermarkten in verkoop

Tussen 1995 en 2002 nam het aandeel van de supermarkten in de verkoop van groenten in Nederland toe van 68% tot 78% en daalde het marktaandeel van de groentewinkels van 15% naar 8% (Van den Berg, 2003). Naar verwachting heeft deze trend zich in 2004 voortgezet. Van de totale groenteafzet wordt in Nederland gemiddeld 84% verkocht via de detailhandel en 16% via horeca, catering etc.

9.1.3 Fruit

Ook bij fruit maakt het kloksysteem bij veilingen steeds meer plaats voor verkoop via bemiddeling. Van oorsprong traditionele afzetorganisaties zoals the Greenery en Fruitmasters ontwikkelen zich steeds meer naar een bemiddelingspartij in de keten. In 2002 werd 61% van het fruit via traditionele afzetorganisaties afgezet en 17% werd direct verkocht zonder tussenkomst van een afzetorganisatie. Nog eens 13% vond vanuit de koelcel de weg naar de handel zonder tussenkomst van een afzetorganisatie en 5% werd direct verkocht aan consumenten (huisverkoop). De overige 4% werd via diverse andere kanalen afgezet.

In 2003 was circa 15% van de Nederlandse appels bestemd voor de industriële verwerking. Ongeveer driekwart van de hoeveelheid verwerkt fruit in Nederland bestaat uit appels.

Om de positie van de appelteelt in Nederland te verbeteren is door een collectief van ketenpartijen Inovafruit opgericht. Onder regie van deze organisatie zijn in 2004 vier nieuwe appelrassen geïntroduceerd (Berkhout en Van Bruchem, 2004). Daarnaast zijn door Fruitmasters, ook deelnemer in Inovafruit, nog twee appelrassen, Kanzi en Greenstar, geïntroduceerd. De introductie en handel van deze rassen onderscheidt zich van de 'standaard' rassen door een sterke regie.

Handel voor Nederland belangrijker dan productie

Nederland is mondiaal gezien geen grote fruitproducent, maar wel een belangrijk handelsland. In 2003 steeg de invoer van appels in Nederland met bijna 55 miljoen kilo tot 423 miljoen kilo. Deze hogere invoer was bijna geheel bestemd voor de re-export. Frankrijk is met een aandeel van circa 24% het voornaamste herkomstland voor de import in Nederland. Het Zuidelijk Halfrond wordt echter steeds belangrijker. Vooral Chili is de laatste jaren steeds meer naar Nederland gaan exporteren. Ook landen als Zuid-Afrika, Argentinië, Nieuw-Zeeland en Brazilië zitten duidelijk in de lift. Circa de helft van de appels wordt in de maanden april tot en met juni ingevoerd. Belangrijke bestemmingen voor de re-export van appels zijn Duitsland, België, Frankrijk, Rusland, Zweden, Oostenrijk en het Verenigd Koninkrijk (Van der Salm en Cadet, 2004).

De totale uitvoer van appels uit Nederland, inclusief re-export, is over het algemeen meer dan twee keer zo hoog als de uitvoer van Nederlandse appels, die in 2004 154 miljoen kilo bedroeg (Van der Salm en Cadet, 2004). Bijna de helft van de Nederlandse appels werd naar Duitsland geëxporteerd.

Frankrijk is het tweede afzetland met een aandeel van 16% in de export.

De export van Nederlandse peren is in 2004 met 17% gestegen tot 137 miljoen kilo. Belangrijkste afzetlanden waren Verenigd Koninkrijk (27%), Rusland (19%), Zweden (12%) en Frankrijk (12%).

Aandeel van supermarkt in verkoop stijgt

Het aandeel van de supermarkt als aankoopplaats van fruit steeg in de periode 1995-2002 van 59% tot 69%. In dezelfde periode nam het aandeel van de markt af van 17% tot 15%, het aandeel van de groentewinkel daalde sterk van 15% naar 9% (Van den Berg, 2003). De verwachting is dat deze trend zich in 2004 heeft voortgezet. Van de totale fruitafzet loopt gemiddeld 84% via de detailhandel en 16% via horeca, catering, instellingen etc. (Van den Berg, 2003). In de periode 1994-2003 is de huishoudelijke aankoop van appels en peren gedaald, respectievelijk van circa 32 kg naar circa 25 kg en van 7 kg naar 5,7 kg. Bij appels is op de thuismarkt het aandeel van de Nederlandse rassen afgenomen van 73% in 1999 tot 67% in 2002 (Van der Salm en Cadel, 2004).

9.1.4 Bloembollen

De structuur van de Nederlandse bloembollenproductie- en afzetketen is in vergelijking met andere bedrijfstakken in de tuinbouw tamelijk stabiel. De belangrijkste reden hiervoor is de dominante positie van Nederland in productie en handel van bollen wereldwijd. De handel in bloembollen vindt plaats via handelsbedrijven die zich grotendeels op de export richten. Veel transacties lopen via de coöperatieve bemiddelingsorganisaties CNB en Hobaho. Een deel van de bollentelers broeit de bollen zelf en levert de bolbloemen via de gebruikelijke bloemisterijkanaalen af. De buitenlandse concurrentie is dusdanig zwak dat hiervan geen prikkel uitgaat tot aanpassing van de Nederlandse situatie. Voor zover er concurrentie is vanuit het buitenland vindt deze plaats met inbreng van Nederlandse of uit Nederland afkomstige telers. Daar staat tegenover dat de spreiding in resultaten tussen bedrijven relatief groot is, wat duidt op een sterke interne concurrentie. Dit geldt voor alle schakels in de keten, van veredelaar tot handelsbedrijf. Het gevolg is dat schaalvergroting structureel doorzet.

De export staat enigszins onder druk getuige de daling met 6% in 2004. De totale exportwaarde bedroeg 615 miljoen euro. Daarvan gaat ongeveer 20% naar de Verenigde Staten, een aandeel dat ondanks de zwakke dollar in 2004 niet is gedaald. Duitsland is met 12% een goede tweede.

Toenemende samenwerking in de keten

Behalve schaalvergroting is ook sprake van toenemende samenwerking in de keten. Deze kan op verschillende manieren plaatsvinden en is in de meeste gevallen ingegeven door de wens om meer marktmacht te krijgen. Ook komt het steeds vaker voor dat bedrijven fuseren om snel voldoende schaalgrootte te krijgen en zo als leverancier van bollen aantrekkelijk te zijn. Daarnaast is het delen van kennis en kunde met elkaar een voordeel. Ook verticale en combinaties van horizontale en verticale allianties komen voor. De reden is de grote betekenis die product vernieuwing via veredeling in de bollensector inneemt. Door de voortdurende vernieuwing van het assortiment neemt de waarde van de oude rassen snel af. Het is slechts een beperkt aantal rassen gegeven door te groeien naar een

substantieel marktaandeel dat langer meegaat. De vernieuwing brengt de wens mee het aanbod te controleren om te voorkomen dat ook van cultivars die goed in de markt liggen de prijs door overproductie onder druk komt. Om die reden liggen allianties tussen bijvoorbeeld veredelaars en handelsbedrijven voor de hand. De huidige malaise in de verkoop van bollen en de beperkte mogelijkheden om het afzetgebied te vergroten zetten de sector echter ook aan het denken over andere sporen van innovatie van product, teelt en afzetprocessen.

9.1.5 Bomen

In de boomkwekerij spelen teelthandelsbedrijven een grote, maar afnemende rol in de handel en export van boomkwekerijproducten, vooral in het segment dat de consumentenmarkt bedient. De Nederlandse boomkweker kiest in beginsel voor prijszekerheid door rechtstreeks te onderhandelen over transacties en in tweede instantie voor afzetzekerheid via de veilingklok. De veiling neemt echter een steeds grotere plaats in als zelfstandig afzetkanaal. Exporteurs van bloemisterijproducten hebben zich in toenemende mate gericht op de afzet van boomkwekerijproducten bestemd voor de consument en maken hierbij voor het inkopen gebruik van de veiling. De keten in het institutionele segment is minder aan verandering onderhevig, hier spelen handelsbedrijven nog wel een grote rol.

In de detailhandel is het aantal verkoopkanalen de laatste jaren uitgebreid. Werden in het verleden de planten door de consumenten bij de hovenier of het tuincentrum gekocht, inmiddels hebben de bouwmarkten en hypermarkten een substantieel aandeel in de verkoop van tuinplanten. Dit heeft geleid tot een sterkere segmentatie van het productenpakket. Het meest uitgebreide assortiment is bij de hovenier te koop, maar alleen weggelegd voor mensen met een goed gevulde beurs. Een breed assortiment is eveneens te koop bij tuincentra. Bouwmarkten richten zich op een tamelijk smal assortiment van bekende producten. Supermarkten hebben een smal assortiment van de meest gangbare producten, die goedkoop kunnen worden aangeboden.

Dynamiek in de boomkwekerij neemt toe

De toenemende segmentatie heeft gevolgen voor bedrijven die zich bezighouden met teelt en handel van deze producten. Traditionele handelshuizen concurreren met exporteurs van bloemisterijproducten. Boomkwekers op hun beurt worden gedwongen te kiezen voor welk afzetkanaal zij willen produceren. Afnemers stellen steeds hogere eisen aan de boomkwekers zoals uniforme kwaliteit, het kunnen leveren van orders van een behoorlijke omvang, snelheid van leveren etc. Om als leverancier aantrekkelijk te blijven is het daarom nodig voldoende schaalgrootte te hebben, te specialiseren in een samenhangend assortiment binnen een beperkte maatsortering en zodanig gemechaniseerd te zijn dat snel op de korte termijnvraag naar grote hoeveelheden kan worden ingespeeld. Er tekent zich steeds meer een tweedeling af tussen bedrijven die deze slag maken en bedrijven die dat niet doen. Dit leidt tot toenemende verschillen in bedrijfsresultaat, waardoor het aantal bedrijven snel zal afnemen, alsook tot innovaties. Deze hebben niet alleen betrekking op het productieproces, maar ook op de vermarkting. Er ontstaan daarnaast nieuwe samenwerkingsverbanden; horizontaal tussen telers om gezamenlijk voldoende schaalgrootte te hebben, verticaal als telers gezamenlijk aandelen hebben in een afzetorganisatie.

9.2 Structuur

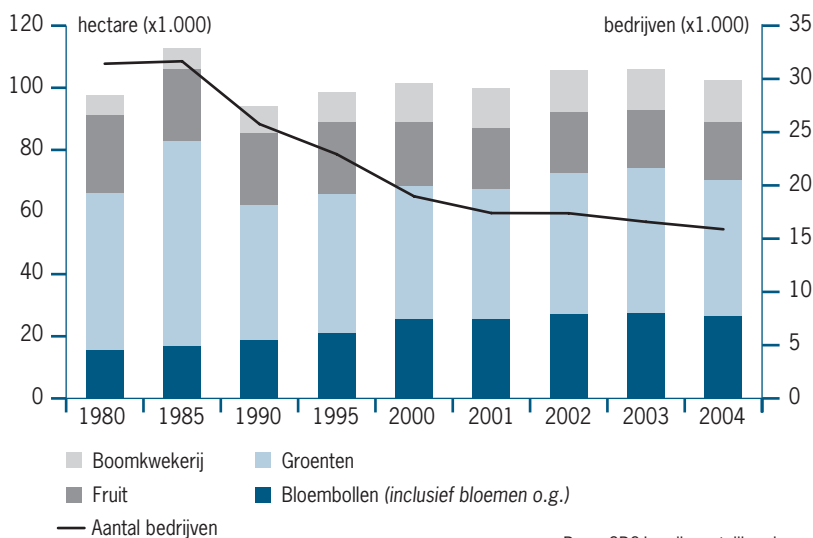
Ook in 2004 daalde het aantal bedrijven met opengrondstuinbouwgewassen, ten opzichte van 2003 was er een afname met bijna 700 bedrijven tot 15.900 bedrijven (figuur 9.2). De daling deed zich voor in alle sectoren, het sterkst bij de opengrondsgroentebedrijven. Het totale areaal opengrondstuinbouw nam in 2004 af met 3.300 ha. Het gemiddelde areaal per bedrijf is de afgelopen 10 jaar gestegen van 4,3 ha naar bijna 6,5 ha. De gemiddelde bedrijfsomvang uitgedrukt in nge groeide tot 122 nge in 2004.

Het areaal opengrondsgroenten daalde in 2004 tot 43.700 ha. Met ruim 42% maakt de opengrondsgroenteteelt verreweg het grootste deel van het totale areaal uit. Een groot gedeelte van dit areaal wordt bewerkt op akkerbouwbedrijven en andere niet tot de tuinbouw behorende bedrijfstypen (Berkhout en Van Bruchem, 2004). Van vrijwel alle opengrondsgroentegewassen is het areaal gekrompen, aardbeien uitgezonderd, waarvan het areaal is toegenomen tot 2.130 ha. Het gemiddelde bedrijf was 87 nge groot. De grootste opengrondsgroentebedrijven bevinden zich in Noord Limburg, in het zuidoosten en westen van Noord-Brabant en in West-Friesland (figuur 9.3).

Het areaal biologische groenteteelt in de open grond is in 2004 licht afgenomen tot 2.321 ha. Hiervan is 48 ha (deels) in omschakeling. Het aantal telers is met 481 nagenoeg stabiel gebleven. De belangrijkste gewassen zijn uien en peen binnen de categorie verse bewaargroenten en erwten, spinazie en sperziebonen binnen de groep industriële groente (Biologica, 2005).

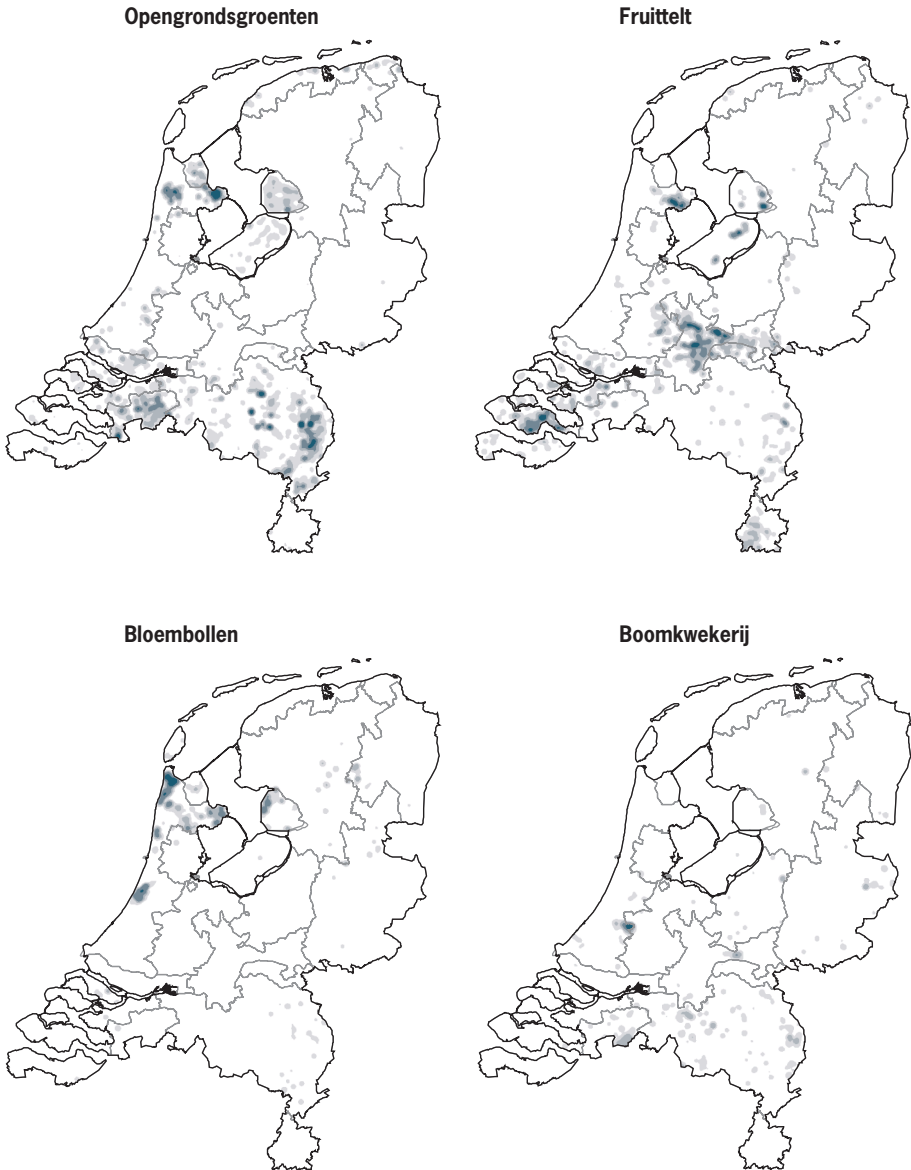
De voortdurende daling van het areaal fruitteelt kwam in 2004 tot stilstand. Het areaal appel daalde licht tot 10.200 ha. De oppervlakte peer nam met bijna 2% toe tot 6.500 ha. De afgelopen tien jaar is

Figuur 9.2 Areaal en aantal bedrijven met opengrondstuinbouw, 1980-2004



Bron: CBS-Landbouwelling, bewerking LEI.

Figuur 9.3

Overzichtskaarten concentratie opengrondstuinbouw in Nederland (nge/km²)

Bron: CBS-landbouwtelling, kaarten op basis van natuurlijke verdeling; bewerking LEI.

het areaal peren met 10% gestegen. De gemiddelde bedrijfsomvang bedroeg in 2004 58 nge. De fruitteeltbedrijven concentreren zich in de Betuwe, Zeeland, West-Friesland en in Flevoland (figuur 9.3).

Het areaal biologisch hardfruit was in 2004 gelijk aan het voorgaande jaar, circa 300 ha. Ook het totaal aantal fruittelers is met ca. 35 stabiel gebleven ten opzichte van 2003 (Biologica, 2005).

Het totale areaal bloembollen is in 2004, na jaren van stijging, met 1.000 ha gedaald tot 23.500 ha. De daling komt voor een belangrijk deel op het conto van de lelie (-400 ha). Het grootste gewas, tulpen, bleef ten opzichte van 2003 ongewijzigd op 11.020 ha. De gemiddelde bedrijfsomvang was in 2004 187 nge. Hiermee is een bloembollenbedrijf gemiddeld ruim 1,5 keer zo groot als het gemiddelde opengrondstuinbouwbedrijf. De grootste bloembollenbedrijven bevinden zich langs de Noordzeekust in Noord-Holland (Noordelijk Zandgebied) en Zuid-Holland (Duin- en Bollenstreek, in West-Friesland en de Noordoost-Polder (figuur 9.3).

Het areaal boomkwekerij is in 2004, na een lichte afname in 2003, met bijna 5% gestegen tot 13.750 ha. De uitbreiding komt vooral voor rekening van de pot- en containerteelt bestemd voor de consumentenmarkt. Met een gemiddelde van 114 nge is de boomkwekerij qua bedrijfsomvang de tweede sector binnen de opengrondstuinbouw. De boomteelt concentreert zich vooral in Boskoop (figuur 9.3). Daarnaast zijn bedrijven geconcentreerd rondom Zundert, Opheusden en Horst aan de Maas.

Geringe interesse voor bedrijfsopvolging

Het aantal bedrijven in de vorm van een rechtspersoon (NV's en BV's) in de opengrondstuinbouw is in de periode 2000-2004 licht afgenomen tot 720. Door de sterkere daling van het totaal aantal bedrijven is het aandeel van de rechtspersoon als ondernemingsvorm in de periode 1996-2004 met bijna 3% gestegen tot ruim 8%. Voor de totale land- en tuinbouw ligt dit percentage op 5%. Het zijn de gemiddeld grotere bedrijven die kiezen voor een rechtspersoon, wat samenhangt met het kapitaals-intensieve karakter van deze bedrijven. Motieven die een rol spelen zijn de inperking van de aansprakelijkheid en het fiscale voordeel bij hoge bedrijfswinsten. In hectares gemeten beschikken de rechtspersonen over bijna 16% van het totale areaal. In nge's gemeten ligt dit percentage zelfs op ruim 2.

De ondernemers in de opengrondstuinbouw zijn relatief jong (tabel 9.3). Het aandeel van de bedrijven met de oudste ondernemer ouder dan 50 jaar is 53%. Voor de totale land- en tuinbouw ligt dit percentage op 60%. Het opvolgingspercentage, dat is het aandeel bedrijven met een opvolger in procenten van de bedrijven met een ondernemer ouder dan 50 jaar, is na de stijging in 2000 echter teruggelopen tot 29%. Voor de totale land- en tuinbouw ligt dit percentage 4% hoger. Van de bedrijven zonder opvolger mag verwacht worden dat ze op korte of middellange termijn zullen ophouden te bestaan en dat de beschikbare grond voor andere doeleinden wordt aangewend. De bedrijven zonder opvolger - 35% van het totaal aantal bedrijven, met 19% van de productiecapaciteit - beheren 20.000 hectare, tegen 15.000 ha in 1996. De omvang van de bedrijven zonder opvolger is gemiddeld 6,8 ha, beduidend kleiner dan de 17,6 ha van bedrijven waar wel een opvolger is.

De ondernemers zonder opvolger bouwen hun bedrijf steeds verder af. Bedraagt het gemiddelde areaal bij ondernemers tussen 50 en 55 nog ruim 9 ha, bij ondernemers van boven de 65 is het teruggelopen tot 4 ha. Ter vergelijking, in 1996 lagen deze cijfers op ruim 5 en 3 ha.

Tabel 9.3 Ondernemingsvorm en opvolgingssituatie in de opengrondstuinbouw, 1996-2004			
	1996	2000	2004
Totaal aantal bedrijven	11.220	10.000	8.570
Rechtspersoon	640	750	720
Persoonlijke onderneming ^{a)}			
jonger dan 50 jaar	5.270	4.350	3.660
ouder dan 50 jaar, met opvolger	1.780	1.780	1.220
ouder dan 50 jaar, zonder opvolger	3.130	3.130	2.970
Aandeel ouder dan 50 jaar (in %)	50	53	53
Opvolgingspercentage	35	36	29
a) indeling naar leeftijd oudste bedrijfshoofd.		Bron: CBS-Landbouw telling, bewerking LEI.	

Arbeid in de opengrondsgroenteteelt

In de opengrondsgroenteteelt zijn de arbeidsomstandigheden bij het begin van de teelt (planten) en tijdens de oogst en verwerking vaak minder aantrekkelijk. Het is fysiek zwaar en psychisch belastend. De sector kent een grote variatie aan gewassen en bedrijven en daarmee aan knelpunten wat betreft arbeidsomstandigheden. Het klaarmaken voor de afzet van producten en de gebukte werkhouding worden in de hele sector als de belangrijkste ervaren. De diversiteit van de sector staat generieke oplossingen in de weg. Voor diverse knelpunten zijn echter bruikbare technische oplossingen in ontwikkeling of op de markt beschikbaar, maar de aanschaf is voor individuele bedrijven vaak te kostbaar gegeven onvoldoende rentabiliteit en solvabiliteit (Janssens et al., 2004).

Het eenzijdige, zware en kort cyclische werk vormt een groot risico voor ziekteverzuim. Alle betrokken partijen spannen zich in om arbeidsrisico's te reduceren en het ziekteverzuim verder te laten dalen. Mede hierom is het ziekteverzuim in de akkerbouw/vollegrondsgroenteteelt in de periode 2002-2004 afgenomen van 2,8% tot 1,9%, lager dan het gemiddelde van 2,7% voor de totale agrarische sector (Stigas, 2005). Hierbij moet worden aangetekend dat in de opengrondsgroente-sector meer tijdelijke arbeidskrachten werkzaam zijn, die proberen aan een vaste aanstelling te komen en zich minder vaak ziek melden. Uit de Arbeidsmarktmonitor Tuinbouw voor 2004 blijkt dat het aantal arbeidskrachten met een tijdelijk contract is gestegen tot 27%. Dit ging ten koste van het aantal vaste arbeidskrachten. Voor het invullen van seizoensarbeid wordt veel gebruik gemaakt van het LTO-project Seizoensarbeid. In 2004 is 41% van de in totaal 16.094 vacatures aangemeld door de opengrondsgroentesector. Uiteindelijk zijn 4.385 vacatures ingevuld (LTO, 2004).

9.3 Bedrijfsresultaten

9.3.1 Opengrondsgroenteteelt

Bij over het algemeen redelijk tot goede opbrengsten per hectare, stonden de prijzen in 2004 sterk onder druk. In 2004 daalde de gemiddelde opbrengst van opengrondsgroente met 11% ten op zichte van 2003. De variatie tussen de verschillende gewassen is echter groot. De kosten van de bedrijven fluctueren minder. Gemiddeld stegen deze in 2004 per bedrijf met 3%. Vooral de rentekosten namen toe door een hogere rente. Ook de brandstofkosten gingen omhoog, door de stijging van de olie-prijzen. De kosten voor gewasbeschermingsmiddelen namen toe vanwege hogere infectiedruk en gestegen prijzen. Al met al is de rentabiliteit van het gemiddelde opengrondsgroentebedrijf wederom fors gedaald, naar 69-74% in 2004 (tabel 9.4). Het gezinsinkomen uit bedrijf valt in 2004 voor het eerst in jaren negatief uit. Voor het derde opeenvolgende jaar werd ontspaard.

Investerings op een laag pitje

De slechte bedrijfsresultaten zorgen zelfs op moderne bedrijven voor een stagnatie in de investeringen. De op continuïteit gerichte bedrijven hebben de voorgaande jaren al geanticipeerd op eisen vanuit de markt door te investeren in koeling en bewaring. Om een rol te kunnen blijven spelen op de Europese markt is schaalvergroting noodzakelijk. Vanwege de beperkt aanwezige financiële middelen wordt grond gepacht om grootschalig gespecialiseerde gewassen te kunnen telen. De verwachting is dat de komende jaren veel kleinere bedrijven zullen afvallen.

Het aantal leningen bij opengrondsgroentebedrijven is in 2004 fors toegenomen. Het spaartegoed van de bedrijven blijft ook in 2004 sterk groeien (Rabobank, 2005).

Tabel 9.4 Resultaten van opengrondstuinbouwbedrijven naar type ^{a)}, 2002-2004

	Opengronds- groenteteelt	Fruitteteelt	Bloem- bollenteelt	Boomteelt
Opbrengsten/kosten (%)				
2002	86	70	92	90
2003	80	85	90	92
2004 (r)	69 – 74	75 – 80	87 – 91	86 – 90
Gezinsinkomen uit bedrijf (1.000 euro)				
2002	33	16	43	58
2003	25	42	30	70
2004 (r)	-10 – 0	20 – 30	5 – 35	55 – 65
Besparingen per bedrijf (1.000 euro)				
2002	-10	-6	-14	22
2003	-32	24	1	23
2004 (r)	-50 – -60	5 – 15	-5 – +5	10 – 20

a) Bedrijven tussen 16 en 1.200 ege.

Bron: Informatienet.

9.3.2 Fruitteelt

De Nederlandse appel- en perenproductie is in 2004 met respectievelijk 7% en bijna 30% gestegen ten opzichte van 2003 (De Bont en Van der Knijff, 2004). Samen met de toegenomen concurrentie op de exportmarkt leidde dit tot een daling van de gemiddelde prijzen met 25%. Vanwege de lage prijzen hebben Nederlandse telers afgelopen winter hun appels en peren massaal opgeslagen in koelcellen. Op 1 maart 2005 was de voorraad appels ruim 6% hoger dan het jaar daarvoor. Het beschikbare volume peren is nog bijna 20% groter dan vorig jaar. Dit doet de prijsvorming geen goed. Door de grotere oogst namen vooral de kosten van arbeid toe. Enkele andere gestegen kostenposten waren elektriciteit, gewasbescherming en rente. De rentabiliteit is door al deze ontwikkelingen geraamd op 75 à 80% (tabel 9.4). Het gezinsinkomen en de besparingen daalden ook.

Investerings in nieuwe soorten

Een redelijk goed seizoen 2003/04 heeft in 2004 niet geresulteerd in extra investeringen. De koelcellen zijn van goede kwaliteit, zodat vervangingsinvesteringen achterwege blijven. Daarnaast stellen veilingen koelruimtes en sorteermachines decentraal beschikbaar. Hoge kosten van grond en uitgangsmateriaal belemmeren schaalvergroting. De financieel sterkere bedrijven zijn in staat te investeren in nieuwe appelrassen. Enkele nieuwe appelrassen zijn uitverkocht tot en met 2006: bij de introductie van deze rassen is er voor gekozen de markt geleidelijk op te bouwen en is een bovengrens gesteld aan de maximale aanplant per jaar. De potentiële grootte van de markt is onder andere bepaald aan de hand van smaaktesten onder consumenten in Nederland, Duitsland en België. De nieuwe rassen bieden kansen om gedurende het hele jaar afzet via de supermarkten te garanderen, nodig om de buitenlandse concurrentie het hoofd te kunnen bieden.

Het aantal leningen van fruitbedrijven is in 2004 flink toegenomen. Het spaartegoed bij de bank stabiliseert zich (Rabobank, 2005).

9.3.3 Bloembollenteelt

Tulp en lelie zijn de belangrijkste gewassen in de bloembollenteelt en hebben de meeste invloed op de inkomens. De oogst van beide gewassen verliep in 2004 voorspoedig. De prijs van tulpen was slecht. De lage prijzen voor tulpenbloemen in het voorjaar van 2004 en het najaar, in combinatie met het korte leverseizoen vanwege de vroege Pasen in 2005, zetten ook de prijzen van bollen bestemd voor de broeierij onder druk (De Bont en Van der Knijff, 2004). De areaalontwikkeling in 2005 van tulpen - een daling van bijna 10% - laat een scherpe reactie zien op de marktsituatie. De prijzen van de lelies zijn sinds 2003 voor Aziaten en Longiflorums niet aangetrokken. Voor Oriëntals lijkt het diepste dal voorbij te zijn, getuige de aantrekkelijke prijzen aan het einde van 2004. De noodzakelijk geachte krimp van het areaal heeft voor een deel plaatsgevonden.

De kosten waren in 2004 vergelijkbaar met 2003 vanwege lage inflatie. Wel leidde de malaise ertoe dat bedrijven scherper hebben gelet op het inperken van de kosten. Op grond van de ontwikkelingen in opbrengsten en kosten wordt verwacht dat de rentabiliteit dit jaar tussen de 87 en 91% zal liggen

(tabel 9.4). Het gezinsinkomen uit bedrijf zal uitkomen op 25.000-35.000 euro. Bij een dergelijk laag inkomensniveau zullen de besparingen rond 0 uitkomen.

Uitstel van vervangingsinvesteringen

De krimp in het areaal duidt er op dat ondernemers kritisch naar het rendement van de aanwezige bloembollenkraam kijken. Vervangingsinvesteringen in machines worden uitgesteld, onderhoud wordt zo veel mogelijk in eigen beheer gedaan. In 2005 verwacht de sector herstel van de markt, waardoor de investeringen - op productiemiddelen die kostprijsverlagend werken - zullen aantrekken.

Vanwege het uitblijven van investeringen worden nauwelijks nieuwe leningen afgesloten, terwijl de aflossingen op de bestaande leningen gewoon doorgaan. Het financieringsvolume op de bloembollenbedrijven is het afgelopen jaar licht gedaald. Daarnaast hebben de bedrijven ook een beroep gedaan op het spaartegoed bij de bank (Rabobank, 2005).

9.3.4 Boomteelt

Het voorzichtige herstel van de Nederlandse boomkwekerij dat zich in 2003 inzette, kreeg geen vervolg in 2004. De export daalde in 2004 met ruim 2%. De afgenomen inflatie beperkt de kostenstijging. De rentekosten zijn wel gestegen door een hogere rente, er zal derhalve sprake zijn van een stijging van de kosten in de orde van grootte van 1 à 2%.

De afzet in het voorjaar verliep redelijk tot goed, de afzet in de zomer en het najaar viel tegen. De verwachting van telers dat de achterstand in het voorjaar van 2005 gecompenseerd zou worden is getemperd door de winterse omstandigheden in heel Europa in februari, die de handel grotendeels stil legden. De warme periode die daar in maart op volgde heeft het handelsseizoen verder ingekort, omdat veel planten zijn gaan uitlopen.

Telers voor de consumentenmarkt hadden een matig seizoen. Telers voor de professionele markt, zoals de fruitteelt en bos- en haagplantsoen, profiteerden van de inhaalslag die gemaakt werd. Dat geldt in mindere mate ook voor telers van laan- en parkbomen, waar de stemming in het najaar verslechterde. De toegenomen vraag in 2005 naar grote bomen is een signaal dat de markt gaat aantrekken.

De beperkte stijging van de kosten en de lagere opbrengsten resulteerden in 2004 in een afname van de rentabiliteit (tabel 9.4). Het gezinsinkomen uit bedrijf komt gemiddeld uit op 55.000-65.000 euro, waardoor er 10.000 tot 20.000 euro aan besparingen per bedrijf overblijft.

Investeringen in pot- en containervelden

De goede resultaten uit 2003 hebben in de sierteelt geleid tot uitbreidingsinvesteringen in pot- en containervelden. Daarnaast is er vanwege de hoge arbeidskosten geïnvesteerd in mechanisering, robotisering en service gerichte investeringen om in een kort tijdsbestek veel planten af te kunnen zetten. Om efficiënt te kunnen produceren, maakt een toenemend aantal boomkwekers steeds nadrukkelijker een keuze voor afzetkanalen en een beperkt productenpakket.

Voor de financiering van de investeringen is in eerste instantie gebruik gemaakt van de aanwezige kasstroom uit eigen middelen op het bedrijf. Daarnaast is het financieringsvolume op de boomkwekerijbedrijven in 2004 sterk gestegen (Rabobank, 2005).

Akkerbouw

Kernpunten:

- **aandeel akkerbouwcomplex in toegevoegde waarde totale agrocomplex is 20%**
- **verwerking en toelevering leveren grootste bijdrage aan toegevoegde waarde**
- **toegevoegde waarde per arbeidskracht van het gehele akkerbouwcomplex is hoger dan van het totale agrocomplex**
- **areaal akkerbouwgewassen gelijk gebleven, aantal bedrijven afgenomen**
- **interesse voor bedrijfsopvolging gedaald**
- **prijzen voor de meeste akkerbouwproducten fors onderuit**
- **resultaten akkerbouwbedrijven flink verslechterd**
- **resultaten zetmeelaardappelbedrijven stabiel**
- **akkerbouwbedrijven investeren meer, leningen nemen toe**

10.1 Het akkerbouwcomplex

10.1.1 Algemeen

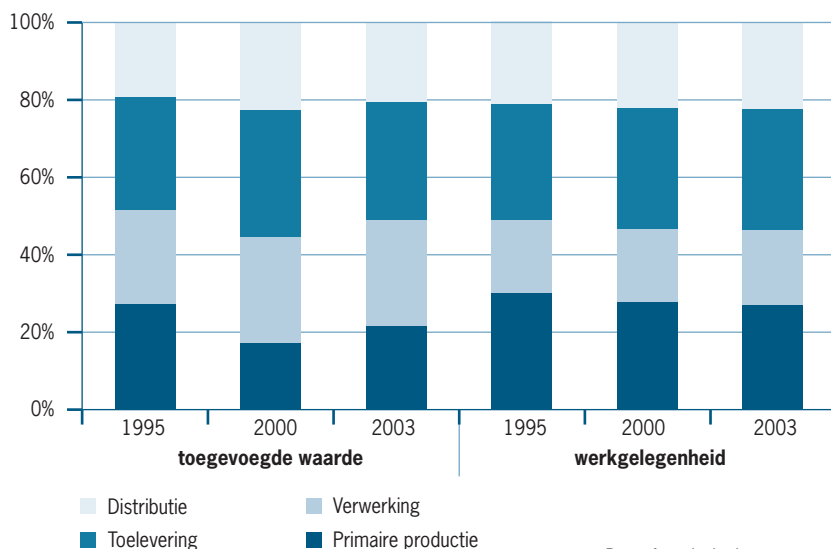
Het akkerbouwcomplex is opgebouwd uit de akkerbouw, de graan- en aardappelverwerking, de suikerindustrie, de margarine-, zetmeel- en overige-voedingsmiddelenindustrie en de hieraan toeleverende bedrijven. Tot het laatste behoren de loonwerkbedrijven, de kunstmestindustrie, de producenten van gewasbeschermingsmiddelen, de transportbedrijven en de zakelijke dienstverlening. Ook de inzet van distributiebedrijven voor de export van bewerkte en onbewerkte akkerbouwproducten wordt als onderdeel van het akkerbouwcomplex meegenomen.

De toegevoegde waarde van het akkerbouwcomplex steeg van 3,4 miljard euro in 1995 tot 4,7 miljard euro in 2003. De resultaten van de primaire productie variëren sterk van jaar tot jaar, vooral vanwege schommelingen in de volume- en prijsontwikkeling van aardappelen, suiker en granen, die respectievelijk 45%, 14% en 12% bijdragen aan de productiewaarde van de akkerbouw (zie ook par.7.1). Door de redelijke resultaten in 2003 is de toegevoegde waarde gestegen ten opzichte van 2000, maar nog altijd ruim 5% lager dan in 1995 (figuur 10.1).

Vergeleken met de tuinbouwcomplexen is de bijdrage van de primaire akkerbouw aan het totaal relatief laag en dat van de verwerkende sectoren relatief hoog. De toegevoegde waarde van zowel de toeleverende als verwerkende industrieën groeide absoluut tussen 1995 en 2003 met ruim 5% per jaar. Het aandeel van het akkerbouwcomplex in de inkomsten van het totale agrocomplex nam toe van 17% in 1995 tot 19,7% in 2003. De verdiensten van het akkerbouwcomplex uit exportactiviteiten lagen met een bijdrage van zo'n 70% beneden het niveau van het gehele agrocomplex.

De werkgelegenheid steeg tussen 1995 en 2003 met circa 4.800 arbeidsjaren tot 75.700. In 2003 droeg dit complex 19,1% bij aan de arbeidsbehoefte van het totale agrocomplex. De verdeling over de onderdelen van het complex bleef min of meer gelijk (figuur 10.1). De toegevoegde waarde per arbeidskracht in de primaire sector lag in 1995 ruim beneden het gemiddelde van het totale akker-

Figuur 10.1 Aandeel (%) van diverse schakels in toegevoegde waarde en werkgelegenheid van het akkerbouwcomplex, 1995-2003



Bron: Agrarische input-outputtabel, LEI.

bouwcomplex en is sindsdien verder gedaald. De toegevoegde waarde per arbeidskracht van het gehele akkerbouwcomplex was daarentegen hoger dan die van het totale agrocomplex.

10.1.2 Aardappelen

Van de totale uitvoer van aardappelen voor consumptie en industrie, in 2002/03 1 miljoen ton, gaat circa 78% naar de EU. Na de EU is Afrika de tweede vrager. Binnen de EU zijn vooral België, Luxemburg en Duitsland belangrijke afzetmarkten, ruim 70% van de Europese export gaat naar deze landen. In 2004 sloot Rusland, vanwege de vondst van trips in potplanten, de grens voor alle plant-aardige producten uit Nederland, waardoor de export naar dit land stilviel. Uit cijfers tot eind februari 2005 blijkt dat de export van de oogst 2004 achterblijft bij die van het vorige seizoen (NAO, 2005).

In het seizoen 2003/04 zijn meer aardappelen voor consumptie en industrie geïmporteerd dan geëxporteerd. In totaal werd 1,2 miljoen ton aangekocht, vooral uit Duitsland en is 3 miljoen ton aardappelen verwerkt tot 1,7 miljoen ton aardappelproducten door bedrijven als Avico, McCain, Lamb Weston/Meijer en Farm Frites. De producten worden grotendeels binnen een straal van 1.000 kilometer van Nederland afgezet (HBAG, 2003).

De consumptie in Nederland van aardappelen is vrij stabiel, in rond de 89 kilo per hoofd van de bevolking (CBS Statline, 2005). Naar verwachting zal de consumptie dalen door veranderende eetgewoontes.

De productie van zetmeelaardappelen is gequoteerd, het quotum voor Nederland bedraagt 0,6 miljoen ton aardappelzetmeel wat overeenkomt met ongeveer 2,5 mln. ton aardappelen. Vanwege tegenvallende kg-opbrengsten was het zetmeelquotum vorig jaar niet was volgeleverd en mochten de telers dit jaar 105% van het quotum leveren. De productie in Nederland gaat volledig op contract bij AVEBE. De verwerking vindt plaats in Ter Apelkanaal en Gasselternijveen. Hier worden ook geïmporteerde zetmeelaardappelen verwerkt. In het seizoen 2003/04 ging het om 0,2 miljoen ton.

EU belangrijkste afzetmarkt voor pootgoed

De export van pootaardappelen - 0,7 miljoen ton in 2003/04 - vindt voor 59% plaats binnen de EU. Afrika vormt met 22% ook een behoorlijke afzetmarkt (NAO, 2005). Met een aandeel van 65% in de wereldhandel heeft Nederland een belangrijke positie op de wereldmarkt voor pootgoed (Van Vaals en Rijkse, 2001). De export verloopt via handelshuizen zoals Agrico en HZPC.

10.1.3 Suiker

De recordproductie van suiker van 2003 werd in 2004 net niet gehaald, maar de opbrengsten waren opnieuw hoog. De suikerbieten worden door twee bedrijven, CSM en SuikerUnie, verwerkt tot suiker. De SuikerUnie produceerde in 2004 677.000 ton, CSM 385.000 ton suiker. Beide verwerkers hebben na de campagne van 2004 een fabriek gesloten. De aanvoer van bieten daalt, omdat het suikerquotum jaarlijks kleiner wordt. Door de campagne te verlengen kunnen de resterende fabrieken efficiënter draaien. Ook ruilen de suikerproducenten onderling bieten, wat transportkosten bespaart. De geproduceerde suiker wordt voor het grootste deel geleverd aan de verwerkende industrie in Nederland. Restproducten, zoals bietenpulp en melasse, worden verkocht als veevoer; melasse is tevens de basis voor gist en suikeralcohol.

10.1.4 Granen

In Nederland wordt 4,5 miljoen ton graan verwerkt, veel meer dan de Nederlandse productie van ongeveer 1,5 miljoen ton (excl. mais). Een groot deel van de granen wordt ingevoerd via de Rotterdamse haven. Circa 1,7 miljoen ton tarwe wordt verwerkt tot tbloem en meel. De maaltarwe wordt voornamelijk uit Frankrijk, Duitsland en Engeland gehaald. De zetmeelindustrie verwerkt ongeveer evenveel graan als de maalindustrie. De tarwe die in de zetmeelindustrie gebruikt wordt komt deels uit Nederland, maar daarnaast ook uit Frankrijk en Duitsland. Het zetmeel wordt voor zowel voedingsproducten als niet-voedingsproducten gebruikt (papier, textiel). Een groot deel van deze producten wordt weer geëxporteerd. Gerst kan gebruikt worden als grondstof voor bier. De mouterijen in Nederland verwerken 1 miljoen ton brouwergerst. De gerst is afkomstig uit landen als Nederland (ongeveer 20%), Duitsland, Denemarken en Engeland. Ook in de diervoederindustrie wordt veel graan gebruikt (GZP, 2005).

10.1.5 Zaauien

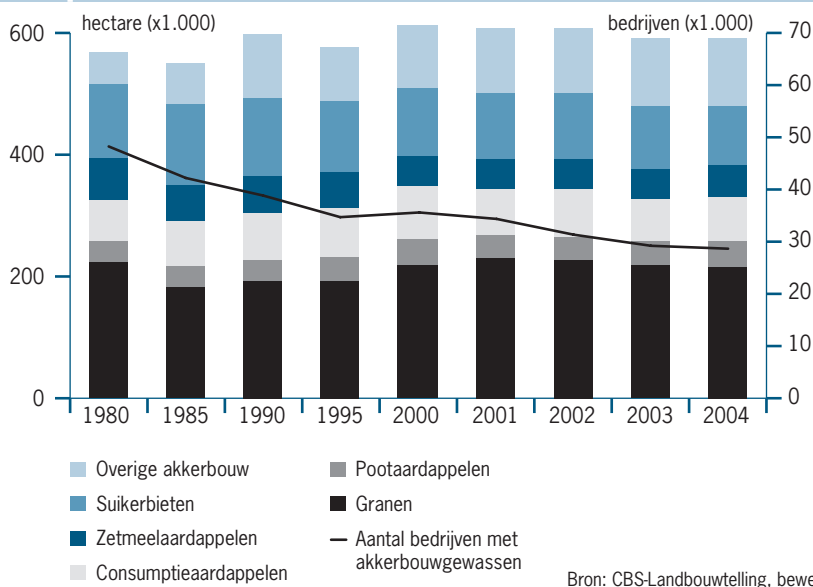
De productie van uien bedraagt gemiddeld 700 à 800 duizend ton per jaar, waarvan ongeveer 90% wordt geëxporteerd. Afrika en de EU zijn de belangrijkste bestemmingen. De export wordt verzorgd door een groot aantal handelshuizen. De uien die in Nederland blijven worden onbewerkt gegeten, circa 5 kilo per persoon per jaar, of verwerkt in allerlei voedingsproducten zoals soepen.

10.2 Structuur

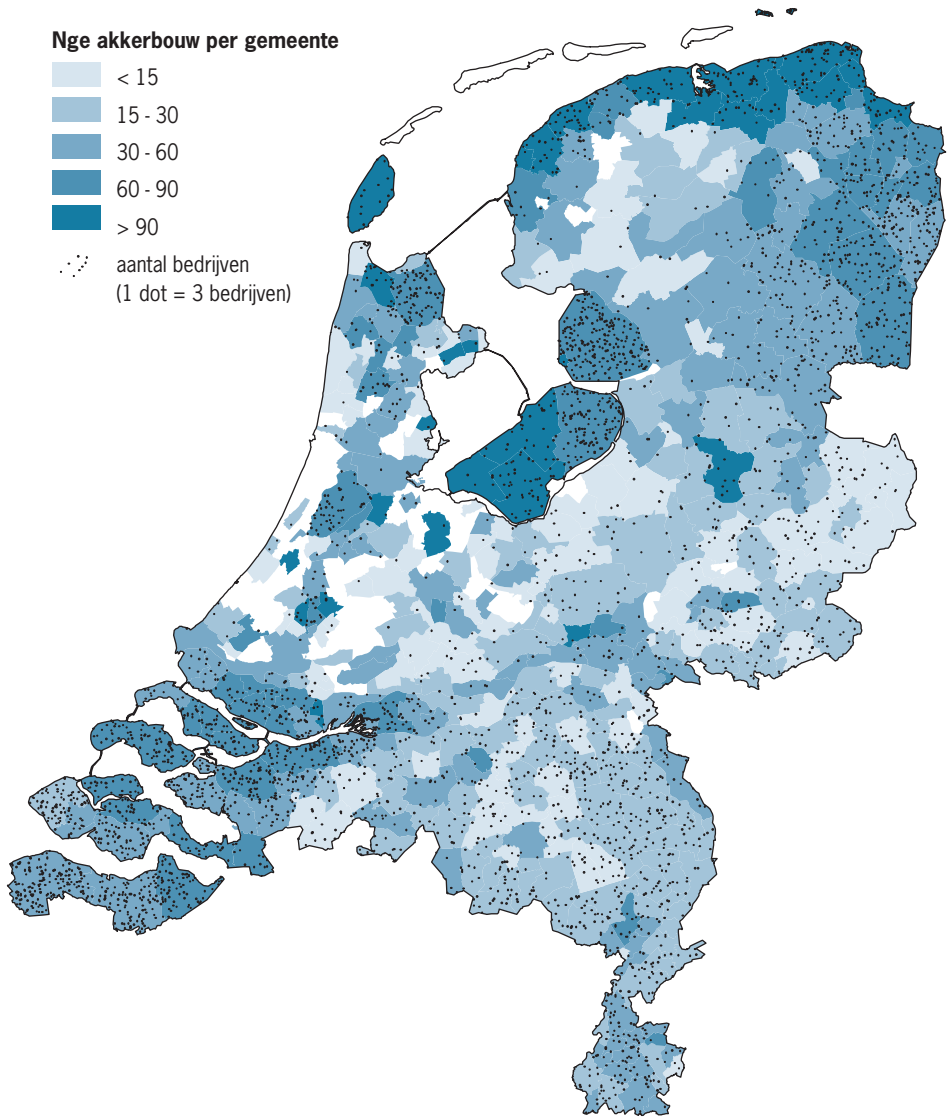
Het aantal bedrijven met akkerbouwgewassen daalde in 2004 tot 28.650 (figuur 10.2). Het totale areaal bleef in 2004 gelijk op bijna 600.000 ha. Het aantal gespecialiseerde akkerbouwbedrijven is ten opzichte van 2003 licht gestegen tot 12.630. Deze bedrijven telen 71% van het totale areaal akkerbouwgewassen. Ruim 80% van het areaal zaauien en pootaardappelen wordt op gespecialiseerde akkerbouwbedrijven geteeld. Consumptieaardappelen worden relatief veel geteeld op niet-akkerbouwbedrijven. Op gespecialiseerde melkveebedrijven staat 8% van het areaal en op akkerbouw-melkveecombinaties 6%. Vooral melkveebedrijven die geëxtensiveerd zijn, hebben ruimte gekregen voor de aardappelteelt.

Wintertarwe was al het grootste akkerbouwgewas, gemeten in hectares, en is in 2004 met 10%

Figuur 10.2 Areaal en bedrijven met akkerbouwgewassen, 1980-2004



Figuur 10.3 Overzichtskaat akkerbouw, 2004



Bron: CBS-landbouwelling, bewerking LEI.

toegenomen tot 117.000 ha. De uitbreiding is ten koste gegaan van het areaal zomergerst. Het areaal suikerbieten is wederom afgenomen en daarmee voor het eerst onder de 100.000 ha gezakt. De verwachting is dat het areaal zal blijven dalen. Na een goed uienjaar in 2003 werd het areaal met circa 3.500 ha sterk uitgebreid tot bijna 20.000 ha in 2004.

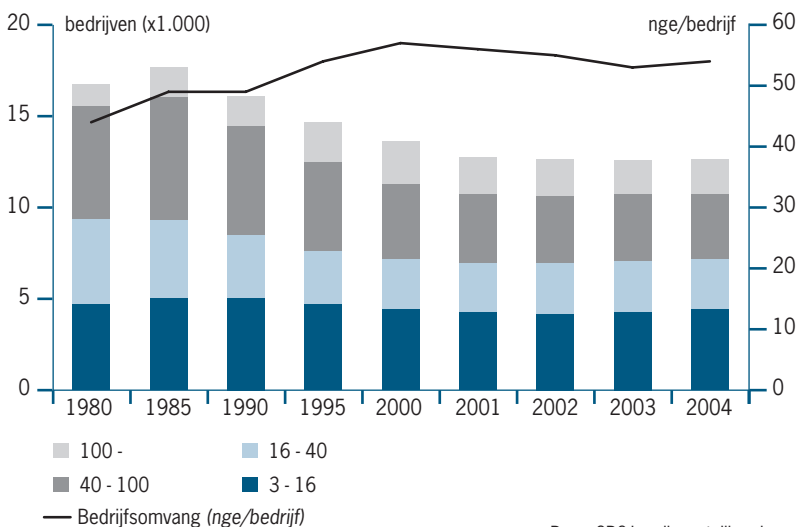
De akkerbouwbedrijven zijn met name te vinden in Zeeland, Flevoland, langs de Waddenzee en in Oost-Groningen. In de Noord-Oostpolder is de dichtheid van de bedrijven hoog. De bedrijven in Flevoland en langs de Waddenzee zijn gemeten in nge's per ha het meest intensief (figuur 10.3). Het aandeel bedrijven met minder dan 16 nge is sinds 1980 toegenomen (figuur 10.4). Vooral een toestroom vanuit de groep bedrijven tussen de 16 en 40 nge lijkt hier de oorzaak van te zijn. Mogelijk is het bouwplan extensiever geworden of vindt meer verbreding plaats. Op ongeveer een derde van de bedrijven tot 100 nge wordt aan verblijfsrecreatie of ontvangst van bezoekers gedaan. Voor deze activiteiten worden geen nge's toegekend. De groep bedrijven met 40-100 nge is relatief sterk gekrompen sinds 1980. De bedrijven uit deze grootteklasse hebben het bouwplan juist geïntensiveerd, zoals blijkt uit de groei van de groep bedrijven met meer dan 100 nge. Relatief veel bedrijven uit deze groep doen aan verwerking van producten.

De gemiddelde bedrijfsomvang (gemeten in nge's) is sinds 1980 sterk gestegen. Het afgelopen jaar is het gemiddelde aantal nge's per bedrijf licht gestegen tot 54, 10 nge meer dan in 1980.

Biologische akkerbouw

Het areaal biologische akkerbouw is ten opzichte van 2003 toegenomen tot ruim 7.700 ha. Granen (bijna 3.916 ha) en rooivruchten (3.406 ha) zijn de voornaamste gewassen. Als de voedergewassen

Figuur 10.4 Akkerbouwbedrijven naar grootteklasse, 1980-2004



Bron: CBS-Landbouwelling, bewerking LEI.

ook worden meegenomen bedraagt het biologische akkerbouwareaal ruim 13.000 ha. Tevens wordt een groot gedeelte van het areaal biologische groenteteelt in de open grond bewerkt op akkerbouw-bedrijven (zie par. 9.2). Daarnaast was er in 2004 ook nog een oppervlakte van 360 ha in omschakeling. Het biologische areaal zaaigranen en peulvruchten is gedaald in vergelijking met 2003 (Biologica, 2005).

Opvolgingspercentage daalt

Onder de Nederlandse akkerbouwers blijft de vergrijzing doorzetten. In 2004 was 64% van de ondernemers ouder dan 50 jaar tegen 60% in 1996 (tabel 10.1). Het opvolgingspercentage, dat is het aandeel bedrijven met een opvolger in procenten van de bedrijven met een ondernemer die ouder is dan 50 jaar, is in 2004 teruggelopen tot 31%. Voor de totale land- en tuinbouw ligt dit percentage op 32%. Het areaal op de bedrijven zonder opvolger bedraagt ruim 147.000 ha, een forse stijging ten opzichte van 1996 toen dit ongeveer 118.000 ha bedroeg. De vrijkomende grond gaat naar andere akkerbouwers (blijvers), veehouders en voor een klein deel naar andere bestemmingen. De omvang van de bedrijven zonder opvolger is gemiddeld 27 ha, beduidend kleiner dan de 52 ha van de bedrijven met opvolger. Het bouwplan van de bedrijven zonder opvolger is bovendien extensiever.

Op 31% van de bedrijven zonder opvolger is de ondernemer ouder dan 65 jaar. Deze ondernemers bouwen hun bedrijf steeds verder af. Is het gemiddelde areaal bij ondernemers tussen 50 en 55 nog 39 ha, bij ondernemers van boven de 65 is het teruggelopen tot 17 ha. Van de bedrijven kleiner dan 16 nge heeft 58% van de ondernemers geen opvolger. Naarmate de bedrijven in omvang toenemen, daalt het percentage bedrijven zonder opvolger. Bedrijven groter dan 200 nge hebben in 17% van de gevallen geen opvolger. Blijkbaar wordt het toekomstperspectief voor de kleine bedrijven als beperkt beoordeeld.

Het aandeel van rechtspersonen (NV's en BV's) in de akkerbouw is stabiel en ligt rond de 4%. Op de bedrijven groter dan 200 nge is dit percentage 15%, beduidend hoger. Motieven die een rol spelen zijn de inperking van de aansprakelijkheid en het fiscale voordeel bij hoge bedrijfswinsten.

Tabel 10.1 **Leeftijd bedrijfshoofd en opvolgingssituatie in de akkerbouw, 1996-2004**

Persoonlijke ondernemingen ^{a)}	1996	2000	2004
jonger dan 50 jaar	5.600	4.690	4.350
ouder dan 50 jaar, met opvolger	2.990	3.170	2.390
ouder dan 50 jaar, zonder opvolger	5.520	5.340	5.370
Aandeel ouder dan 50 jaar (in %)	60	64	64
Opvolgingspercentage	35	37	31

a) Indeling naar leeftijd oudste bedrijfshoofd. Bron: CBS-Landbouwstelling, bewerking LEI.

10.3 Bedrijfsresultaten

De resultaten van de akkerbouwbedrijven zijn in 2004 fors achteruit gegaan. Door de slechte prijsvorming - als gevolg van een groot aanbod - van met name uien en aardappelen (tabel 10.2) komt de verwachte rentabiliteit van de akkerbouwbedrijven in 2004 uit op het uitzonderlijk lage niveau van 67% (tabel 10.3). Door de lage rentabiliteit is ook het gezinsinkomen fors achteruit gegaan, het bedraagt gemiddeld slechts 2.500 euro. De besparingen die in 2003 nog op ruim 13.000 euro uitkwamen, zullen in 2004 negatief worden.

Inkomen zetmeelaardappelbedrijven licht gestegen

Voor de zetmeelbedrijven zijn de resultaten ook slecht (tabel 10.3). Wel is de teruggang in de rentabiliteit met 3% beduidend kleiner dan bij de andere akkerbouwbedrijven. De stabiele prijs voor zetmeelaardappelen en de goede prijs voor suikerbieten hebben de schade enigszins beperkt. Het inkomen op de zetmeelbedrijven is net iets hoger dan vorig jaar, de besparingen zijn licht negatief.

Spreiding inkomens groot

De spreiding in de resultaten is groot. Bijna de helft van de akkerbouwbedrijven zal in 2004 geen positief gezinsinkomen behalen, naast een grote groep bedrijven met een gezinsinkomen tussen 0 en 25.000 euro. Tien procent van de bedrijven kan naar verwachting een inkomen realiseren dat boven de 25.000 euro ligt (figuur 10.5).

Per inkomensklasse zijn de bedrijfskarakteristieken voor de jaren 2001 tot en met 2003 nader bekeken. Naarmate het inkomen hoger is, neemt het aandeel grote bedrijven toe. In de groep met een

Tabel 10.2 Opbrengsten ^{a)} en prijzen ^{b)} op akkerbouwbedrijven, 2002-2004

	Tarwe	Gerst	Consumptie aardappelen	Poot aardappelen	Zetmeel- aardappelen	Suiker- bieten	Zaaiuien
Opbrengsten (ton/ha)							
2002	9,3	6,0	46,9	32,8	47,5	9,7	53,2
2003	9,8	6,8	43,1	36,0	45,8	10,9	49,6
2004 (r)	10,0	5,9	47,4	35,8	51,7	10,8	52,1
Idem, mutatie (%)	+2	-13	+10	-1	+13	-1	+5
Prijzen (euro/100 kg)							
2002	11,20	12,90	7,30	20,50	3,50	4,70	10,60
2003	13,90	13,50	12,30	21,00	3,40	4,50	13,90
2004 (r)	11,30	11,00	4,90	16,00	3,40	5,00	3,00
Idem, mutatie (%)	-19	-19	-60	-24	0	+11	-78

a) Zetmeelaardappelen bij 400 gr. o.w.g., suikerbieten in polsuiker; b) zetmeelaardappelen bij 400 gr. o.w.g. exclusief premie, suikerbieten in euro/ton product bij 16% suiker, granen exclusief Mac Sharry-compensatie.

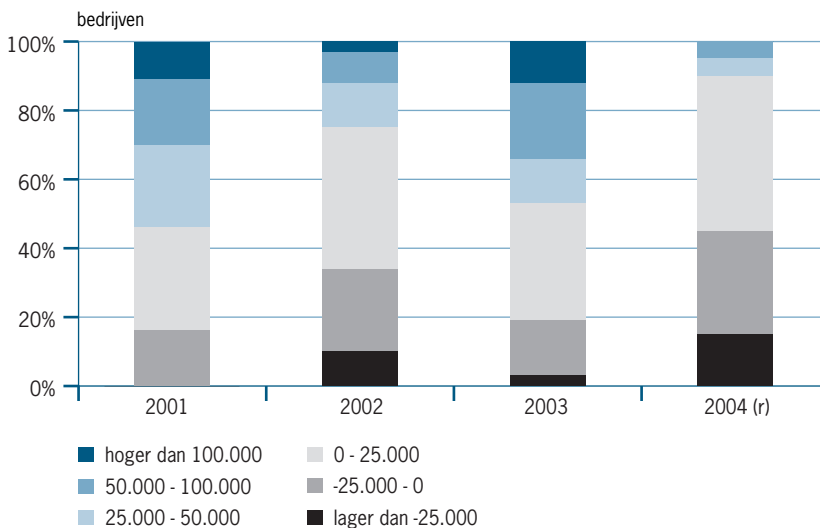
Bron: Informatienet.

Tabel 10.3 Resultaten van akkerbouwbedrijven, 2002-2004

	Akkerbouwbedrijven	Zetmeelaardappel- bedrijven
Kenmerken, 2004 ^{a)}		
Aantal bedrijven	8.526	1.061
Hectare per bedrijf	52,6	58,0
Nge per bedrijf	77	72
Ondernemers per bedrijf	1,5	1,5
Opbrengsten/kosten (%)		
2002	79	84
2003	89	80
2004 (r)	67	77
Gezinsinkomen uit bedrijf (1.000 euro)		
2002	13,7	15,2
2003	41,2	14,8
2004 (r)	2,5	16,4
Besparingen per bedrijf (1.000 euro)		
2002	-15,9	-10,1
2003	13,4	-2,3
2004 (r)	-25,5	-1,1

a) Bedrijven tussen 16 en 1.200 ege. Bron: Informatienet.

Figuur 10.5 Verdeling van akkerbouwbedrijven naar gezinsinkomen uit bedrijf, 2001-2004



inkomen tussen de 50.000 en 100.000 euro zijn er evenveel bedrijven die kleiner zijn dan 100 nge als groter dan 100 nge. Bij de bedrijven met lagere inkomens wordt meer inkomen buiten het bedrijf gerealiseerd. In de laagste inkomensgroep wordt ruim 22.000 euro aan inkomen buiten het bedrijf verdiend, meer dan aan inkomen uit het bedrijf wordt behaald. Bij de groep bedrijven met een inkomen tot 100.000 euro wordt 'slechts' 3.400 euro buiten het bedrijf verdiend. De bedrijven met een hoog inkomen investeren fors meer dan de bedrijven met een laag inkomen en hebben ook meer eigen middelen daarvoor. De solvabiliteit op de bedrijven in de groep van 0 – 25.000 bedraagt ruim 80%, zo'n 10% hoger dan de bedrijven uit de laagste klasse. Bij een vergelijkbaar investeringsniveau betekent dit ook meer rentekosten, wat nadelig is voor de hoogte van het gezinsinkomen.

Toename beschikbare middelen akkerbouwbedrijven

In 2003 hadden de akkerbouwbedrijven aanzienlijk meer financieringsmiddelen dan in 2002 (tabel 10.4). De toename is gebruikt om de financiële positie te verbeteren en meer te investeren. De investeringen namen toe tot gemiddeld bijna 42.000 euro per bedrijf. Er werd met name geïnvesteerd in grond en door een enkel bedrijf in overige duurzame goederen voor verbreding (bijvoorbeeld recreatie en windmolens). Hiermee waren bedragen gemoeid tot wel 900.000 euro.

Grote spreiding in investeringen tussen akkerbouwbedrijven

De bedrijven met minder dan 60 nge investeerden weinig, gemiddeld ongeveer 9.000 euro per jaar in de periode 2001-2003 (tabel 10.5) en vooral met eigen middelen. Het aandeel eigen middelen in de totale kasstroom was zelfs groter dan 100%, wat er op duidt dat deze bedrijven netto meer hebben afgelost dan ze aan nieuwe leningen zijn aangegaan. Een deel van de middelen is beschikbaar gekomen doordat grond is verkocht. Op de groep bedrijven met een omvang van 60-90 nge zijn de middelen voor ongeveer de helft afkomstig uit vreemd vermogen. Het grootste deel van het budget werd besteed aan overige investeringen, doordat enkele bedrijven een grote investering hebben

Tabel 10.4 Herkomst en besteding van financieringsmiddelen (1.000 euro) per akkerbouwbedrijf, 2001-2003

	2001	2002	2003
Kasstroom eigen middelen, totaal	53,8	14,5	59,4
Besparingen	25,0	-17,6	14,3
Afschrijvingen	25,2	28,1	30,6
Overige middelen	3,6	4,0	14,5
Mutatie lang vreemd vermogen	6,3	2,0	25,7
Kasstroom na financieringsactiviteiten, totaal	60,1	16,5	85,1
Bedrijfsinvesteringen	30,6	31,9	41,9
Mutatie liquide middelen	8,7	-8,7	21,4
Overige bestedingen	20,8	-6,8	21,8
Bestede middelen, totaal	60,1	16,5	85,1

Bron: Informatienet.

Tabel 10.5 Kasstroom en investeringen (1.000 euro) van akkerbouwbedrijven, naar bedrijfsomvang (nge), driejaarlijksgemiddelde 2001-2003

	<=60 nge	60-90 nge	90-150 nge	>=150 nge
Totale kasstroom na financieringsactiviteiten	19,1	102,1	75,3	142,3
w.v. eigen middelen (%)	116	48	78	75
Netto-investeringen, totaal	8,7	67,4	38,7	133,2
w.v. werktuigen en installaties	5,9	10,3	22,7	38,3
grond(verbetering)	-0,7	8,2	10,8	48,5
gebouwen	1,2	8,1	3,4	19,6
immateriële activa	0,7	-2,1	-0,9	1,5
overig	1,6	42,9	2,7	25,2

Bron: Informatienet.

gedaan in bijvoorbeeld een windmolen. De totale investering ligt gemiddeld op ongeveer 67.000 euro per bedrijf, oftewel 875 euro per nge per jaar. De groep bedrijven in de klasse van 90 tot 150 nge blijft wat achter met investeringen. Bij de bedrijven met de grootste omvang waren ook de investeringen het hoogst. De investeringen per nge per jaar liggen gemiddeld op 680 euro en daarmee lager dan de groep 60-90 nge. De investeringen in grond, werktuigen en installaties vroegen een groot deel van het budget, dit duidt op verdere schaalvergroting (zie ook kader).

De Nederlandse akkerbouw, opties voor de toekomst

Voor de komende jaren zal de uitdaging voor veel beginnende maar ook 'zittende' akkerbouwers zijn hun inkomen op voldoende peil te houden. Veel akkerbouwers hebben in het verleden hun bedrijf uitgebreid, soms geleidelijk, soms sprongsgewijs. Dit proces zal doorgaan, met name in grootschalige landbouwgebieden waar de grondprijs niet al te zeer door niet-agrarische opties omhoog wordt gestuwd. De agrarische grondprijs zal neigen tot dalen, omdat de saldi van veel gewassen laag zijn of worden door lage prijzen als gevolg van marktmechanismen en beleids-hervormingen. Door toenemende capaciteit van machines blijft schaalvergroting een optie voor bedrijven met goede bedrijfsresultaten. Voorwaarden daarbij zijn dat niet of nauwelijks geïnvesteerd hoeft te worden in machines en gebouwen en dat geen extra vaste arbeid nodig is. Schaalvergroting is namelijk alleen gunstig als de vaste kosten per ha dalen. Bij aankoop van grond is het niet eenvoudig die kostendaling te bereiken. In toenemende mate proberen akkerbouwers daarom schaalvergroting te bereiken door grond los of vast te pachten. Losse pacht heeft wel het nadeel van risico op fyto-sanitaire en andere teelttechnische gebreken. Losse verpachting is aantrekkelijk voor ondernemers zonder opvolger en deeltijdboeren die hun grond (nog) niet willen verkopen. Zij kunnen of willen niet (meer) de arbeidsinzet plegen die nodig is voor een optimale benutting van het bedrijf. Zo profiteren de 'blijvers' van de 'afbouwers' en de 'hobbyboeren'.

Schaalvergroting - mits goed aangepakt - is een vorm van efficiëntieverbetering. Dat kan soms ook bereikt worden door samenwerking tussen bedrijven. Daarbij zijn allerlei gradaties denkbaar. Het kopen van één grote aardappelrooimachine door twee of drie akkerbouwers kan leiden tot minder arbeids- en machinekosten voor het rooien van dezelfde oppervlakte aardappelen. Een veel verdergaande vorm is een complete samenvoeging van bedrijven. De daaruit voortvloeiende efficiëntieverbetering leidt er dan wel eens toe, dat een overschot aan arbeid ontstaat. Die arbeid kan buiten het bedrijf ingezet worden of benut voor extra activiteiten op het bedrijf zoals specialisatie (een groter aandeel intensieve gewassen), verbreding (natuurbeheer, aan huis verkopen van producten, boerencamping, zorgboerderij) of verdieping (sorteren, wassen, verpakken). Samenwerking van akkerbouwbedrijven met andersoortige, bijvoorbeeld melkveebedrijven, is in gemengde gebieden ook een optie. Uitwisseling van grond, machines en arbeid kan daarbij tot kostenverlaging en tot hogere kg-opbrengsten (bouwplaneffect) leiden.

Het combineren van een (akkerbouw)bedrijf met een baan buiten het bedrijf of een aanvullende tak (zorg, recreatie, huisverkoop) en samenwerking met andere akkerbouwers of veehouders zijn alle opties om het inkomen op peil te houden en de continuïteitsperspectieven van het bedrijf te versterken. Deze opties vragen echter wel het een en ander van de boer, te weten een stuk flexibiliteit en creativiteit, goede communicatieve vaardigheden, zakelijk inzicht, (dikwijls) het opgeven van een stukje autonomie, het vinden van een nieuwe taakinfilling en –verdeling en dergelijke. Niet iedere boer zal deze eigenschappen in voldoende mate hebben om voor samenwerking en andere alternatieven te willen of kunnen kiezen. Zelfkennis is een belangrijke voorwaarde om dergelijke afwegingen goed te kunnen maken. Gelukkig neemt de belangstelling voor de boer als ondernemer én mens toe, waardoor dergelijke persoonlijke keuzes tegenwoordig ook beter begeleid worden.

Grondgebonden veehouderij

Kernpunten:

- primaire sector boet aan belang in
- keten: grote toeleveranciers en verwerkers
- verdere internationalisatie verwerkers
- Duitsland en België belangrijkste afnemers
- kleine afname aantal melkveebedrijven
- veel oudere afbouwende 'overige bedrijven'
- verjonging bij melkveehouders
- minder koeien in de wei
- inkomens op laag niveau, maar 2005 licht positief begonnen
- marge per kg melk loopt terug
- veel investeringen in quota, vooral op grote bedrijven
- grote bedrijven worden groter, kleine raken verderop achterop

11.1 Het grondgebonden-veehouderijcomplex

11.1.1 Algemeen

Van de primaire sectoren behoren de rundveehouderij alsook de schapen-, paarden- en geitenhouderij tot het grondgebonden-veehouderijcomplex, terwijl de bijbehorende slachterijen en de zuivelindustrie als verwerkende industrieën in dat geheel bijdragen (Van Leeuwen et al., 2005). Ook de toeleverende bedrijven maken deel uit van het complex.

In 2003 droeg het grondgebonden-veehouderijcomplex 28,4% bij aan de toegevoegde waarde van het totale agrocomplex. Hoewel het daarmee het belangrijkste onder de deelcomplexen is, brokkelt die betekenis steeds verder af. In 2003 was de toegevoegde waarde van het complex ruim 5% lager dan in 1995 (tabel 11.1). Aan de opbrengstenkant zijn de vlees- en zuivelprijzen, naast de volumeontwikkeling, bepalend. De prijzen in de Nederlandse melkveehouderij staan al jaren onder druk.

Tabel 11.1 Kengetallen van het grondgebonden-veehouderijcomplex, 1995, 2000 en 2003

	Toegevoegde waarde (bruto, factorkosten) (mrd. euro)			Werkgelegenheid (1.000 arbeidsjaren)		
	1995	2000	2003 (r)	1995	2000	2003 (r)
Grondgebonden-veehouderijcomplex	7,1	7,1	6,7	161,4	145,0	133,3
In % van totale agrocomplex	35,3	32,1	28,4	37,6	34,4	33,6

Bron: Agrarische input-outputtabel, LEI.

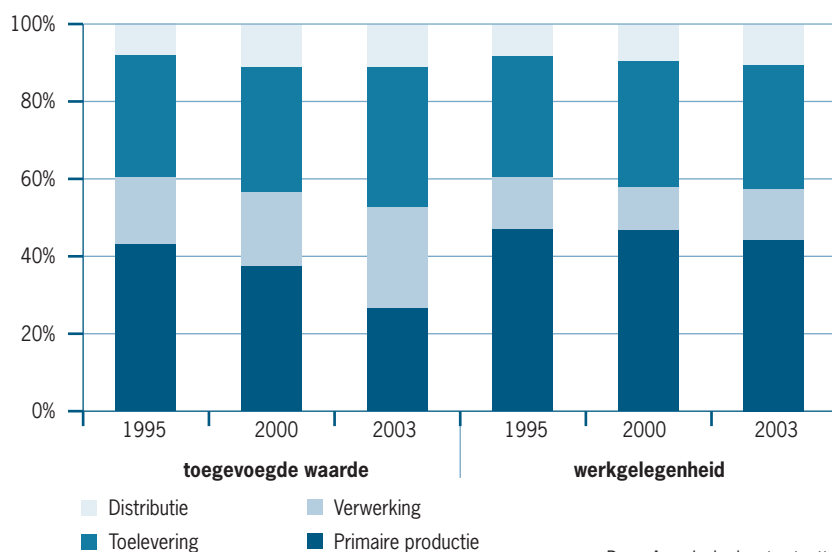
De productiewaarde in de gehele grondgebonden veehouderij loopt terug. De kosten vertonen juist een stijgende tendens, waardoor de toegevoegde waarde van de primaire sector in de onderzochte periode sterk is afgenomen. Het aandeel van deze schakel in het gehele complex daalde van 43% in 1995 tot iets minder dan 27% in 2003 (figuur 11.1).

Het aandeel van de slachterijen in de toegevoegde waarde daalde tussen 1995 en 2003 met slechts één procentpunt (van 4% naar 3%), terwijl het aandeel van de zuivelindustrie steeg van 13% naar 22%. Dit laatste komt vooral door de strategie van de zuivelindustrie het aanbod van producten met meer toegevoegde waarde te vergroten. Verder nam de toegevoegde waarde van de toeleverende en distribuerende bedrijven in de onderzochte periode iets toe (figuur 11.1). De exporten dragen met een aandeel van 62% in 2003 minder bij aan de verdiensten van het grondgebonden-veehouderij-complex dan in het totale agrocomplex; in 1995 was dit aandeel nog 66%.

Krimp in werkgelegenheid

De werkgelegenheid van het complex is tussen 1995 en 2003 met 2,4% per jaar teruggelopen, tot 133.300 arbeidsjaren (tabel 11.1). Deze afname was sterker dan die van de toegevoegde waarde, zodat de arbeidsproductiviteit met ongeveer 1,5% per jaar toenam. De primaire sector had in 2003 het grootste aandeel in de werkgelegenheid van het complex (44%), terwijl deze schakel slechts 27% van de toegevoegde waarde genereerde. De toeleverende en verwerkende industrie slagen er beter dan de primaire sector in de toegevoegde waarde per arbeidskracht op niveau te houden. Met name in

Figuur 11.1 Aandeel (%) van diverse schakels in toegevoegde waarde en werkgelegenheid van het grondgebonden-veehouderijcomplex, 1995-2003



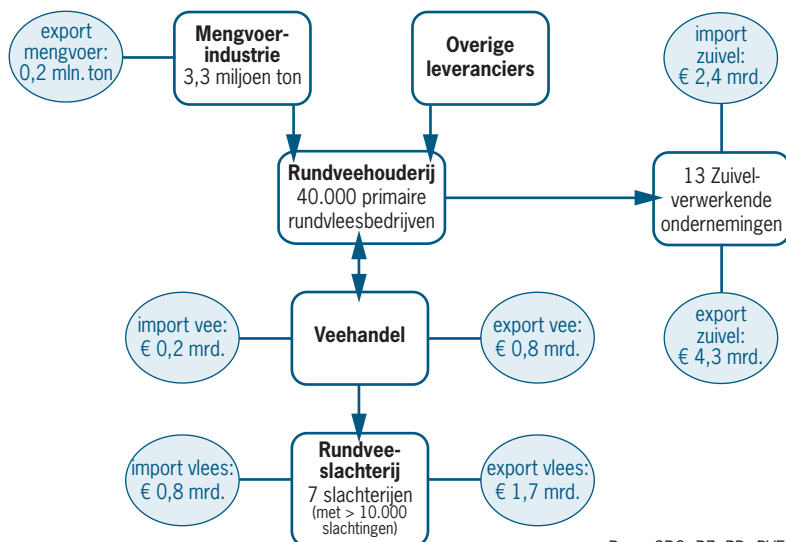
Bron: Agrarische input-outputtabel, LEI.

de verwerkende sectoren - en dan vooral in de zuivelindustrie - daalde de arbeidsinzet tussen 1995 en 2003 sterk, met ruim 4.500 arbeidsjaren (-20%). In de distributie vond nog een absolute groei van het arbeidsvolume plaats. De betekenis van het grondgebonden-veehouderij-complex voor de werkgelegenheid van het totale agrocomplex liep met 4 procentpunten terug.

11.1.2 Rundveehouderij

In het centrum van de keten van de grondgebonden veehouderij staan ongeveer 37.000 primaire bedrijven met rundveehouderij. Om die primaire bedrijven participeert een grote groep van bedrijven en bedrijfjes die geld, informatie, diensten en goederen aanleveren en producten afnemen (figuur 11.2). Een van de belangrijkste leveranciers van goederen is de mengvoerindustrie. Daarin zijn ruim 70 ondernemingen actief, die in totaal ongeveer 3,5 miljoen ton mengvoer voor rundvee produceren, ongeveer een kwart van de totale voerproductie. Het merendeel van de ondernemingen opereert op kleine schaal; dit zijn veelal particuliere bedrijven. De acht grootste ondernemingen, waarvan zes coöperaties, nemen tezamen bijna driekwart van de totale productie voor hun rekening. Een van de grootste daarvan, met circa 17% van de totale productie, is Agrifirm (zie kader p. 168).

Figuur 11.2 De keten rondom de grondgebonden rundveehouderij, 2004



Bron: CBS, PZ, PD, PVE; bewerking LEI.

Agrifirm

Agrifirm is een coöperatie waarin boeren en tuinders hun inkoopkracht hebben gebundeld. Zij levert hen producten en diensten die rechtstreeks te maken hebben met het houden van dieren en de teelt van gewassen. De toegevoegde waarde zit in de advisering en kennisontwikkeling. Het bedrijf heeft in 2004 een omzet van ongeveer 670 miljoen euro en een resultaat uit normale bedrijfsvoering van 7,6 miljoen euro. Er zijn ongeveer 1.400 personeelsleden in dienst. Eén van de belangrijkste interne ontwikkelingen in het bedrijf in 2004 is de afsplitsing van de glastuinbouwactiviteiten en de fusie daarvan met coöperatie Maasmond-Westland tot de nieuwe coöperatie Horticoop. (www.agrifirm.nl)

Dioxine en monitoringsprogramma's

In het laatste kwartaal van 2004 is de Nederlandse diervoedersector geconfronteerd met een dioxinebesmetting van bijproducten uit de aardappelverwerkende industrie. Uit het monitoringsprogramma van de zuivelindustrie kwam naar voren dat sprake was van een verhoogd dioxinegehalte in de melk. De oorzaak bleek te liggen in het gebruik van een aardappelsorteerklei, afkomstig uit Duitsland, die 'van nature' dioxine bevat. Hoewel geen moment sprake is geweest van gevaar voor de volksgezondheid, zijn de meeste - zo niet alle - betrokken veehouderijbedrijven tijdelijk om preventieve redenen geblokkeerd. Dit incident trok veel negatieve aandacht in de media.

Het feit dat de besmetting werd ontdekt en de oorzaak zoveel schakels terug in de keten achterhaald kon worden, geeft aan dat een deugdelijk monitoringssysteem noodzakelijk is en het systeem van de zuivelindustrie functioneert. Het is wel de vraag of de controle ook niet eerder in de keten plaats zou moeten vinden.

Melk en zuivel

De productie van de rundveebedrijven kan verdeeld worden in melk en vlees. De melk wordt geproduceerd op 25.000 veelal gespecialiseerde bedrijven, waarbij overigens vee en vlees onlosmakelijke bijproducten zijn. Vrijwel alle melk wordt geleverd aan zuivelverwerkende organisaties. Daarvan zijn er in Nederland 13, die de melk verwerken in totaal 55 fabrieken. De meeste fabrieken zijn in handen van de twee grootste partijen: de coöperaties Koninklijke Friesland Foods (19) en Campina (18) (zie kader). In totaal zijn er 41 fabrieken in handen van 5 coöperaties. De overige fabrieken zijn in handen van 8 particuliere ondernemingen. De melkfabrieken hebben contracten met de leden, waardoor ze verzekerd zijn van een bepaalde melkstroom.

Kwaliteitsborging staat in de zuivelindustrie centraal (Bondt et al., 2005). Via de melkprijs en een borgingssysteem (Keten Kwaliteit Melk) wordt gestuurd op kwaliteit.

Campina

Campina is een coöperatie met leden in Nederland (6.371), Duitsland (2.353) en België (70). Zij verwerkt niet alleen melk van haar leden, maar ook van derden. In totaal komt circa 3.400 miljoen ton uit Nederland (waarvan ruim 80% van leden), 1.300 miljoen ton uit Duitsland (waarvan circa 45% van leden), 500 miljoen ton uit België (slechts zo'n 5% van leden) en 100 miljoen ton uit Polen en Rusland (niet afkomstig van leden). Campina richt zich primair op de verwerking en verwaarding van melk.

Als strategie concentreert zij zich op A-merken en producten met een hoge toegevoegde waarde. Binnen dat kader richt zij zich met name op zuivelranken en desserts (op de Europese markt) en zuivel ingrediënten voor de voedingsmiddelen- en de farmaceutische industrie (wereldwijd).

Het concern heeft wereldwijd een omzet van ongeveer 3,5 miljard euro en ruim 7.000 werknemers, waarvan 43% in Nederland werkt.

Koninklijke Friesland Foods

Koninklijke Friesland Foods is een coöperatie met 10.700 leden, allen uit Nederland. Zij richt zich niet alleen op de verwerking en verwaarding van melk, maar ook op de productie van onder meer vruchtensappen en -ranken, limonades, sportranken en baby- en kindervoeding. De strategie bestaat uit een concentratie op A-merken en producten met hoge toegevoegde waarde. In verband met het 125-jarig jubileum heeft Friesland Coberco Dairy Foods op 7 juni 2004 het predikaat Koninklijk gekregen. Daarbij is de naam veranderd in Koninklijke Friesland Foods.

Het concern heeft wereldwijd een omzet van ongeveer 4,5 miljard euro en ruim 17.000 werknemers, waarvan 30% in Nederland werkt.

De zuivelindustrie werkt intensief aan een verbreding van de horizon: er is sprake van toenemende concentratie en internationalisatie. Niet alleen de omliggende landen zijn daarbij belangrijk, maar bijvoorbeeld ook landen uit Oost-Europa, Azië, de Verenigde Staten, Columbia en Argentinië.

Kaas belangrijkste product

In totaal wordt ruim 10,5 miljoen kg melk van Nederlandse boeren verwerkt door de zuivelindustrie. Ook wordt ongeveer 1 miljoen ton melk geïmporteerd en verwerkt. Meer dan de helft van alle melk wordt omgezet in kaas, maar er wordt ook veel verwerkt tot melkpoeder en gecondenseerde melk. Ongeveer 13% wordt als melk of melkproduct geconsumeerd (PZ, 2004). Niet alle geproduceerde melk loopt overigens via de zuivelfabrieken. Er zijn ook 342 zuivelboerderijen die zelf (een deel van) hun melk tot kaas verwerken (www.Prodzuivel.nl). In sommige gevallen wordt ook huisverkoop toegepast. Bij de CBS-Landbouwtelling van 2003 hebben 270 melkveehouders aangegeven kaas vanuit huis te verkopen en 220 melkveehouders overige zuivelproducten.

Vee en vlees

De melkveebedrijven houden vrijwel allemaal hun eigen veestapel in stand door zelf jongvee te fokken. Wel is er input van sperma dat vaak via de Coöperatie Rundveeverbetering (CR) Delta wordt aange-

leverd. De vleesveehouderij begint in de meeste gevallen met uitgangsmateriaal dat wordt aangekocht van andere rundveebedrijven, al dan niet uit Nederland. De veehandel vormt hier een belangrijke schakel tussen primaire bedrijven onderling, maar ook tussen primaire bedrijven en slachterijen.

Er zijn in Nederland zeven runderslachterijen actief met een capaciteit van meer dan 10.000 slachtingen per jaar (PVE, 2004b). De twee grootste partijen zijn Kroot Vlees - onderdeel van Dumeco - en Weyl Beef Products, hebben tezamen een aandeel van 40% in de slachtingen. Ook J. Gosschalk en Zoon is een grote partij, maar produceert enkel voor de export.

In 2004 zijn er in Nederland in totaal ongeveer 615.000 runderen geslacht, waarvan bijna 90% koeien. Het aandeel van de stieren loopt hard terug: in 2002 werden nog 99.000 stieren geslacht, in 2004 waren dat er nog maar 59.000. De runderen zijn verwerkt tot in totaal 188.000 ton rundvlees. Daarnaast is 309.000 ton rundvlees geïmporteerd en 207.000 ton geëxporteerd. Het binnenlands verbruik bedraagt dus 291.000 ton rundvlees, circa 17,9 kg per hoofd van de bevolking.

Duitsland belangrijkste handelspartner

In 2004 werd voor ongeveer 4,3 miljard euro aan zuivelproducten geëxporteerd, grotendeels fabriekskaas. De grootste afnemer was Duitsland, maar er ging ook veel naar België en Frankrijk. Ook wat betreft import zijn Duitsland en België belangrijke landen, onder andere via de bindingen met de zuivelcoöperatie Campina. Polen en Rusland zijn in dat verband eveneens van belang. De handel in rundvlees is met een waarde van 1,7 miljard euro minder omvangrijk dan die van zuivel. Italië en Frankrijk zijn grote afnemers. De export van levend vee is economisch gezien zeer beperkt. Ook de lijnen zijn redelijk kort, met België als belangrijkste land van bestemming en Duitsland als belangrijkste land van herkomst van internationaal verhandeld vee.

11.1.3 Schapen- en geitenhouderij

De productie van mengvoer voor schapen- en geiten is in 2003 toegenomen, van 67.000 naar 127.000 ton. Deze toename wordt voor een groot deel gerealiseerd door particuliere ondernemingen. Zij produceerden 46.000 ton meer, waarmee de totale particuliere productie toenam tot 91.000 ton.

Het aantal vestigingen waar schapen- en geitenvoer wordt geproduceerd daalde van 79 naar 66, grotendeels dankzij een daling van particuliere producenten (van 57 naar 45 vestigingen). De gemiddelde schaalgrootte van de overgebleven vestigingen is sterk toegenomen.

Het aantal slachtingen van schapen en geiten neemt sinds enkele jaren af, tot 664.000 in 2003, met name doordat minder schapen worden geslacht. Het aantal geitenslachtingen ligt vrij constant op circa 20.000. Circa de helft van het totale aantal slachtingen komt voor rekening van 10 tot 15 relatief grote slachthuizen, waaronder het Abattoir in Amsterdam en de Gebroeders Gijzels in Sluis.

De totale productie van schapen- en geitenvlees bedroeg in 2003 15.700 ton, onvoldoende voor de totale consumptie van 22.400 ton. Toch vindt uitvoer plaats - 6.800 ton met een waarde van 28 miljoen euro - naar met name België en Luxemburg. Er wordt dan ook circa 13.600 ton - met een waarde van 55 miljoen euro - ingevoerd. De belangrijkste leveranciers bevinden zich in Nieuw-Zeeland en België.

Bij de levende in- en uitvoer liggen de verhoudingen heel anders. Nederland importeert circa 20.000 schapen en geiten (uit met name België) en exporteert er zo'n 294.000. De belangrijkste exportmarkt is nog altijd Frankrijk (37%), maar het aandeel van Spanje (27%) en België en Luxemburg (18%) neemt toe. Het handelssaldo bedraagt circa 16 miljoen euro (voor levend vee). Europees gezien is Nederland een kleine speler. In totaal wordt in de EU-15 ruim 1 mln. ton schapen- en geitenvlees geproduceerd. De belangrijkste landen zijn het Verenigd Koninkrijk (ruim 300.000 ton), Spanje (circa 260.000 ton), Frankrijk (ruim 130.000 ton) en Griekenland (circa 120.000 ton). Daarnaast importeert de EU-15 bijna 300.000 ton, vooral uit Nieuw-Zeeland.

11.2 Structuur

De grondgebonden veehouderij in Nederland vindt plaats op ongeveer 51.300 bedrijven, op 41.100 bedrijven maakte deze van landbouw in 2004 meer dan twee derde van de productiecapaciteit uit. Deze groep gespecialiseerde bedrijven bestaat enerzijds uit ongeveer 22.000 melkveebedrijven, met een gemiddelde omvang van 96 nge per bedrijf, anderzijds uit een groep van ongeveer 19.000 'overige graasdierbedrijven', met een omvang van gemiddeld slechts 22 nge per bedrijf.

Het aantal melkveebedrijven loopt sterk terug, vanaf 1990 met gemiddeld 4% per jaar (tabel 11.2). Ook in de jaren zestig, zeventig en tachtig was de afname van het aantal bedrijven met koeien ongeveer 4 à 5% per jaar. Tussen 2003 en 2004 bleef de afname beperkt tot 2,5%, een dergelijk laag percentage is sinds 1995 niet meer voorgekomen. Het is nog te vroeg om te constateren of het om een trendbreuk gaat of om een eenmalige opleving. De onzekere situatie rondom verhuur van melkquotum en introductie van toeslagrechten zou er toe hebben kunnen bijdragen. De afname van melkveebedrijven was vooral zichtbaar bij de onderste drie grootteklassen.

Tabel 11.2 Grondgebonden veehouderijbedrijven (graasdierbedrijven) naar omvang, 1990 en 2004

	Bedrijfsomvang (nge) in klassen					Totaal
	<16	16-40	40-100	100-200	>200	
Melkveebedrijven						
1990	4.470	10.930	21.550	2.470	140	39.550
2004	670	1.790	10.940	8.050	840	22.280
mutatie 1990-2004 (% per jaar)	-12,7	-12,1	-4,7	8,8	13,6	-4,0
mutatie 2003-2004 (% per jaar)	-3,6	-5,0	-5,4	1,8	3,6	-2,5
Overige graasdierbedrijven						
1990	13.470	2.560	1.230	210	30	17.500
2004	12.050	4.430	1.810	410	120	18.820
mutatie 1990-2004 (% per jaar)	-0,8	4,0	2,8	4,9	11,7	0,5
mutatie 2003-2004 (% per jaar)	-1,1	-1,5	2,5	-1,7	3,5	-0,9

Bron: CBS-Landbouwteiling, bewerking LEI.

Het aantal overige graasdierbedrijven is sinds 1990 enigszins toegenomen. Het is daarmee een vreemde eend in de bijt, want een groei van het aantal bedrijven is zeldzaam. Opvallend in de groep is het grote aandeel zeer kleine bedrijven. Dit zijn vooral gestopte melkveehouders, die nog wat grond hebben gehouden en wat schapen of ander vleesvee weiden en op die manier in de telling geregistreerd blijven. Er is echter ook meer aan de hand, gezien de ontwikkeling van het aantal grotere bedrijven. Daar speelt de opkomst in de jaren negentig mee van de melkgeitenhouderij, maar er zijn ook bedrijven die op grootschalige wijze rundvlees produceren. Soms is dat op gespecialiseerde bedrijven, maar het komt ook voor als een neventak naast melkveehouderij.

Bedrijfsomvang

De melkveebedrijven liggen uitgewaaierd over geheel Nederland, met hoge concentraties in de Friese weidestroken, het Oostelijk weidegebied en het Groene hart van Holland (figuur 11.3). Buiten die traditionele melkgebieden zijn ook nieuwe gebieden met melkvee in opkomst. Ze zijn nog niet te herkennen als gebied met een hoge veedichtheid of veel bedrijven, maar de bedrijven die er liggen zijn gemiddeld groot, zoals in Zuidelijk Flevoland, Zeeuws-Vlaanderen en de Veenkoloniën. In veel gemeenten in Zuid-Holland en Utrecht blijft de gemiddelde omvang duidelijk achter bij die in andere regio's.

Blik op de toekomst

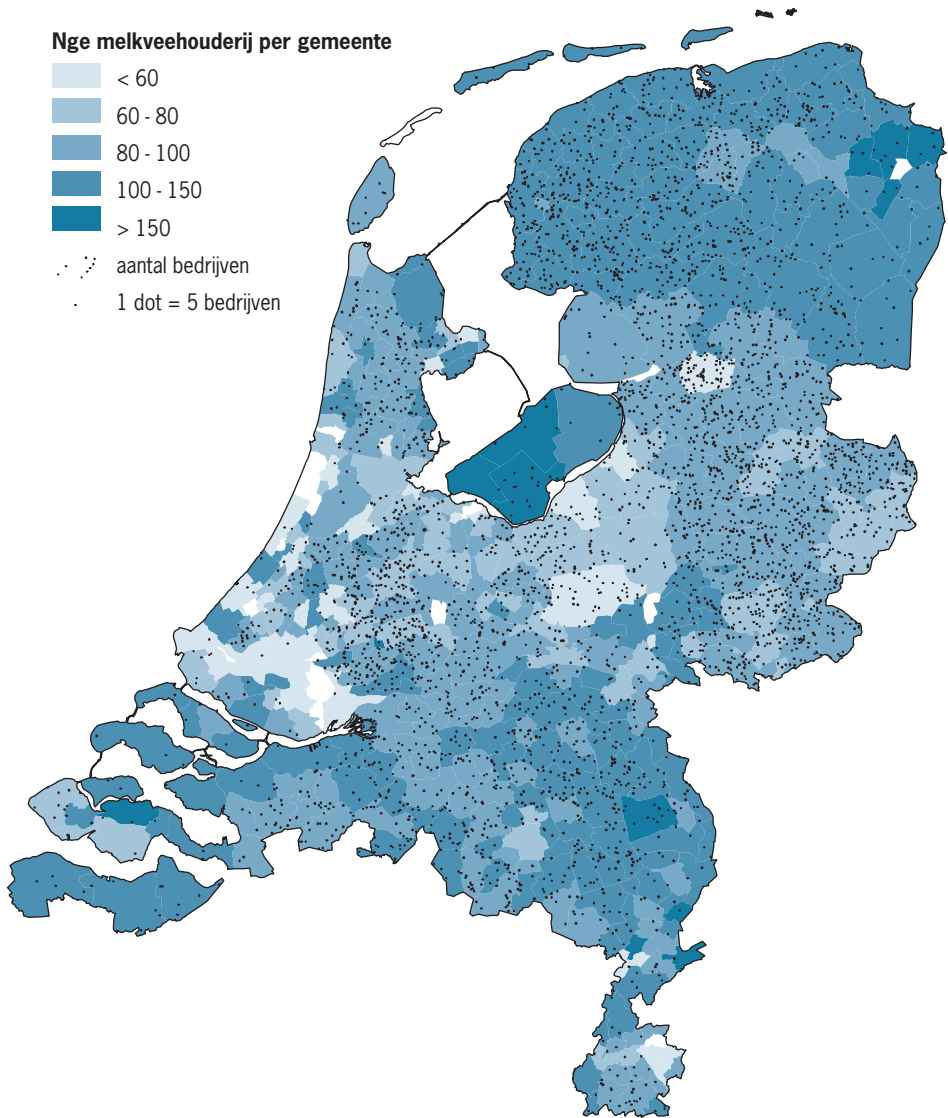
De afname van het aantal bedrijven zorgt voor dynamiek in de sector. De stoppers creëren met hun vrijkomende grond en quota ruimte voor groei van de blijvers. Het opvolgingspercentage, dat is het aandeel bedrijven met een opvolger in procenten van de bedrijven met een ondernemer die ouder is dan 50 jaar, is teruggelopen tot 55% (tabel 11.3). Ten opzichte van andere bedrijfstypen blijft dat een hoog percentage, maar de terugloop is wellicht toch tekenend. Het is wel zo dat in de periode 2000 tot 2004 in de melkveehouderij een verjonging heeft plaatsgevonden: het aandeel ouderen liep met 4% terug. Bij het opvolgingspercentage van de 'overige graasdierbedrijven' komt naar voren wat eerder al is beschreven: bij driekwart van de bedrijven in deze groep is de oudste ondernemer ouder dan 50 en

Tabel 11.3 Leeftijd bedrijfshoofd en opvolgingssituatie in de grondgebonden veehouderij, 2000-2004

Persoonlijke ondernemingen ^{a)}	Melkveebedrijven		Overige graasdierbedrijven	
	2000	2004	2000	2004
jonger dan 50 jaar	10.790	9.810	4.980	4.640
ouder dan 50 jaar, met opvolger	9.670	6.840	2.090	1.710
50 - 65 jaar, zonder opvolger	4.910	4.660	6.110	6.490
ouder dan 65, zonder opvolger	1.290	830	5.320	5.490
Aandeel ouder dan 50 jaar	60	56	73	75
Opvolgingspercentage	61	55	15	12

a) Indeling naar leeftijd oudste bedrijfshoofd.

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

Figuur 11.3 Overzichtskaat melkveehouderij, 2004

Bron: CBS-landbouwelling, bewerking LEI.

daarvan heeft maar 12% een opvolger. Deze bedrijven zijn zeer klein (gemiddeld 11 nge) en de ondernemers kunnen worden getypeerd als 'rustende agrariërs'.

Van de bedrijven zonder opvolger mag verwacht worden dat ze op korte of middellange termijn zullen ophouden te bestaan. De melkveebedrijven zonder opvolger - 25% van het totale aantal melkveebedrijven met 19% van de productiecapaciteit - beheren ongeveer 165.000 ha cultuurgrond, waarvan ongeveer 14.000 ha zit op bedrijven met een ondernemer van 65 jaar of ouder. Bij de overige graasdierbedrijven gaat het in totaal om ongeveer 112.000 ha cultuurgrond, waarvan 41.000 ha bij de 65-plussers. De huidige 65-plussers onder de ondernemers op alle graasdierbedrijven, 15% van het totaal aantal bedrijven, hebben ongeveer 5% van de grond in gebruik.

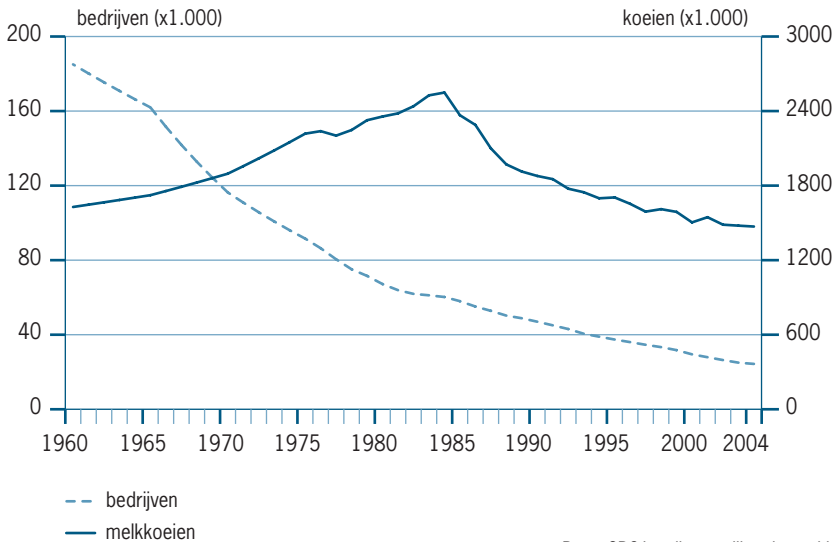
De trend: minder koeien in het landschap

Weidegang van melkkoeien heeft veelal positieve associaties. Voor het dier worden termen als 'gezond' en 'welzijnsvriendelijk' gebruikt en vanuit de burger komen termen als 'imago' en 'beeldbepalend element in het landschap' om de hoek. Zo kan het dus zijn dat de neuzen van Stichting Wakker Dier en LTO dezelfde kant op staan: de koe moet in de wei blijven. Er zijn drie verschillende ontwikkelingen die ervoor zorgen dat de koe steeds minder beeldbepalend wordt: minder koppels, minder koeien en koeien vaker op stal (Luesink et al., 2005).

In 1960 waren er nog ruim 180.000 boeren met melkkoeien, nu zijn dat er minder dan 25.000 (figuur 11.4). Het potentiële aantal koppels koeien is daarmee gemiddeld per jaar met 4,5% afgenomen. Behalve minder koppels, komen er ook minder koeien. Na een groei tot ruim 2,5 miljoen koeien in 1984 en een sterke afname daarna in verband met de quotering, is het aantal inmiddels onder de 1,5 miljoen gedaald.

Boeren kiezen het beweidingssysteem dat technisch of economisch het beste past. Zij zijn daarbij in sterke mate afhankelijk van de verkaveling: verreweg de meeste koeien worden op stal gemolken en de afstand tussen stal en kavel moet dus niet te groot zijn. De schaalvergroting, met daarbij vaak een slechtere verkaveling, is een drijvende kracht om de koeien niet meer dag en nacht te weiden. Een andere drijvende kracht is de groeiende behoefte aan een beheersbaar productieproces, waardoor hogere melkproducties en een efficiënte mineralenstroom kunnen worden bereikt.

Toen midden vorig jaar het nieuwe mestbeleid werd geïntroduceerd, werd vanuit de praktijk gesteld dat de gehanteerde normen het volledig opstallen van melkvee extra zouden stimuleren. Uit onderzoek blijkt echter dat onder het nieuwe mestbeleid weidegang gewoon economisch aantrekkelijker blijft dan opstallen (De Haan et al., 2005). Wat het mestbeleid betreft kan de koe dus wel in de wei blijven. Maar de andere drijvende krachten zullen er toch toe leiden dat er minder koeien in de wei komen.

Figuur 11.4 Aantal koeien en bedrijven met koeien, 1960-2004

Bron: CBS-Landbouwelling, bewerking LEI.

11.3 Bedrijfsresultaten

11.3.1 Markten

De melkprijsontwikkeling in 2003 en begin 2004 was ongunstig, onder meer vanwege de toegenomen concurrentie vanuit Duitsland. De kaasmarkt herstelde zich wel enigszins, maar de prijzen bleven toch wat onder druk staan, mede ook door de prijzenoorlog in de supermarkten. Het exacte effect daarvan op de melkprijsontwikkeling is overigens niet te achterhalen. Voor rundvlees hebben de BSE-affaires en MKZ-crisis in 1996, 2000 en 2001 tot forse prijsdalingen geleid. Vanaf 2002 is het vertrouwen in de veiligheid van rundvlees weer hersteld, zodat de consumptie weer een stijgend patroon volgt. Ook de rundvleesprijzen vertonen weer een stijgende lijn.

11.3.2 Melkveehouderij

Het inkomen in de melkveehouderij heeft zich in 2004 gestabiliseerd, na een aantal jaren van daling (tabel 11.4). De bedrijfskosten namen nauwelijks meer toe, mede door verminderde mogelijkheden voor het leasen van melk. De schaalvergroting stagneerde enigszins, waardoor de melkproductie van het gemiddelde bedrijf in 2004 naar verwachting slechts 2% hoger is dan in 2003. De melkprijs valt ongeveer 3% lager uit, maar die prijsdaling wordt volledig gecompenseerd door de melkpremie in het

kader van de zuivelhervorming. De opbrengst van verkocht vee was per saldo iets lager dan in 2003. De post omzet en aanwas viel ruim 3.000 euro lager uit. In het nieuwe LEI-rekensysteem (zie Poppe, 2004) wordt ook de prijscomponent van de waardeverandering van de veestapel tussen de balansdata als inkomenscomponent gezien. Deze waarde is lager geworden. De besparingen liggen op een voor de sector laag niveau.

De rentabiliteit zakte onder de 70 punten. Kenmerk van de sector is een grote inzet van eigen arbeid en eigen kapitaal. Deze productiefactoren worden bij lange na niet marktconform vergoed, waardoor de rentabiliteit laag is. In 2003 werd voor eigen arbeid en kapitaal ruim 100.000 euro aan kosten gemaakt. De vergoeding daarvoor (het gezinsinkomen uit bedrijf) bedroeg slechts ongeveer 35%.

Resultaten in 2005 iets hoopgevender

Het jaar 2005 begint iets optimistischer voor de melkveehouderij, al merken de veehouders dat nog niet direct in de portemonnee. De melkprijs ligt in het eerste kwartaal onder het niveau van dat van het eerste kwartaal in 2004 maar die daling zal meer dan gecompenseerd worden door de hogere melkpremie. Verkochte koeien brengen iets meer op dan vorig jaar, wat ook positief doorwerkt in de opbrengsten. De toegerekende kosten vallen lager uit, vooral door de lagere krachtvoerprijs.

Het saldo van opbrengsten en toegerekende kosten komt voor een bedrijf van 60 melkkoeien in het

Tabel 11.4 Resultaten van melkveebedrijven, 2002-2004

	2002	2003	2004 (r)
Kenmerken ^{a)}			
Aantal bedrijven (1.000)	23,2	22,3	21,4
Melkkoeien per bedrijf	61,5	62,6	63,0
Oppervlakte (ha per bedrijf)	39	39	40
Nge per bedrijf	99	97	98
Ondernemers per bedrijf	1,75	1,74	1,74
Opbrengsten, totaal (1.000 euro)	199,2	193,0	193,9
Melk	156,8	156,2	154,9
Omzet en aanwas rundvee	17,5	12,8	9,2
Betaalde kosten en afschrijving	158,9	160,7	162,1
Toegerekende kosten	57,7	59,9	61,6
Kosten voor materiële activa	48,5	48,8	49,9
Financieringskosten	20,0	19,8	20,2
Opbrengsten/kosten (%)	78	73	69
Bedrijfswinst uit normale bedrijfsvoering	40,4	32,5	32,0
Gezinsinkomen uit bedrijf	42,5	34,5	34,5
Besparingen	16,5	9,5	9,0

a) Bedrijven tussen de 16 en 1.200 ege.

Bron: Informatienet.

eerste kwartaal op ruim 25.600 euro, wat 1.950 euro hoger is dan in het eerste kwartaal van vorig jaar. Ook de verwachtingen voor de rest van het jaar zijn positief: het Productschap Zuivel verwacht een stabiele prijs door krappe voorraden en een niet al te groot aanbod bij een goede vraag (PZ, 2005).

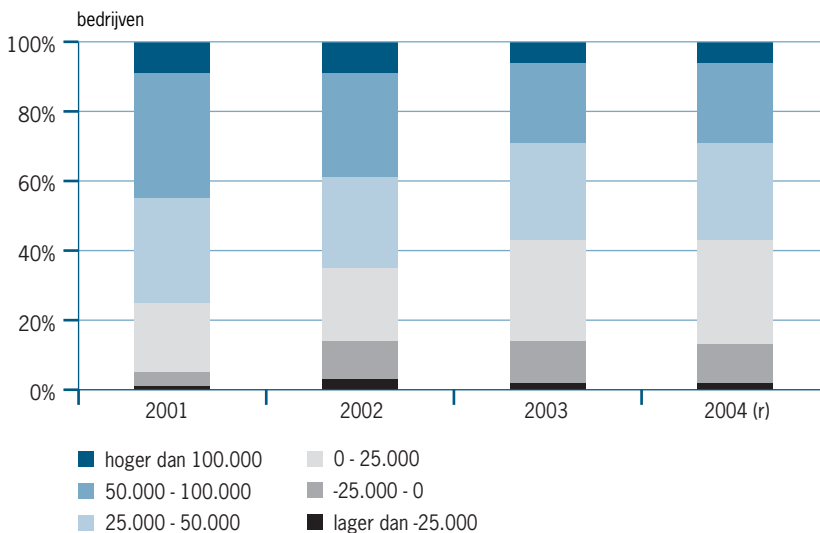
Grote inkomensverschillen tussen bedrijven

De spreiding in inkomen tussen bedrijven is groot (figuur 11.5). Bijna 45% van de bedrijven heeft in 2003 en 2004 een inkomen uit bedrijf van minder dan 25.000 euro. Bij ruim 10% van de bedrijven is het inkomen zelfs negatief. Veel bedrijven behalen naast inkomen uit het eigen bedrijf ook inkomen van buiten bedrijf, desondanks blijft het totale inkomen bij 31% van de bedrijven onder de 25.000 euro.

Een belangrijke indicator voor het inkomen is de bedrijfsomvang. Over de periode 2001-2003 werd op melkveebedrijven gemiddeld 440 euro per nge aan inkomen behaald. Bij de kleinere bedrijven is het inkomen per nge lager dan gemiddeld, bij de grotere bedrijven hoger, respectievelijk 370 en 485 euro per nge. Dat neemt niet weg dat ook op grotere bedrijven soms lage inkomens worden behaald. Soms heeft dat een incidenteel karakter, bijvoorbeeld door incidenteel tegenvallende melkkwaliteit en lage opbrengstprijzen, soms ook een meer structureel karakter, bijvoorbeeld door ongunstige financiering of minder goed management.

Worden de inkomens over de periode 2001-2003 gekoppeld aan de 'lage-inkomensgrens' (zie par. 7.5.3), dan valt 20% van de gezinnen onder die grens. Het betreft veel kleinere bedrijven, maar ook wel grotere bedrijven met minder goede technische resultaten of hoge (financierings)lasten. De meeste van die bedrijven teren in op hun vermogen. Bij structurele ontsparingen kan de continuïteit in het gedrang komen.

Figuur 11.5 Verdeling van melkveebedrijven naar gezinsinkomen uit bedrijf, 2001-2004



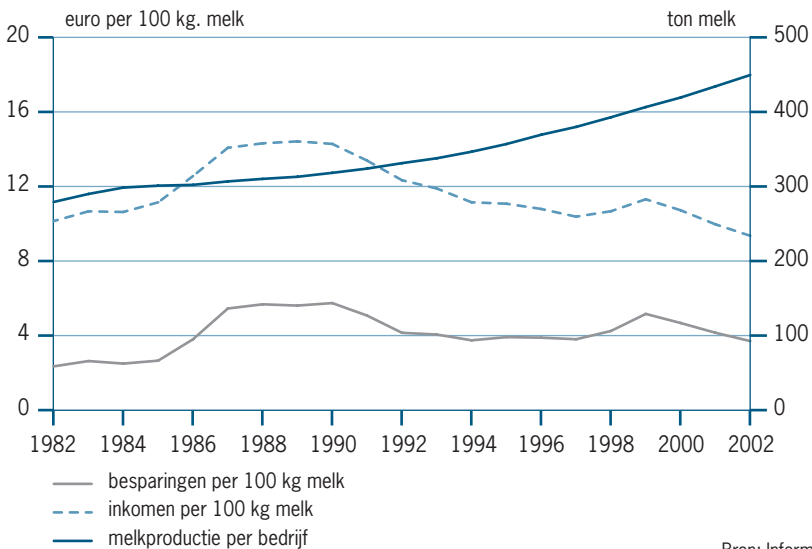
Inkomensontwikkeling lange termijn

De afname van het aantal melkveebedrijven in Nederland (zie par. 11.2) heeft er toe geleid dat de gemiddelde bedrijfsomvang sterk is toegenomen. In het begin van de jaren tachtig was de productie ongeveer 250 ton per bedrijf, terwijl aan het begin van het nieuwe millennium de grens van gemiddeld 450 ton is doorbroken. Die sterke schaalvergroting heeft niet tot een evenredige inkomensstijging geleid (figuur 11.6). Kort na de invoering van het quotumstelsel liepen de inkomens sterk op, tot ongeveer 14 euro per 100 kg melk. Daarna is een glijdende schaal ontstaan, met dieptepunten in 1996, 1999, 2003 en 2004. Het vijfjaarsgemiddelde '02' (2000-2004) ligt op 9,50 euro per 100 kg. Groei van de bedrijven is noodzakelijk om de ruilvoetontwikkeling het hoofd te bieden, anderzijds leidt het ook tot hogere lasten en smallere marges. De ontwikkeling van de besparingen is iets minder negatief: deze schommelen al geruime tijd rond de 4 euro per 100 kg melk. Dit wordt veroorzaakt door een stijging van het inkomen van buiten het bedrijf en een geringere afdracht aan belastingen, mede vanwege het voordeel van fiscale afschrijving van aangekocht melkquotum.

Meer investeringen en meer vreemd vermogen

De besparingen zijn tussen 2001 en 2003 teruggelopen, wat direct doorwerkt in de kasstroom eigen middelen (tabel 11.5). De terugloop werd volledig opgevangen door het aantrekken van nieuw vreemd vermogen. Voor 2004 is opnieuw een sterke stijging (+6,5%) te zien van het totale financieringsvolume. Het aantal leningen bedraagt in 2004 8,2 miljard euro (Rabobank, 2005).

Figuur 11.6 Omvang melkproductie (ton) en resultaat (euro per 100 kg melk) van melkveebedrijven, 1982-2002 (voortschrijdende vijfjaarsgemiddelden)



Bron: Informatienet.

De middelen zijn grotendeels aangewend om te investeren, vooral in melkquotum. Voor 2004 en 2005 wordt een verdere toename verwacht, gezien de grote hoeveelheid melkquotum die inmiddels van eigenaar is verwisseld (PZ, 2005). Die ontwikkeling wordt mede veroorzaakt door de beperkingen die gesteld zijn aan het structureel leasen van melkquotum. Door deze ontwikkelingen neemt de intensiteit van de productie toe. Er wordt meer in quotum uitgebreid dan in grond. De prijs van de verhandelde grond is wel lager dan voorgaande jaren.

Investerings vooraf op grote bedrijven

Grote bedrijven hebben gemiddeld meer te besteden dan kleinere. De kleinere (< 60 nge) bedrijven genereren over de periode 2001-2003 een kasstroom van gemiddeld ruim 11.000 euro per jaar. Het aandeel van de eigen middelen ligt boven de 100%, er wordt dus meer afgelost dan geleend. Bij de grotere bedrijven (> 150 nge) komt in diezelfde periode ruim 220.000 euro per bedrijf beschikbaar, wat voor de helft bestaat uit nieuw vreemd geld (tabel 11.6).

De grote bedrijven investeren bijna 1.000 euro per nge per jaar. Bij de middelste groepen is dit beperkt tot ongeveer 600 euro per nge en bij de kleinere tot amper 300 euro. Dit betekent dat het relatieve verschil tussen bedrijven steeds verder toeneemt: niet alleen de kleine, maar ook de middengrote bedrijven raken steeds verder achterop bij de echt grote. Ongeveer 40% van de investeringen bestaat uit melkquotum. Alleen de grotere bedrijven investeren substantieel in grond.

Biologische melkveehouderij is voorsprong kwijt

De biologische melkveehouderij in Nederland kenmerkt zich door in oppervlakte vrij grote bedrijven met een lage veebezetting. De inkomens staan de laatste jaren sterk onder druk, waardoor de inkomensvoorsprong op de gangbaar producerende collega's vrijwel verloren is gegaan. Niet alle melk

Tabel 11.5 Herkomst en besteding van financieringsmiddelen (1.000 euro) per melkveebedrijf, 2001-2003

	2001	2002	2003
Kasstroom eigen middelen, totaal	51,6	40,9	38,5
Besparingen	24,6	15,3	9,0
Afschrijvingen	25,8	27,6	28,8
Overige middelen	1,2	-2,1	0,7
Mutatie lang vreemd vermogen	27,8	37,4	39,5
Kasstroom na financieringsactiviteiten, totaal	79,4	78,2	78,0
Bedrijfsinvesteringen	54,7	61,4	74,0
Mutatie liquide middelen	0,1	8,4	-0,8
Overige bestedingen	24,6	8,4	4,8
Bestede middelen, totaal	79,4	78,2	78,0

Bron: Informatienet.

Tabel 11.6 Kasstroom en investeringen (1.000 euro) van melkveebedrijven, naar bedrijfsomvang (nge), driejaarsgemiddelde 2001-2003

	<=60 nge	60-90 nge	90-150 nge	>=150 nge
Totale kasstroom na financieringsactiviteiten	11,2	64,8	85,9	222,0
w.v. eigen middelen (%)	113	54	59	50
Netto-investeringen, totaal	13,4	47,2	69,3	188,9
w.v. werktuigen en installaties	2,6	8,4	18,5	34,6
grond(verbetering)	-0,3	1,3	2,4	22,2
gebouwen	4,5	8,3	15,7	34,2
immateriële activa	4,0	22,3	28,8	75,2
overig	2,7	6,9	3,8	22,6

Bron: Informatienet.

kon tegen biologische prijzen worden afgezet. De bedrijfswinst uit normale bedrijfsvoering (opbrengsten minus betaalde kosten) liep in 2003 al met ruim 4.000 euro terug, maar door een gunstig saldo aan 'buitengewone baten en lasten' werd de inkomensdaling toen nog verbloemd (tabel 11.7). In 2004 zal toch sprake zijn van een achteruitgang van het inkomen. Evenals bij de gangbare bedrijven wordt de melkprijzdaling gecompenseerd door de melkpremie, maar vanwege de kostenstijging treedt geen verbetering van het inkomen op. Er wordt gemiddeld nog wel gespaard.

Tabel 11.7 Resultaten (1.000 euro) van biologische melkveebedrijven, 2002-2004

	2002	2003	2004 (r)
Biologische melkveebedrijven			
Melkkoeien per bedrijf	57,2	54,5	54,2
Opbrengsten/kosten (%)	81	75	70
Gezinsinkomen uit bedrijf	39,2	40,5	36,5
Besparingen	6,7	12,0	7,0

Bron: Informatienet.

11.3.2 Vleesstieren- en schapenhouderij

Vleesstieren stabiel...

De vleesstierenhouderij vindt vaak plaats als neventak naast melkveehouderij, maar ook naast akkerbouw en varkens. Het aantal bedrijven met vleesstieren is in 2004 met 6% gedaald. Ten opzichte van 1990 is de vleesstierenstapel met 72% afgenomen. De prijs van de verkochte stieren daalde in 2004 licht, door een kleinere vraag naar duurere soorten vlees. Omdat ook het uitgangsmateriaal goedkoper werd, nam de opbrengst uit omzet en aanwas echter iets toe. De hogere kracht- en ruwvoerpreizen slokten de plus uit die opbrengsten grotendeels op. Het voersaldo zal volgens raming dan ook vrijwel gelijk zijn aan voorgaande jaren (tabel 11.8).

...schapen in de min

De resultaten in de schapenhouderij hebben zich in 2001 en 2002 mede als gevolg van de BSE- en MKZ-problemen in de rundveehouderij positief ontwikkeld. In 2004 zijn de prijzen (evenals in 2003) verder gedaald door een geringere vraag. Bij een gelijkblijvende ooi-premie zullen de totale opbrengsten per ooi door deze ontwikkelingen met 4% dalen. De kosten van het aangekochte ruwvoer zijn met 3% toegenomen, die van krachtvoer met 2%. Mede door de prijsstijging van de diergezondheidskosten en de toename van de destructietarieven nemen de totale toegerekende kosten met 2% toe. In combinatie met de lagere opbrengsten resteert zodoende een 6 euro lager saldo per ooi (tabel 11.8).

Tabel 11.8 Resultaten van bedrijven met stieren en bedrijven met schapen, 2002-2004			
	2002	2003	2004 (r)
Vleesstierenhouderij			
Verkoopprijs stieren (euro/kg geslacht gewicht)	2,21	2,45	2,35
Aankoopprijs nuka's (euro/kg)	2,36	3,15	2,75
Voersaldo (euro/gemiddeld aanwezig dier)	403	400	402
Schapenhouderij			
Opbrengstprijis slachtrammen (euro/kg)	4,20	3,95	3,10
Saldo (euro/gemiddeld aanwezige ooi)	108	105	99
Bron: Prijs-InformatieDesk en Informatienet.			

Intensieve veehouderij

Kernpunten:

- grote bijdrage intensieve veehouderijcomplex aan export
- verdere concentratie in varkensslachterijen
- Duitsland belangrijkste handelspartner voor varkenssector
- stabilisering varkensstapel
- herstel pluimveehouderij na vogelpest in 2003
- vleeskalversector sterk geconcentreerd en exportgericht
- sterke schaalvergroting afgelopen 15 jaar
- opvolgingspercentage in intensieve veehouderij loopt terug naar 40%
- rentabiliteit varkenshouderij verbetert sterk door hogere prijzen in 2004
- investeringen op varkensbedrijven al aantal jaren te laag
- leghennenbedrijven flink geraakt door extreem lage eierprijzen in 2004
- voor derde achtereenvolgend jaar negatieve inkomens in de vleeskuikenhouderij

12.1 Het intensieve-veehouderijcomplex

12.1.1 Algemeen

De varkens-, legpluimvee-, slachtpluimvee- en de vleeskalverhouderij zijn de primaire sectoren die behoren tot het intensieve veehouderijcomplex. Daarnaast bestaat dit complex uit bedrijven die goederen en diensten aan deze sectoren leveren, zoals veevoederproducenten, of afnemen, zoals slachterijen. Ten slotte bestaat het complex uit bedrijven die zich richten op de handel en distributie van de geproduceerde producten (Van Leeuwen et al., 2005).

In 2003 bedroeg de toegevoegde waarde van het totale intensieve veehouderijcomplex 5,2 miljard euro, tegen 4,0 miljard euro in 1995 (tabel 12.1). De bijdrage van het complex aan het totale agrocomplex nam in die periode toe van 19,8% tot 22,2%. Dit kwam vooral door verhoging van de toegevoegde waarde in de verwerkende industrie.

Tabel 12.1 Kengetallen van het intensieve-veehouderijcomplex, 1995-2003

	Toegevoegde waarde (bruto, factorkosten) (mrd. euro)			Werkgelegenheid (1.000 arbeidsjaren)		
	1995	2000	2003 (r)	1995	2000	2003 (r)
Intensieve-veehouderijcomplex	4,0	4,7	5,2	89,6	94,8	79,3
In % van totale agrocomplex	19,8	21,3	22,2	20,8	22,5	20,0

Bron: Agrarische input-outputtabel, LEI.

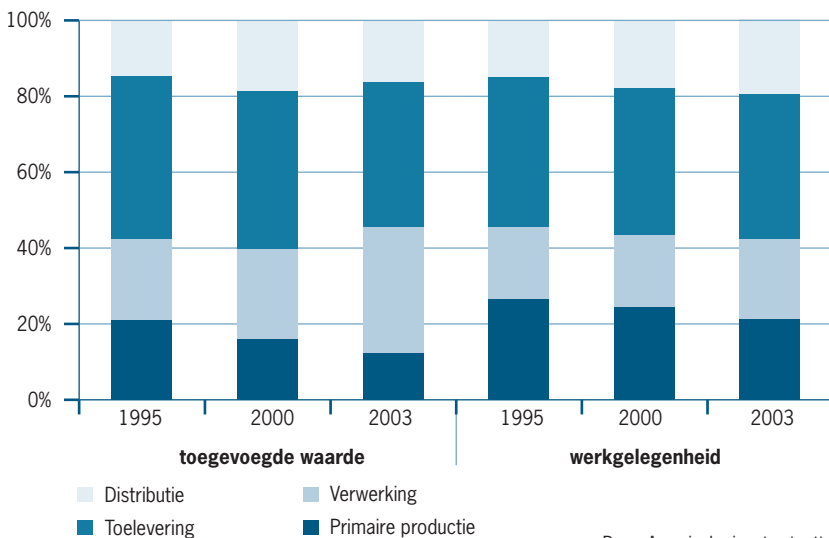
Toegevoegde waarde intensieve veehouderij onder zware druk

De toegevoegde waarde van de primaire productie in de intensieve veehouderij daalde in de periode 1995-2003 met 4,3% per jaar (figuur 12.1). Dit kwam door dalende opbrengsten die slechts voor ongeveer de helft werden gecompenseerd door lagere voerkosten. In de varkenshouderij werden de dalende opbrengsten veroorzaakt door een druk op de prijzen als gevolg van het ruime aanbod van varkensvlees in de EU en een inkrimping van de Nederlandse varkensstapel - vooral als gevolg van de opkoopregeling (zie ook par. 7.2.1). In de leghennensector daalden de opbrengsten eind jaren negentig vanwege uitbreiding van de productie die de prijzen onder druk zette. Tezamen met de in 2001 gestegen voederprijzen leidde dit tot een halvering van de marges. De vleeskuikenhouderij verging het tot de uitbraak van de vogelpest (Aviaire Influenza) in 2003 vrij goed. In de periode 1995-1997 steeg het opbrengstniveau door zowel hogere prijzen als hogere productievolumes. In de jaren 1999-2001 profiteerde de sector van de stijgende vraag naar pluimveevlees door de BSE in de rundveehouderij. Wel nam de concurrentie vanuit Brazilië en Thailand toe.

Bijdrage complex aan export is hoog, aandeel in werkgelegenheid loopt terug

Export droeg de laatste jaren voor 78% bij aan de totale toegevoegde waarde, een duidelijk hoger niveau dan van het gemiddelde complex. Het aandeel van het intensieve veehouderijcomplex in de werkgelegenheid van het totale agrocomplex daalde tussen 1995 en 2003 nauwelijks (tabel 12.1). De werkgelegenheid in de primaire schakel boette aan betekenis in door de forse afname van het aantal varkens- en pluimveebedrijven. In de andere schakels was de situatie stabiel.

Figuur 12.1 Aandeel (%) van diverse schakels in toegevoegde waarde en werkgelegenheid van het intensieve veehouderijcomplex, 1995-2003



12.1.2 Varkenshouderij

In mei 2004 had de varkensstapel een omvang van 11,2 miljoen dieren. Het grootste aantal varkens werd in Nederland gehouden in 1997 (15,2 miljoen). Sindsdien heeft een forse inkrimping plaatsgevonden die in 2004 ten einde lijkt te zijn gekomen. Ruim 10% van de varkensstapel bestaat uit zeugen. Ter vervanging van de zeugenstapel wordt naast eigen opfok het grootste deel aangekocht als fokgelt bij fokkerijbedrijven. De fokgelten worden door jarenlange kruisingen van verschillende rassen onder diverse merknamen op de markt gebracht. Van de 250.000 fokgelten die jaarlijks aan de zeugenhouderij worden afgezet, neemt Topigs Nederland (Pigure Group) ruim 75% voor haar rekening.

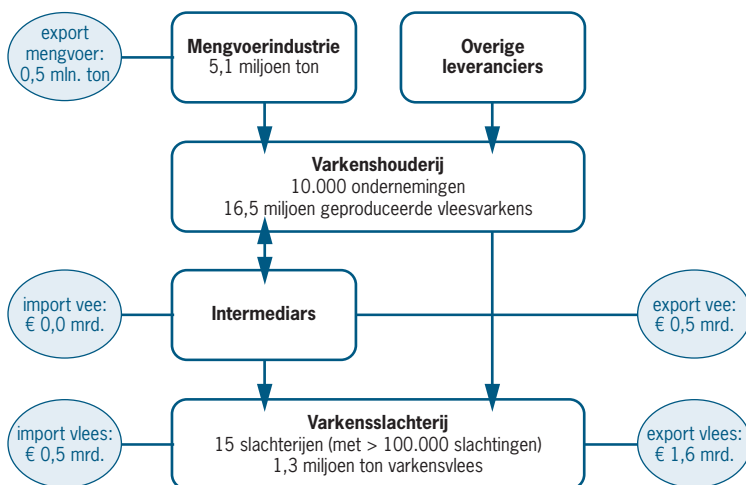
Het aantal biggen dat in 2004 werd geproduceerd voor de vleesproductie, bedroeg 20,2 miljoen stuks. Hiervan werden ruim 3,6 miljoen biggen geëxporteerd. Bij de verkoop en transport van biggen spelen Dumeco en een aantal veehandelaren een belangrijke rol als intermediair.

Het totaal aantal geproduceerde vleesvarkens in Nederland was 16,5 miljoen stuks (figuur 12.2). Hiervan werden er ruim 2,2 miljoen levend geëxporteerd. Deze export was vooral gericht op Duitsland waar een iets hogere prijs werd betaald voor de varkens.

Overname Hendrix Meat Group door Dumeco

Het aantal slachtingen nam in 2004 toe tot 14,5 miljoen stuks. Daarvan namen de 8 grootste slachterijen er ruim 10 miljoen voor hun rekening. De meeste van deze slachterijen zijn in handen van Dumeco (Vion Food Group) en de Hendrix Meat Group (HMG). Eind 2004 is HMG overgenomen door Dumeco, waardoor Dumeco nu een aandeel heeft van circa 60% van het aantal varkensslachtingen. De concentratie in de slachtsector neemt daarmee verder toe (zie kader).

Figuur 12.2 De keten rondom de varkenshouderij, 2004



Bron: CBS, PD, PVE; bewerking LEI.

Toenemende concentratie bij de slachterijen

Op 17 februari 2005 is Bestmeat Company omgedoopt tot Vion Food Group. In Vion zijn de Nederlandse ondernemingen Dumeco en Hendrix Meat Group en de Duitse ondernemingen Moksel en Norddeutsche Fleischzentrale (NFZ) verenigd tot het op een na grootste vleesverwerkende bedrijf in Europa. Met circa 16,6 miljoen slachtingen per jaar en een aandeel in de EU-25 markt van 6,8% hoeft het enkel Danish Crown voor te laten gaan. Dit Deense bedrijf heeft een marktaandeel in de EU-25 van 9,1% en voert 22,1 miljoen slachtingen per jaar uit (Institut Technique du Porc, 2004).

In Nederland is Vion Food Group veruit de grootste varkensslachter met een marktaandeel van circa 63% (8,7 miljoen slachtingen). Naast de slachtbedrijven van Vion Food Group zijn er in Nederland nog twee ondernemingen die circa 1 miljoen varkens per jaar slachten, Compaxo en Hilckmann. Slachthuis Groenlo slacht ongeveer 800.000 varkens per jaar. De overige slachtingen worden verricht door een groep kleine slachterijen met een marktaandeel ieder van minder dan 5%.

De strategie van Vion is gericht op het uitbouwen van de positie in iedere schakel van de productieketen, niet alleen in rund-, varkens- en lamsvlees, maar ook in wild en gevogelte. Daartoe wordt samengewerkt met Astenhof (pluimveevlees) en de Van Drie Group (kalfsvlees). Verder richt zij zich op de verwerking van vlees tot producten in het verse en het gemakssegment van de markt.

Vion, een dochter van Sovion, heeft een omzet van circa 5,5 miljard euro en telt circa 9.000 medewerkers. Deze moedermaatschappij realiseert een omzet van circa 6 miljard euro en heeft circa 14.000 medewerkers. De uiteindelijke aandeelhouder van Sovion is de Zuidelijke Land- en Tuinbouworganisatie met 19.000 leden, waaronder ruim 12.000 agrarische bedrijven. De andere dochter van Sovion is Sobel. Deze dochter richt zich op de verwerking van slachtbijproducten (Sonac en Rendac) en de productie van gelatine (Rousselot) en health care producten (Banner).

Veevoederindustrie

Vanwege de krimpende veestapel en de vogelpest is de mengvoederproductie in 2003 gedaald tot bijna 12 miljoen ton. In 2004 is de productie weer toegenomen en voor 2005 wordt deze geraamd op ruim 12,5 miljoen ton (Stigevo, 2005). Het aandeel van varkensvoerders is circa 43%. De aandelen van rundvee- en pluimveevoeders liggen beide op circa 25%. De rest betreft voer voor onder meer paarden, schapen en geiten, honden, katten en vogels.

Het aantal mengvoederbedrijven is door fusies en overnames de laatste decennia sterk afgenomen. In 2001 waren er nog 119 particuliere en 18 coöperatieve ondernemingen. Daarnaast is de productie sterk geconcentreerd: de grootste 10 ondernemingen namen ruim tweederde van de productie voor hun rekening. De grootste coöperatieve ondernemingen zijn Cehave Landbouwbelang, Agrifirm en ABCTA. Hendrix UTD (Nutreco) en DeHeusBrokkingKoudijs zijn de grootste leveranciers in de particuliere sector.

In de tweede helft van 2004 zijn de prijzen van mengvoerders sterk gedaald door de omvangrijke graanoogst in de EU en de sterke stijging van de sojabonenoogst in Noord-Amerika. Op de soja-markt is de stemming in het eerste kwartaal van 2005 echter weer omgeslagen, doordat - vanwege droogte in het zuidelijke deel van Brazilië - de Braziliaanse soja-oogst aanzienlijk lager zal uitvallen.

Naast mengvoer wordt jaarlijks circa 5 miljoen ton vochtrijke diervoeders afgezet aan de

veehouderij. Dit zijn producten uit de graan- en aardappelverwerkende industrie met een laag drogestof gehalte. De belangrijkste leveranciers in dit segment zijn Bonda en Hedimix (Nutreco).

Toename belang import varkensvlees

De productie van varkensvlees in 2004 bedroeg volgens voorlopige berekeningen 1,3 miljoen ton (PVE, 2005). De invoer nam toe tot bijna 300.000 ton. Deze toename is opvallend en wordt deels veroorzaakt door de grotere invloed van buitenlandse supermarkten in Nederland. Daarnaast wordt steeds meer vlees ingevoerd dat na bewerking weer wordt uitgevoerd. De totale uitvoer nam onder andere daardoor toe tot 900.000 ton. Doordat ook de prijzen op de varkensmarkt beter waren, steeg de totale exportwaarde met ruim 11% tot circa 2 miljard euro. De belangrijkste exportlanden voor wat betreft vlees (exclusief bacon en vleeswaren) zijn Duitsland, Italië en Griekenland. Het VK is met een aandeel van circa 95% de belangrijkste afnemer van bacon. Duitsland is ook de grootste afnemer van biggen en vleesvarkens.

Ketenoptimalisatie

Uit het Varkenshouderij Ketenproject Limburg is gebleken dat het economische resultaat van de Nederlandse varkenskolom met 70 miljoen euro of 5 cent per kg geslacht gewicht kan worden verbeterd. Bij de varkenshouders kan een kostenreductie van bijna 3 euro per slachtvarken of 3 cent per kg geslacht gewicht worden bereikt. Dit kan grotendeels worden gerealiseerd door de uniformiteit van de afgeleverde dieren te verbeteren. Daarnaast is een vermindering van de slachtafwijkingen, advieskosten, bemiddelingskosten en vrachtkosten mogelijk. Bij de slachterijen zijn besparingen te realiseren door een nauwkeuriger classificatie, alternatieve verwerking van slachtafval en lagere keuringskosten (Bondt et al., 2005)

12.1.3 Plumveehouderij

De totale productie van pluimveevlees steeg in 2004 ten opzichte van 2003 met 12% tot ruim 650.000 ton (gewicht met been). De slachtpluimveesector heeft zich daarmee enigszins hersteld van de vogelpestuitbraak. Met 90% van de totale productie is de vleeskuikensector het belangrijkste onderdeel van de slachtpluimveesector. De productie van de kalkoenssector bedroeg circa 30.000 ton. De productie van overig pluimveevlees - afkomstig van oude leghennen, eenden, ganzen en parelhoenders - is van een vergelijkbare omvang.

De invoer van pluimveevlees is in 2004 verder toegenomen, tot 390.000 ton. Vanwege de vogelpestuitbraak in Zuidoost-Azië is de invoer in de EU vanuit Thailand meer dan gehalveerd. De uitvoer van pluimveevlees nam ten opzichte van 2003 met circa 6% toe tot bijna 750.000 ton.

Sterke integratie in vleeskuikensector

De vleeskuikensector telde in 2004 ruim 44 miljoen vleeskuikens (figuur 12.3). Het uitgangsmateriaal, de eendagskuikens, worden betrokken van broederijen. Deze betrekken op hun beurt de broedeieren van bedrijven met vleeskuikenouderdieren. De uitvoer van broedeieren en eendagskuikens nam, na de

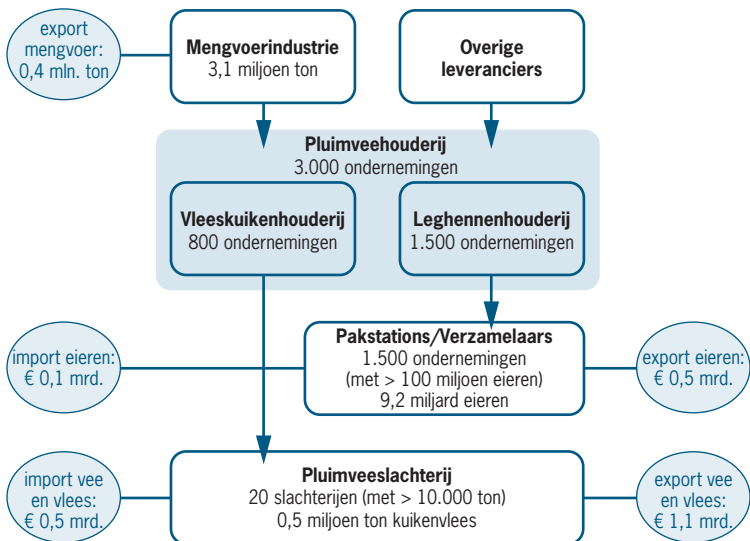
forse daling in 2003, weer enigszins toe.

De vleeskuikensector is sterk geïntegreerd (zie ook kader p. 189). Circa 95% van de vleeskuikens wordt op basis van contracten gehouden. In de contracten - in veel gevallen afgesloten met mengvoederproducenten - zijn vaak de leveranciers van de eendagskuikens, het voer en de afnemer van de vleeskuikens vastgelegd. De grootste slachterijen zijn in handen van Plukon (Cebeco), Pingo Poultry (Nutreco), GPS en Astenhof (Cehave). De marges voor de slachterijen vallen de laatste jaren tegen, waardoor fusies of overnames op termijn niet kunnen worden uitgesloten. Belangrijke marktpartijen zijn De Kuikenaer (Cebeco) en Pingo Poultry.

Productie van eieren bijna weer op oude niveau

De productie in de leghennenhouderij kwam in 2004 uit op 9,2 miljard eieren. Daarmee ligt de productie weer bijna op het niveau van 2002. Dit herstel is het gevolg van de snelle herbevolking na afloop van de Al-uitbraak en doordat in de vleeskuikensector - als gevolg van de aanhoudende slechte financiële resultaten - nogal wat vermeerderaars en kuikenmesters zijn overgestapt op de productie van scharreleieren. De geproduceerde eieren worden verzameld en verwerkt door verzamelaars/pakstations. Er waren in 2003 ongeveer 15 bedrijven die meer dan 100 miljoen eieren verwerkten. De grootste partijen zijn Kwetters, de Gebroeders Van Beek en Eiveko (Cebeco).

Figuur 12.3 De keten rondom de pluimveehouderij, 2004



Bron: CBS, PD, PVE; bewerking LEI.

Het exportsaldo van consumptie-eieren bedroeg in 2004 4,3 miljard stuks; voor eiprodukten was dit 1,9 miljoen stuks. Een belangrijk deel hiervan ging naar Duitsland (80% van de consumptie-eieren en ruim 40% van de eiprodukten), het VK en Japan (beide 10% van de eiprodukten).

12.1.4 Vleeskalverhouderij

In Nederland worden bijna 1,4 miljoen vleeskalveren geslacht, wat overeenkomt met een productie van ongeveer 200.000 ton, circa 30% van de EU-productie. Naast de binnenlandse aanvoer is de import van nuchtere kalveren van groot belang. De import, 650.000 stuks, vindt vooral plaats vanuit Duitsland. Sinds de toetreding van de nieuwe EU-landen per 1 mei 2004 is de invoer vanuit Polen op gang gekomen. De export daarentegen bedraagt slechts ongeveer 100.000 stuks. Aangezien het binnenlands vleesverbruik vrij gering is, gaat een substantieel deel (ca. 90%) naar het buitenland. Italië is de belangrijkste afnemer, gevolgd door Frankrijk en Duitsland.

Van Drie Groep is wereldmarktleider

De belangrijkste partij binnen de Nederlandse kalfsvleessector is de Van Drie Groep met ruim 60% van het aantal slachtingen. Deze groep vormt een volledig geïntegreerde keten (zie kader). Zij heeft contracten afgesloten met ongeveer 1.000 houderijen. Daarin is vastgelegd dat de Van Drie Groep de houderijen voorziet van nuchtere kalveren en kalvermelkpoeder en dat de houderijen - tegen een vergoeding - de kalveren mesten en leveren aan de slachterijen van de Van Drie Groep. Andere belangrijke partijen - met een vergelijkbare werkwijze - zijn de Alpuro Groep en de Pali Groep.

De Van Drie Groep is wereldmarktleider in kalfsvlees. Van oudsher een familiebedrijf is het inmiddels uitgegroeid tot een ketenintegratie. Behalve over houderijen, beschikt De Groep over drie kalvermelkpoederproducenten (Navobi, Tentego en Schils), drie slachterijen (T. Boer & Zonen, Ekro en KSA), een huidenverwerkerij (Oukro) en een voorlichtings- en promotieorganisatie (v3PK). Verder beschikt zij over productiefaciliteiten in Frankrijk (Sobeval). De Van Drie Groep realiseert meer dan de helft van de Nederlandse kalvermelkproductie, die in totaal ongeveer 700.000 ton bedraagt en waarvan ruim een derde wordt geëxporteerd. Verder slacht zij rond de 1 miljoen kalveren, waarvan meer dan 95% wordt geëxporteerd over de hele wereld. Zo voorziet zij in ongeveer 20% van de Europese behoefte. De omzet van de Van Drie Groep is circa 1 miljard euro en er zijn ruim 1.250 medewerkers in dienst.

Prijsvorming in de intensieve veehouderij

De prijsontwikkeling in de *varkenssector* wordt bepaald door de vraag- en aanbodsituatie op de EU-markt en de afzetmogelijkheden van varkensvlees op de wereldmarkt. De varkensprijzen zijn in 2004 flink aangetrokken. Het optimisme dat begin 2005 op de markt heerste, is de laatste tijd de kop ingedrukt door tegenvallende verkopen. Aangezien er in ons land nauwelijks contracten met prijsgaranties zijn afgesloten, worden varkenshouders direct geconfronteerd met de lagere marktprijzen.

In de *pluimveevleessector* zijn de vraag- en aanbodsituatie in de EU, de invoer van kuikenvlees vanuit Brazilië en Thailand en de afzetmogelijkheden op de wereldmarkt bepalend voor de prijsontwikkeling. In 2004 zijn de prijzen licht gestegen. De laatste tijd heerst er, na een moeizame start aan het begin van 2005, een licht positieve stemming. In de vleeskuikenhouderij wordt op contractbasis gewerkt. Deze contracten worden voor meerdere rondes afgesloten. Echter, vanwege de korte cycli, werken prijsveranderingen toch nog relatief vrij snel door in de uitbetalingsprijzen.

De prijsontwikkeling van *kooi-eieren* is sterk afhankelijk van het prijsniveau op de Duitse markt en de afzetmogelijkheden van eipoeder. In 2004 lagen de prijzen vanwege het ruime aanbod op een historisch laag niveau en tot april 2005 was van prijsverbetering nauwelijks sprake. De verwachting is dat het aanbod het komende halfjaar zal dalen waardoor de prijsdruk afneemt. Slechts een klein deel van de pluimveehouders die kooi-eieren produceert heeft een prijscontract. Het prijsrisico wordt grotendeels door de pluimveehouders zelf gedragen. Voor de productie van scharreleieren ligt de situatie anders. Daarbij wordt nu vaak een contract met een vaste prijs-garantie per ei afgesloten.

De afzet van *kalfsvlees* verliep in het eerste halfjaar van 2004 goed. Dit kwam doordat het aanbod in de EU wat lager lag, vanwege omschakeling naar groepshuisvesting per 1 januari 2004. In de tweede helft van 2004 nam het aanbod toe, waardoor de prijzen daalden. Als gevolg van het ruime aanbod blijft de prijsdruk in de eerste helft van 2005 aanhouden. Veel kalverhouderijen (witvlees) krijgen een contractueel vastgelegde vergoeding per kalverplaats. Deze vergoeding liep in 2004 nog iets op, maar door de lagere kalfsvleesprijzen van het laatste halfjaar is de vergoeding gedaald. De contracten worden meestal voor drie tot zes rondes afgesloten (een ronde duurt circa zes maanden). De contractgever draagt een belangrijk deel van het marktrisico en geeft de ontwikkelingen vertraagd door aan de kalverhouderij.

12.2 Structuur

De intensieve veehouderij omvat de varkens-, de pluimvee- en de vleeskalverhouderijsector. Er zijn ongeveer 16.000 bedrijven in deze sector, waarvan 10.000 bedrijven met varkens, bijna 3.000 met pluimvee en 3.000 met vleeskalveren. De productie concentreert zich in Noord-Brabant en Gelderland (figuur 12.4). In deze gebieden vindt een breed opgezette reconstructie van de intensieve veehouderij plaats (zie ook par. 5.5.2).

Sterke schaalvergroting in varkenshouderij

De varkensstapel in mei 2004 was vrijwel gelijk aan 2003 (11,2 miljoen dieren), daarmee lijkt de dalende tendens ten einde. Van de in totaal circa 4.300 bedrijven met zeugen is ruim een derde een gespecialiseerd zeugenbedrijf (tabel 12.2, p. 192). In de periode 1990-2004 nam het aantal gespecialiseerde zeugenbedrijven jaarlijks met 5,4% af. Vooral het aantal kleine bedrijven daalde snel. Circa 60% van de zeugen wordt gehouden op bedrijven met meer dan 250 zeugen.

In 2004 waren er 5,3 miljoen vleesvarkens die op ongeveer 9.000 bedrijven werden gehouden. Circa 55% van de vleesvarkens wordt gehouden op bedrijven met meer dan 1.000 varkens. Minder dan een op de vijf bedrijven met vleesvarkens wordt getypeerd als gespecialiseerd vleesvarkensbedrijf.

Het aantal gespecialiseerde gesloten varkensbedrijven lag in 2004 nog boven de 1.000. De jaarlijkse afname van deze categorie varkensbedrijven was met 4,5% relatief minder groot. In doorsnee wordt ruim een kwart van de biggen op het eigen bedrijf aangehouden voor de varkensvleesproductie.

In 2004 weer toename van leghennenstapel

De leghennenhouderij heeft zich in belangrijke mate hersteld van de uitbraak van de vogelpest. In 2004 groeide de leghennenstapel naar ruim 27 miljoen stuks. Als gevolg van de opkoopregeling in 2002 en het leghennenbesluit oppervlaktenorm ligt dit wel onder het aantal, 29 tot 33 miljoen dieren, van de jaren daarvoor. Het steunbedrag van het Rijk (15 miljoen euro) uit het Noodfonds voor de vogelpest heeft veel direct getroffen bedrijven ondersteund die anders failliet zouden zijn gegaan.

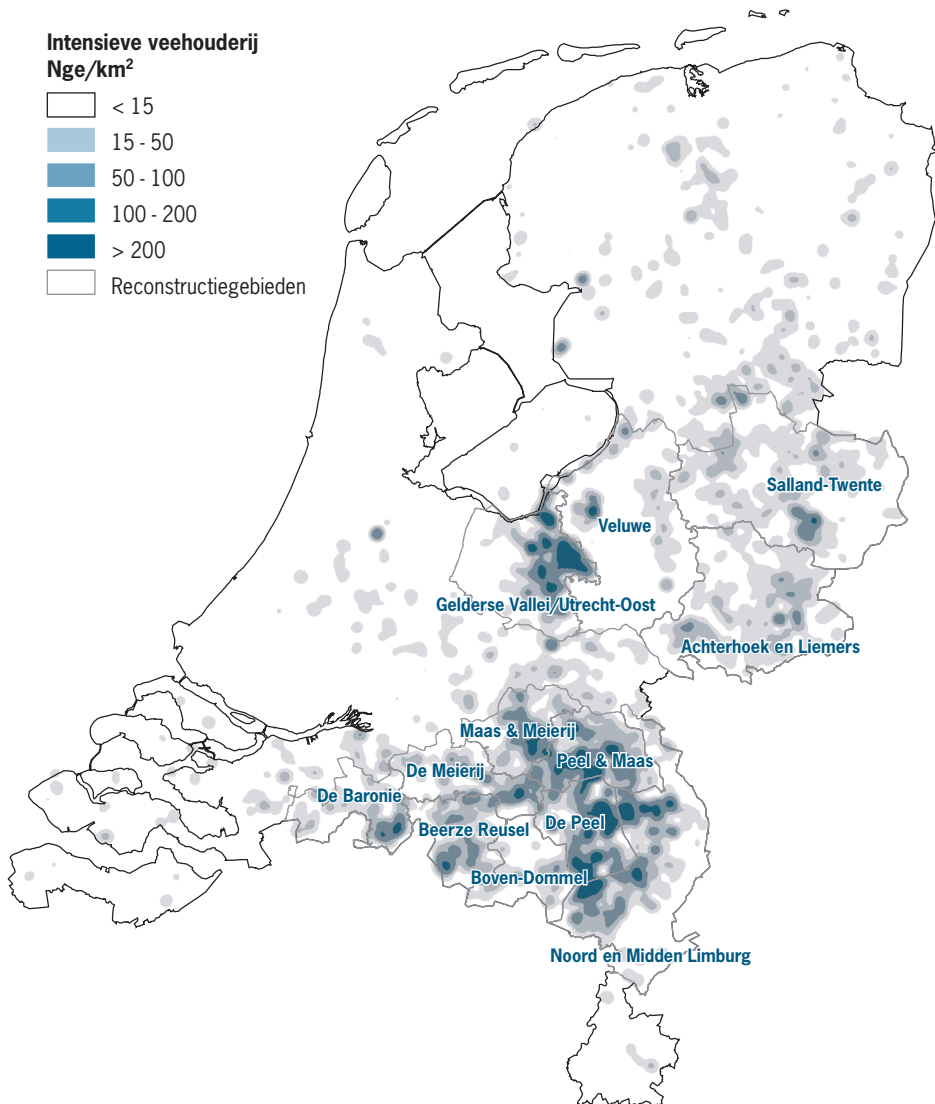
In 2004 waren er ruim 44 miljoen vleeskuikens die op 771 bedrijven werden gehouden. Ten opzichte van enkele jaren geleden is zowel het aantal kuikens als het aantal bedrijven fors afgenomen. De slechte financiële resultaten en de minder goede vooruitzichten op de langere termijn zijn hiervan de oorzaak. Verschillende bedrijven zijn gestopt en overgeschakeld op het houden van scharrelkippen. In 2004 waren er nog 380 gespecialiseerde vleeskuikenbedrijven. Ten opzichte van 1990 heeft in deze sector een forse schaalvergroting plaatsgevonden (tabel 12.2, p. 192).

In 2004 waren er ruim 1,2 miljoen kalkoenen die op circa 100 bedrijven werden gehouden. De bedrijven met kalkoenen bevinden zich voor het overgrote deel in Limburg en Noord-Brabant. De laatste jaren vindt een krimp van de sector plaats, met een toenemend aandeel van de slachtingen in Duitsland.

Aantal gespecialiseerde vleeskalverbedrijven sinds 1990 stabiel

De Nederlandse vleeskalverhouderij telt ruim 3.000 bedrijven, waarvan ongeveer een derde is gespecialiseerd. De gespecialiseerde houderijen nemen 80% van de productie van ruim 800.000

Figuur 12.4 Overzichtkaart intensieve veehouderij, inclusief reconstructiegebieden



Bron: CBS-landbouw telling, bewerking LEI.

Tabel 12.2 Gespecialiseerde intensieve veehouderijbedrijven naar omvang, 1990-2004

	Bedrijfsomvang (nge) in klassen					Totaal
	<16	16-40	40-100	100-200	>200	
Zeugenbedrijven						
1990	320	920	1.960	250	50	3.500
2004	20	120	900	440	130	1.600
mutatie 1990-2004 (% per jaar)	-18,3	-13,8	-5,4	4,2	7,6	-5,4
Vleesvarkensbedrijven						
1990	1.750	1.150	700	80	20	3.690
2004	350	660	420	90	20	1.540
mutatie 1990-2004 (% per jaar)	-10,9	-3,9	-3,5	0,7	2,1	-6,1
Gesloten varkensbedrijven						
1990	150	270	1.260	290	50	2.010
2004	10	50	510	380	90	1.050
mutatie 1990-2004 (% per jaar)	-15,5	-11,5	-6,2	2,1	4,6	-4,5
Leghennenbedrijven						
1990	170	230	280	70	30	770
2004	20	90	190	150	90	550
mutatie 1990-2004 (% per jaar)	-13,1	-6,3	-2,7	5,7	9,4	-2,4
Vleeskuikensbedrijven						
1990	170	220	220	10	0	620
2004	10	30	150	150	40	380
mutatie 1990-2004 (% per jaar)	-21,1	-12,4	-2,8	19,3	19,7	-3,5
Vleeskalverbedrijven						
1990	270	420	520	40	10	1.250
2004	100	240	490	290	40	1.160
mutatie 1990-2004 (% per jaar)	-6,8	-3,9	-0,4	16,3	12,2	-0,5

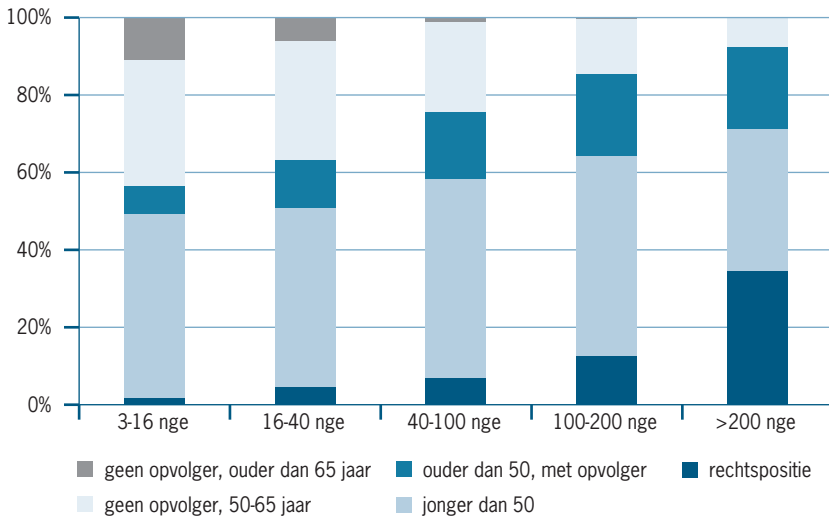
Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

kalveren voor hun rekening. De productie betreft vooral (ca. 80%) blanke kalveren, maar het aandeel rosékalveren is groeiende.

Opvolgers vooral op grotere bedrijven te vinden

In 2004 waren er ruim 7.000 gespecialiseerde intensieve veehouderijbedrijven; bijna 10% hiervan is een rechtspersoon. Deze bedrijven hebben met gemiddeld 175 nge een grote bedrijfsomvang. Van de persoonlijke ondernemingen heeft 45% een oudste ondernemer boven de 50 jaar. Op deze bedrijven is er op 40% een potentiële bedrijfsopvolger (in 2000: 48%). Op de bedrijven groter dan 100 nge heeft bijna 2 op de 3 bedrijven een opvolger. De bedrijven met een opvolger zijn groter dan gemiddeld en hebben meestal voldoende perspectief om door te gaan (figuur 12.5).

Figuur 12.5 Verdeling intensieve veehouderijbedrijven naar leeftijd van het oudste bedrijfshoofd en opvolgingssituatie, 2004



Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

12.3 Bedrijfsresultaten

12.3.1 Varkenshouderij

Betere afzetmogelijkheden van varkensvlees op de wereldmarkt zorgden vooral in het derde kwartaal van 2004 voor duidelijk hogere opbrengstprijzen, na een aantal jaren met lage prijzen. De gunstige ontwikkelingen op de wereldmarkt zijn vooral te danken aan de grotere export naar Japan, als gevolg van importverboden voor rundvlees (BSE in Noord-Amerika) en pluimvee (vogelpest in Zuidoost-Azië). Ook de vraag vanuit de nieuwe EU-landen steeg, doordat de eigen varkensstapel de laatste jaren sterk inkromp. Door een groter aanbod nam later in het jaar de druk op de prijzen weer toe.

In het eerste kwartaal van 2004 zijn de biggenprijzen fors gestegen, vooral dankzij de goede vraag uit het buitenland. Vervolgens daalden de prijzen, maar bleven toch ruim boven het niveau van 2003. Op de biggenmarkt was de stemming lange tijd minder goed dan op de vleesvarkensmarkt. De afzet naar Zuid-Europa verliep moeizaam en was vanwege de lage prijzen ook nauwelijks interessant. De export naar Spanje en Italië daalde in 2004 duidelijk. De grotere export van biggen naar een aantal nieuwe EU-lidstaten, waaronder Polen en Hongarije, compenseerde dit deels.

Hogere resultaten zeughouderij

In 2004 zijn de biggenprijzen met bijna 20% toegenomen. Het saldo per zeug verbeterde sterk (tabel 12.3). De voerprijzen zijn in 2004 op jaarbasis 5% gestegen, als gevolg van kleinere oogsten in 2003. De grote graanproductie in de EU maakte deze prijsstijging in de tweede helft van 2004 deels weer ongedaan. Ook de prijzen van de aangekochte opfokzeugen lagen iets boven het niveau van 2003. De kostenstijging werd ruimschoots vergoed door hogere opbrengsten van biggen en slachtzeugen.

Resultaten vleesvarkenshouderij ook beter

Door 16% hogere opbrengstprijzen zijn de resultaten van de vleesvarkenshouderij in 2004 sterk verbeterd (tabel 12.4). Hiertegenover staan hogere kosten voor biggen en voer. Toch vond er bijna een verdubbeling van het saldo per vleesvarken plaats.

De mestafzetkosten op gespecialiseerde vleesvarkensbedrijven zijn verder gestegen naar 13.000 euro per bedrijf. De mestmarkt was in het voorjaar van 2004 gunstig waardoor de afzetprijzen in eerste instantie lager waren dan in 2003. Mede door de natte periode in augustus, waardoor de uitrijperiode korter werd, trokken de mestprijzen later in het jaar aan.

Tabel 12.3 Resultaten (euro) van bedrijven met zeugen, 2002-2004

	Per zeug per jaar			Groot-gebrachte biggen per zeug/jaar	Prijs krachtvoeder per 100 kg	Opbrengst-prijs per big
	Omzet en aanwas	Toe-gerekende kosten	Saldo			
2002	933	594	339	22,0	22,70	41
2003	846	576	270	22,5	21,50	36
2004 (r)	1.128	678	450	22,6	22,60	43

Bron: Informatienet.

Tabel 12.4 Resultaten (euro) van bedrijven met vleesvarkens, 2002-2004

	Per vleesvarken per jaar			Voeder-verbruik per kg groei	Prijs krachtvoeder per 100 kg	Opbrengst-prijs per kg geslacht gewicht
	Omzet en aanwas	Toe-gerekende kosten	Saldo			
2002	191	149	42	2,72	18,50	1,20
2003	195	145	50	2,67	18,20	1,11
2004 (r)	246	151	95	2,65	19,30	1,29

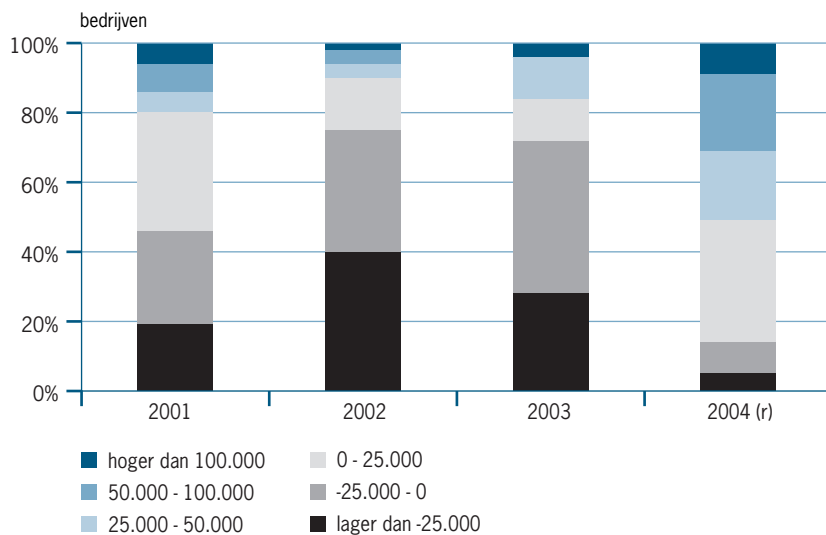
Bron: Informatienet.

Rentabiliteit voldoende voor besparingen

De bedrijfsresultaten en inkomens van de gespecialiseerde varkensbedrijven zijn in 2004 duidelijk verbeterd, na de slechte jaren 2002 en 2003 (tabel 12.5). Vooral dankzij hogere opbrengstprijzen steeg de gemiddelde opbrengsten-kostenverhouding 16 procentpunten. Op de fokvarkensbedrijven is de kostendekking het meest toegenomen. Na het negatieve gezinsinkomen uit bedrijf in de afgelopen jaren kwam het gezinsinkomen op alle gespecialiseerde varkensbedrijven in 2004 positief uit op 65.000 euro per bedrijf. Op de gesloten varkensbedrijven was de toename het grootst. Achter deze gemiddelde cijfers schuilen wel grote verschillen (figuur 12.6). Circa 8% van de bedrijven had in 2004 een negatief gezinsinkomen uit bedrijf, veel minder dan in de voorgaande jaren. De hoogste gezinsinkomens - meer dan 100.000 euro - werden verdiend door 20% van de bedrijven.

Tabel 12.5		Resultaten van gespecialiseerde varkens- en pluimveebedrijven, 2002-2004				
	Fokvarkens- bedrijven	Vleesvarkens- bedrijven	Gesloten varkens- bedrijven	Leghennen- bedrijven	Vleeskuikens- bedrijven	
Kerngegevens, 2004 ^{a)}						
Aantal bedrijven	1.590	1.250	1.040	530	370	
Zeugen per bedrijf	345	-	245	-	-	
Vleesvarkens per bedrijf	160	1.340	1.330	-	-	
Leghennen per bedrijf	-	-	-	40.000	-	
Vleeskuikens per bedrijf	-	-	-	-	63.000	
Nge per bedrijf	107	53	121	127	93	
Ondernemers per bedrijf	1,8	1,5	1,8	1,8	1,4	
Opbrengsten/kosten (%)						
2002	77	85	79	91	91	
2003	77	84	81	110	91	
2004 (r)	95	100	97	63	86	
Gezinsinkomen uit bedrijf (1.000 euro)						
2002	-11,5	-5,6	-26,0	24,6	-14,7	
2003	-13,9	-6,4	-2,1	135,5	-6,5	
2004 (r)	66,0	46,0	86,0	-128,0	-40,0	
Besparingen per bedrijf (1.000 euro)						
2002	-42,1	-25,8	-68,2	-14,8	-41,9	
2003	-40,1	-12,6	-31,9	114,4	-31,0	
2004 (r)	32,0	32,5	49,0	-158,0	-63,0	
a) Bedrijven tussen de 16 en 1.200 ege.						
Bron: Informatienet.						

Figuur 12.6 Verdeling van varkenshouderijbedrijven naar gezinsinkomen uit bedrijf, 2001-2004



Bron: Informatienet.

In 2004 besparingen mogelijk, jaren daarvoor weinig geïnvesteerd

Voor het eerst in vier jaar is in 2004 op alle varkensbedrijven weer gespaard. Dat was ook harde noodzaak omdat in de jaren 2001-2003 de varkenshouderij door een diep dal ging: twee van de drie gezinnen op varkensbedrijven bleef in deze jaren gemiddeld onder de minimum inkomensgrens (zie ook par. 7.6.2).

In 2003 kwamen er slechts beperkt eigen middelen voort uit bedrijfs- en gezinsactiviteiten (tabel 12.6). Daarnaast werden er per saldo meer bestaande leningen afgelost dan nieuw vreemd vermogen werd opgenomen. Uit de beperkt beschikbare kasstroom werd in doorsnee 'maar' 13.000 euro per bedrijf geïnvesteerd, voor een groot deel in bedrijfsgebouwen.

De grootste bedrijven (> 150 nge) investeerden in de periode 2001-2003 duidelijk het meest (tabel 12.7), echter nog altijd minder dan de jaarlijkse afschrijvingen ter grootte van 74.000 euro per bedrijf. Op veel varkensbedrijven is de moderniteit dan ook teruggelopen. Ongeveer eenderde van alle varkensbedrijven verkocht duurzame productiemiddelen om liquide te zijn. Meestal zijn het immateriële activa zoals varkensrechten, soms is het grond.

De besparingen in 2004 gaven de financiële positie van varkensbedrijven een positieve impuls. Deze was door de slechte resultaten in een reeks van jaren sterk uitgehold. In de afgelopen jaren veroorzaakte een te lage kasstroom in combinatie met hoge betalingsverplichtingen vaak liquiditeitsproblemen. Investerings op het gebied van welzijn en milieu, vereist door het Varkensbesluit en de mogelijke aanscherping van de ammoniakwetgeving, waren daardoor moeilijk. De overgang in de

Tabel 12.6 Herkomst en besteding van financieringsmiddelen (1.000 euro) per varkensbedrijf, 2001-2003

	2001	2002	2003
Kasstroom eigen middelen, totaal	42,9	2,8	20,0
Besparingen	-14,1	-54,1	-32,3
Afschrijvingen	36,1	37,2	41,3
Overige middelen	20,8	19,7	11,0
Mutatie lang vreemd vermogen	-18,6	23,4	-5,1
Kasstroom na financieringsactiviteiten, totaal	24,3	26,2	14,9
Bedrijfsinvesteringen	19,5	27,0	12,9
Mutatie liquide middelen	10,4	-4,3	-5,4
Overige bestedingen	-5,6	3,4	7,4
Bestede middelen, totaal	24,3	26,2	14,9

Bron: Informatienet.

Tabel 12.7 Kasstroom en investeringen (1.000 euro) van varkensbedrijven, naar bedrijfsomvang (nge), driejaarsgemiddelde 2001-2003

	<=60 nge	60-90 nge	90-150 nge	>=150 nge
Totale kasstroom na financieringsactiviteiten	-3,9	23,8	16,4	53,7
w.v. eigen middelen (%)	125	148	117	114
Netto-investeringen, totaal	10,0	13,1	14,9	64,0
w.v. werktuigen en installaties	0,4	2,9	2,9	11,4
grond(verbetering)	0,0	4,3	2,2	0,5
gebouwen	5,5	2,9	16,0	48,7
immateriële activa	0,3	0,0	-11,5	2,0
overig	3,7	2,8	5,2	1,4

Bron: Informatienet.

mestwetgeving van Minas naar een systeem van gebruiksnormen vanaf 2006 zal de mestafzet bemoeilijken, waardoor de mestafzetkosten zullen stijgen. Naar verwachting zal de komende jaren het percentage bedrijven dat stopt niet afnemen (zie tabel 12.2).

12.3.2 Pluimveehouderij

Het jaar 2004 is voor de legsector in economisch opzicht desastreus verlopen. Dat was zeer teleurstellend na het 'vogelpestjaar' 2003, maar niet geheel onverwacht. In Nederland hebben vrijwel alle door de vogelpest getroffen bedrijven eind 2003 jonge hennen gekocht, die vervolgens een jaar lang volop produceerden. Het overaanbod van eieren in de EU kon slechts tegen fors lagere prijzen worden afgezet, met een naoorlogs dieptepunt van nog geen 30 cent per kg in augustus 2004. De Nederlandse exporteurs kregen daarbij flinke concurrentie van Spaanse aanbieders. De export buiten de EU verliep ook moeizaam en werd negatief beïnvloed door de dure euro.

Op jaarbasis is het saldo met ruim 6 euro gedaald tot 20 cent per hen per jaar (tabel 12.8). Het enige positieve punt was de daling van de voerprijzen in de tweede helft van het jaar. De scherpe salddaling kwam hoofdzakelijk door de gemiddeld 40% lagere prijzen voor eieren.

In de legsector werden de kosten voor minder dan tweederde gedekt door opbrengsten (tabel 12.5). De gezinsinkomens uit bedrijf zijn dan ook erg negatief, met enorme ontsparringen tot gevolg. Dit is een scherp contrast met het uitstekende jaar 2003. Omdat de legsector in 2012 geheel moet zijn omgeschakeld naar huisvestingssystemen zonder legbatterijen, komt een jaar zonder eigen financieringsmiddelen ongelegen.

Resultaten vleeskuikens verslechterd

Het saldo in de vleeskuikenhouderij liep in 2004 iets terug, ondanks een lichte stijging van de vleeskuikerprijzen. De opbrengstprijzen begonnen het jaar op een laag niveau, maar trokken geleidelijk aan. Aan de kostenkant steeg de voerprijs sterk en daalden de prijzen van eendagskuikens en aardgas enigszins. Deze ontwikkelingen leidden ertoe dat de kostendekking op de gespecialiseerde vleeskuikenbedrijven met 5 procentpunten terugliep (tabel 12.5). Er resteerde een inkomensniveau van in doorsnee -40.000 euro per bedrijf. In de periode 2002-2004 hebben de bedrijven gemiddeld 135.000 euro ontspaard, oftewel fors ingeteerd op het eigen vermogen. Het gevolg was dat de investeringen in het bedrijf al in 2003 terugliepen tot slechts 7.000 euro per bedrijf. In enkele gevallen werd zelfs grond verkocht om liquide middelen te hebben. Door de verdere daling van de eigen kasstroom in 2004 is er weinig ruimte voor bedrijfsinvesteringen. Wel zijn de uitgezette financieringen door banken -na jaren van stabilisatie- weer toegenomen, mede ook om de tekorten op te vangen.

Tabel 12.8

Resultaten (euro) van bedrijven met leghennen, 2002-2004

	Per leghen per jaar			Prijs krachtvoeder per 100 kg	Eierproductie per hen	Eierprijs per 100 stuks
	Opbrengsten	Toe-gerekende kosten	Saldo			
2002	13,73	10,13	3,60	18,60	290	4,80
2003	17,60	11,15	6,45	18,20	264	6,10
2004 (r)	11,00	10,80	0,20	19,60	291	3,70

Bron: Informatienet.

Literatuur

Hoofdstuk 1

- CBS (Centraal Bureau voor de Statistiek) (2005). *Persbericht 'Economie groeit 1,4 procent in 2004'* van 31 maart 2005. Voorburg
- CPB (Centraal Plan Bureau) (2002). *Economische effecten van nationale systemen van CO₂-emissiehandel; nationale dilemma's bij een mondiaal vraagstuk*. CPB Document no. 18, Den Haag
- CPB (2005). *Centraal economisch plan 2005*. Den Haag
- EC (Europese Commissie) (2005). *The future constitutional Treaty*. Special Eurobarometer 214. Brussel
- Landell-Mills, N., I. Porras (2002). *Silver bullet or fools' gold? A global review of markets for forest environmental service and their impact on the poor*. Research Report. IIED, London
- Meijerink, G.W., M.J. Schelhaas, S. Limin and J. Verhagen (2004). *Exploring the possibilities of carbon projects in the tropical peat lands of Central Kalimantan*. PRI Report 73, Wageningen
- MLNV (Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit) (2004). *Vitaal en samen. LNV-Beleidsprogramma 2004-2007*. Den Haag
- MLNV (2005). Brief aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal. *Beleidskader Toezicht op controle*. 22 maart 2005. Den Haag
- MLNV (2005a). Brief aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal. *Voortgang II Pakketbrief: vermindering administratieve lasten en regelgeving*. 11 maart 2005. Den Haag
- OESO (Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling) (2004). *OECD Economic Outlook, nr. 76*. December. Parijs
- Renwick, A., A. Ball and J. Pretty (2003). 'Economic, biological and policy constraints on the adoption of carbon farming in temperate regions'. In: I. Swingland (ed). 2003. *Capturing carbon and conserving biodiversity. The market approach*. Earthscan Publications London.
- Roo, de G. (2004). *De toekomst van het milieubeleid*. URSI rapport 307, in opdracht van het Milieu- en Natuurplanbureau. RIVM, Bilthoven
- Robertson, M. (2004). 'The neoliberalization of ecosystem services: wetland mitigation banking and problems in environmental governance'. In: *Geoforum* 35, p. 361-373.
- Wereldbank (2004). *Global economic prospects and the developing countries 2005*. Washington DC

Hoofdstuk 2

- Aksoy, A. and J.Beghin (2005). *Global Agricultural Trade and the Developing Countries*. Wereldbank, Washington DC
- Bruchem, C. van en A.J. de Kleijn (2005). *Gevolgen van de liberalisatie van het landbouwbeleid in Nieuw-Zeeland - Lessen voor de EU? Te verschijnen*. LEI, Den Haag.
- Cahill, C. (2004). *Adjustment policies in Europe*. Paper presented to the International Agricultural Trade Research Consortium 'Adjusting to domestic and international policy reform in industrial countries'. June 6-7, 2004. Philadelphia.
- FAO (2004). *FAO Food Outlook*. Nr. 4. December 2004. Rome
- FAO (2004a). *FAO The State of Food Insecurity (SOFI) in the World 2004*. Rome
- FAO (2004b). *The State of Agricultural Commodity Markets 2004*. Rome
- FAO (2005). *FAO Food Outlook*. Nr. 1 April 2005. Rome
- FAO (2005a). *The State of Food and Agriculture 2005*. Rome
- Haagsma, D. en g. Meester (2005). 'Over publieke en private taken: wie is waarvoor verantwoordelijk?'. In: Meester, G., A. Oskam en H. Silvis. *EU-beleid voor landbouw, voedsel en groen; Van politiek naar praktijk*. Wageningen Academic Publishers, Wageningen

- Hallberg, M.C. (2004). *Historical perspective on adjustments in the food and agricultural sector*. Paper presented to the International Agricultural Trade Research Consortium 'Adjusting to domestic and international policy reform in industrial countries'. June 6-7, 2004. Philadelphia
- Hopkins, J., M. Morehart, J. Johnson, D. Culver and J. Caldwell (2004). *What affects farmers' ability to adjust: evidence from the United States and Canada*. Paper presented to the International Agricultural Trade Research Consortium 'Adjusting to domestic and international policy reform in industrial countries'. June 6-7, 2004. Philadelphia
- MacDonald, J.M., R. Hoppe and D. Banker (2004). *The evolution of structural change in the U.S. farm sector*. Paper presented to the International Agricultural Trade Research Consortium 'Adjusting to domestic and international policy reform in industrial countries'. June 6-7, 2004. Philadelphia
- OESO (Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling) (2004). *'Private standards and the shaping of the agro-food system'*. Draft under the working party on agricultural policies and markets, no. AGR/CA/APM(2004)24. Parijs
- OESO (2004a). *OECD Agricultural Outlook 2004-2013*. Parijs.
- OESO (2004b). *Farm Household Income: Towards Better Informed Policies*. Policy Brief. Parijs
- OESO (2005d). *OESO Outlook 2005* (te verschijnen). Parijs
- PVE (Productschappen Vee, Vlees en Eieren) (2005). *Ontwikkelingen vleesmarkt 2004*. Zoetermeer
- Rabinowicz, E. (2004). *Swedish agricultural policy reforms*. Paper presented to the International Agricultural Trade Research Consortium "Adjusting to domestic and international policy reform in industrial countries". June 6-7, 2004. Philadelphia
- Statcan (2005). *Agriculture 2001 census. Canadian farm operations in the 21st century*. Via website www.statcan.ca
- Statcan (2005a). *The Daily. Total income of farm operators*. July 20, 2004. Via website www.statcan.ca
- Swinbank, A. and R. Tranter (2005). 'Decoupling EU Farm Support: Does the new Single Payment Scheme Fit within the green Box?'. In: *The Estey Centre Journal of International Law and Trade Policy*. Volume 6, Number 1, 2005, p.47-61. Esteyjournal.com
- Wereldbank (2005). *Food safety and agricultural health standards: Challenges and opportunities for developing country exports*. Report no. 31207. Washington DC
- WTO (World Trade Organization) (2004). *World Trade Report 2004*. Genève

Hoofdstuk 3

- Keyzer, M. (2002). *Managing multifunctionality in towns and countryside: considerations for CAP reform*. Paper presented at the International Expert Meeting 'Multifunctionality and the WTO negotiations on agriculture'. Clingendael, Den Haag, 7 oktober 2002
- Berkhout, P. en S. van Berkum (2005). *Hervorming suikermarktordening. Gevolgen voor de suikerproducenten, de suikerverwerkers en de (sucro)chemische industrie*. Te verschijnen. LEI, Den Haag
- Bont, C.J.A.M. de en S. van Berkum (2004). *De Nederlandse landbouw op het Europese scorebord*. Rapport 2.04.03. LEI, Den Haag
- Bont, C.J.A.M. de, W.H. Everdingen, J.H. de Jager (2004). *Hervorming EU suikerbeleid. Gevolgen voor de Nederlandse landbouw van de Mededeling van de Europese Commissie*. Interne notitie. LEI, Den Haag
- EC (Europese Commissie) (2003). *Overview of the implementation of rural development policy 2000-2006*. DG Landbouw, Fact Sheet. Brussel
- EC (2004a). *Extended impact assessment rural development policy post 2006*. DG Landbouw. Brussel
- EC (2004b). *Cohesie rond 2007. DG Regio, Fact sheet*. Brussel
- EC (2004c). *Building our common Future; Policy challenges and Budgetary means of the Enlarged Union 2007-2013*. COM (2004)101, 10 februari 2004. Brussel

- EP (Europees Parlement) (2005). *Adaptation of cohesion policy to the enlarged Europe and the Lisbon and Gothenburg objectives*. Structural and Cohesion Policy Unit, IP/B/REGI/ST/2004-008. Brussel
- Oskam, A., A. Burrell, T. Temel, S. van Berkum, N. Longworth en I. Molina Vilchez (2004). *Turkey in the European Union; Consequences for agriculture, food, rural areas and structural policy*. AEP en LEI, Wageningen/Den Haag
- Oskam, A., H. Versteijlen en H. Silvis (2005). 'Van prijsbeleid naar bedrijfstoelagen'. In: Meester, G., A. Oskam en H. Silvis. *EU-beleid voor landbouw, voedsel en groen; Van politiek naar praktijk*. Wageningen Academic Publishers, Wageningen
- Terluin, I.J. en G.S. Venema (2003). *Towards regional differentiation of rural development policy in the EU*. Rapport 6.03.01. LEI, Den Haag
- Vanheukelen, M., T. de Groot, S. Anthonio en G. Meester (2005). 'Budgettaire kaders'. In: Meester, G., A. Oskam en H. Silvis. *EU-beleid voor landbouw, voedsel en groen; Van politiek naar praktijk*. Wageningen Academic Publishers, Wageningen
- UvA (Universiteit van Amsterdam) (2005). *Turkije en de EU*. Webdossier: www.uba.uva.nl/jb

Hoofdstuk 4

- AD (Agrarisch Dagblad) (2005). 'Slager en groenteboer blijven klanten verliezen aan supermarkten'. In: *Agrarisch Dagblad*, 19 februari 2005
- Berg, L. van den (2005). 'Bom of losse flodder in prijsenslag'. In: *Oogst*, 18 februari 2005
- Distrifood (2005). 'Natuurwinkels plussen 10 procent'. In: *Distrifood*, 19 februari 2005
- EZ (Ministerie van Economische Zaken) (2005). *Visie op verplaatsing. Aard, omvang en effecten van verplaatsing van bedrijfsactiviteiten naar het buitenland*. Den Haag
- HBD (Hoofdbedrijfschap Detailhandel) (2004). *Jaarboek Detailhandel 2004/05*. Den Haag
- Lalkens, P. (2005). 'Campina zet mes in aantal zuivelranken'. In: *Het Financieele Dagblad*, 8 januari
- London Economics (2004). *Investigation of the determinants of farm-retail price spreads*. February 2004, London
- Nederlandsche Bank, De (2005). Website: www.statistics.dnb.nl
- Poels, Jos (2005). 'Natuurvoedingswinkels plussen tien procent'. In: *Distrifood*, 19 februari 2005
- RIVM (Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieuhygiëne) (2004). *Ons eten gemeten. Gezonde voeding en veilig voedsel in Nederland*. Bilthoven
- Stichting Streekeigen Producten Nederland (2005). Telefonische informatie 21 april 2005
- Vakcentrum (2004). www.vakcentrum.nl. Persbericht van 22 oktober 2004
- Voedingscentrum (2003). *Zo eten jong volwassenen in Nederland; resultaten van de voedselconsumptiepeiling 2003*. Bestelnummer 763. Den Haag

Hoofdstuk 5

- AgriHolland (2005). *Waterbergings-onder-kas-pionier kan rekenen op 3 miljoen*. 21 maart 2005. www.agriholland.nl
- Bont, C.J.A.M. de, J.F.M. Helming en J.H. Jager (2003). *Hervorming Gemeenschappelijk Landbouwbeleid 2003; Gevolgen van de besluiten voor de Nederlandse landbouw*. Rapport 6.03.15. LEI, Den Haag
- Bruil, D.W., G.B.C. Backus, M.A.H.J. van Bavel en C.P.C.M. van der Hamsvoort (2004). *Verhandelbare Ontwikkelingsrechten in Limburg; Rechten voor kwaliteit, kwaliteit voor rechten*. Rapport 4.04.06. LEI, Den Haag
- BZK (Ministerie voor Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties) (2004). *Europese regelgeving over staatssteun; Informatiewijzer voor de decentrale overheid*. Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties en het Kenniscentrum Europa decentraal. Den Haag. www.minbzk.nl/staatssteun www.europadecentraal.nl
- CLM (2003). *Toolkit financieringsvormen Natuur- en Landschapsbeheer, Handleiding voor het organiseren van een landschapsfonds*. Utrecht
- De Water (2004). *Initiatieven bewoners Overdiepe polder beloofd*. De Water, nummer 101, september 2004

- DLG (Dienst Landelijk Gebied). *Jaarverslagen, diverse jaren*. Utrecht
- DLG. *Kaart 'Landinrichting in Nederland'*. Utrecht
- Ecorys-NEI (2002). *Rurale Zaken*. Dienst Regionale & Stedelijke Ontwikkeling, Rotterdam
- Gemeente Midden-Delfland (2004). *Gebiedsvisie Midden-Delfland; Startnotitie*. www.midden-delfland.nl
- Gemeente Schipluiden, Delft en den Haag (2001). *Samenwerkingsconvenant Schipluiden-Delft-Den Haag; Ontwikkeling bedrijventerrein Harnaschpolder*. 17 april 2001
- Habiforum (2005). www.habiforum.nl
- Ham, A. van den, G.S. Venema en G.J.F. van den Elzen (2002). *Naar netwerkfinanciering en -aanpak voor Kwaliteitsimpuls Landschap*. Rapport 4.02.08. LEI, Den Haag
- Hoogheemraadschap Delfland (2005). *Groen licht voor pilotproject Waterberging onder kassen*. 28 januari 2005. www.hhdelfland.nl
- Innonet (Innovatienetwerk Groene Ruimte en Agrocluster) (2004). *Ruimte voor nieuwe rivieren*. Flyer, 24 juni 2004. www.agro.nl/innovatienetwerk
- Kloen, H., M.E.A. Broekmeyer, J.A. Guldemond et al. (2001). *Perspectieven voor het landschap. Behoud en versterking van het agrarisch cultuurlandschap*. Alterra/CLM-rapport 500, Utrecht
- Klijn, F. (2004). *Rivierkundige berekeningen nieuwe rivier door de Betuwe; Verslag workshop, 9 juli 2004*. Innovatienetwerk Groene Ruimte en Agrocluster, Den Haag. www.agro.nl/innovatienetwerk
- LNV (Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit) (2004a). *Begrenzing Probleemgebieden; TRC 2004/4306*. Brief aan de voorzitter van de Tweede Kamer d.d. 8 juli 2004. www.minlnv.nl
- LNV (2004b). *Groene Diensten; Plan van Aanpak voor de doorstart*. Den Haag
- LNV (2004c). *Meerjarenprogramma Vitaal Platteland*. Den Haag
- LNV (2004d). *Rijksbegroting Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit 2005; Begroting XIV*. Sdu Uitgevers, Den Haag
- Nederland mooi (2005). www.Nederlandmooi.nl
- Poppe, K. (2005). 'Vragen grootste landschappen om grote bedrijven? Over landschap en legitimatie van beleid.' In: *SPIL*, 211-212 - nummer 2, p. 31-32
- Provincie Noord-Holland (2005). *250.000 euro voor Wormer en Jisperwater*. 6 januari 2005. www.noord-holland.nl
- Rijk, P.J. (2002). *Infrastructure Investments in The Netherlands*. LEI-brochure en achtergrondrapport. LEI, Den Haag
- RIVM (Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu) (2004). *Milieu- en natuureffecten Nota Ruimte*. Rapport nr. 711931009. Bilthoven
- RIVM. *Natuurbalans*. Diverse jaren. Bilthoven
- RLG (2004). *Meerwaarde; Advies over de landbouw en het landelijk gebied in Europees perspectief*. Publicatie 04/4. Raad voor het Landelijk Gebied, Amersfoort. www.rlg.nl
- RLG (2005a). *Nationale landschappen: vaste koers en lange adem; Advies over de instrumentatie van Nationale landschappen*. Publicatie 05/1. Raad voor het Landelijk Gebied, Amersfoort. www.rlg.nl
- Ruimte voor de Rivier (2005). www.ruimtevoorderivier.nl
- Selnes, T.A. (2003). *LNV - effectief op gebiedsniveau?; Hoofdrapport van het project 'LNV effectief op gebiedsniveau'*. Rapport 6.03.10. LEI, Den Haag
- Terluin, I.J., L.H.G. Slangen, E.S. van Leeuwen, A.J. Oskam en A Gaaff (2005). *De plattelandseconomie in Nederland; Een verkenning van definities, indicatoren, instituties en beleid*. Rapport 4.05.04. LEI, Den Haag
- Terwan, P. en B. Rodenburg (2004). *Een puntensysteem voor groene diensten in Midden-Delfland; Voorstel voor duurzame beloning van groene diensten uit het Groenfonds Midden-Delfland*. Paul Terwan onderzoek & advies en Natuurlijk Platteland West, Schipluiden
- TK (Tweede Kamer) (2004). *Verslag van een algemeen overleg*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2004-2005, 29800 XIV, nr. 50

- Veeneklaas, F.R. (2004). *Verrommelt het platteland onder stedelijke druk? Storende elementen en landschapsdynamiek in de studiegebieden Abcoude en Epe-Vaassen*. Eindconcept. Alterra, Wageningen
- Verkeer en Waterstaat (2005). *Stuurgroep Ruimte voor de Rivier adviseert kabinet over pakket maatregelen van 2,2 miljard euro*. 24 maart 2005. www.verkeerenwaterstaat.nl
- Vogelzang, T.A. et al. (2004). *Verkenning van het drielagenmodel voor de Nederlandse landbouw*. Rapport 6.04.20. LEI, Den Haag
- Vogelzang, T.A., M.A.H.J. van Bavel, J.W. Kuhlman en C.P.A. van Wagenberg (2005). *Ruimte voor Reconstructie; Over de invloed van autonome en recente beleidsmatige ontwikkelingen op het aantal bedrijfsverplaatsingen in het kader van de reconstructie*. Rapport 4.05.01. LEI, Den Haag
- VROM (Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu) (2002). *Ruimtebehoefte van recreatie, water, natuur, infrastructuur en landbouw*. Den Haag
- VROM (2004). *Nota Ruimte; Ruimte voor ontwikkeling*. Deel 3, kabinetsstandpunt PKB Nationaal Ruimtelijk Beleid. Ministeries van VROM, LNV, VenW en EZ, Den Haag
- VROM-raad (2004). *'Meerwerk'; Advies over de landbouw en het landelijk gebied in ruimtelijk perspectief*. Advies 042. VROM-raad, Den Haag

Hoofdstuk 6

- Bollen, J., T. Manders en M. Mulder (2004). *Four Futures for Energy Markets and Climate Change*. CPB/RIVM, Den Haag/Bilthoven
- Bolt, F.J.E., van der, T.P. Leenders, D. Boels, R. Merkelbach, L. Bonten en O. Schoumans (in prep.). *Scenariostudie KRW – Grondwater*. Alterra, Wageningen
- Bont, C.J.A.M. de, en S. van Berkum (2004). *De Nederlandse landbouw op het Europese scorebord*. Rapport 2.04.03. LEI, Den Haag
- Brouwer, F.M., C.J.A.M. de Bont, H. Leneman en H.A.B. van der Meulen (2004). *Duurzame landbouw in beeld*. LEI, Den Haag
- CBS (Centraal Bureau voor de Statistiek) (2004). *Duurzame energie in Nederland in 2003*. Voorburg/Heerlen
- CBS/RIVM (2004). *Milieucompodium 2004; het milieu in cijfers*. Den Haag/Bilthoven
- Dril, A.W.N. van, en H.E. Elzenga (2005). *Referentieramingen energie en emissies 2005-2020*. ECN/RIVM, Bilthoven
- Hoogeveen, M.W., H.H. Luesink, G. Cotteleer, en K.W. van der Hoek (2003). *Ammoniakemissie 2010 referentiescenario en effecten van bestaand beleid en mogelijke aanscherpingen*. Rapport 3.03.05. LEI, Den Haag
- Hoop, D.W. de, H.H. Luesink, H. Prins, C.H.G. Daatselaar, K.H.M. van Bommel en L. Mokveld (2004). *Effecten in 2006 en 2009 van Mestakkoord en nieuw EU-Landbouwbeleid*. Rapport 6.04.23. LEI, Den Haag
- Hoop, D.W. de, F.B. Hubeek en J.W. van der Schans (2004a). *Evaluatie van Mestafzetovereenkomsten en Dierrechten; Studie in het kader van Evaluatie Meststoffenwet 2004*. Rapport 3.04.03. LEI, Den Haag
- Hubeek, F.B. en D.W. de Hoop (2004). *Terugblik op Minas, Dierrechten en MAO en verkenning van MAO of Dierrechten en van Gebruiksnormenstelsel*. Rapport 3.04.05. LEI, Den Haag
- Janssens, B., H. Prins, M. van der Voort (Praktijkonderzoek Plant & Omgeving), B. Smit, B. Annevelink (Agrotechnology & Food Innovations), M. Meeusen (2005) *Beschikbaarheid koolzaad voor biodiesel*. Rapport 6.05.07. LEI, Den Haag
- Kerkhof, I., en H. Heemsbergen (2000). *Evaluatie Meerjarenplan Gewasbescherming Openbaar Groen*. Werkdocument Informatie- en Kenniscentrum Natuurbeheer Ministerie LNV, Wageningen
- Knijff, A. van der, J. Benninga en C. Reijnders (2004). *Energie in de glastuinbouw van Nederland; Ontwikkelingen in de sector en op de bedrijven t/m 2003*. Rapport 3.04.13. LEI, Den Haag
- Langers, F., T. de Boer en A.E. Buijs (2005). *Donkere nachten; de beleving van nachtelijke duisternis door burgers*. Alterra-rapport 1137, Wageningen

- LNV (Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit) (2004a). *Naar een duurzame gewasbescherming*. Den Haag
- LNV (2004b). *Enkele aangelegenheden betreffende gewasbescherming*. Brief aan de Tweede Kamer dd. 30 september 2004. Den Haag
- LNV (2004c). *Startdocument nieuwe wetgeving voor bestrijdingsmiddelen*. Den Haag
- LNV (2004d). *Brief aan de Tweede Kamer dd. 1-11-2004 inzake intrekking van het stelsel van mestafzetovereenkomsten*. Den Haag
- LNV (2005a). *Brief aan de Tweede Kamer dd. 14-4-2005 inzake Voortgang mestbeleid*. Den Haag
- LTO (Land- en Tuinbouw Organisatie) Nederland (2003). *Ondernemerschap in beeld; Sociaal en milieujarverslag glastuinbouw 2002*. Den Haag
- LTO Nederland (2004). *Duurzaam en gedurfd; Maatschappelijk jaarverslag glastuinbouw 2003*. Den Haag
- Luesink, H., (2004). 'Ammoniakemissie uit de landbouw verder teruggelopen'. In: *Agrimonitor*, juni 2004. LEI, Den Haag
- MNP (Milieu en NatuurPlanbureau) (2005). *Milieubalans 2005*. Bilthoven
- Pul, W.A.J. van, B.J.de Haan, J.D. van Dam, M.M. van Eerd, J.F. de Ruiter, A. van Hinsberg en H.J. Westhoek (2004). *(Kosten-)effectiviteit Generiek en Gebiedsgericht ammoniakbeleid*. RIVM, Bilthoven
- RIVM (Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieuhygiëne) (1996). *Milieubalans 1996; het Nederlandse milieu verklaard*. Bilthoven
- RIVM (2002). *Milieubalans 2002; het Nederlandse milieu verklaard*. Bilthoven
- RIVM (2004). *Milieubalans 2004; het Nederlandse milieu verklaard*. Bilthoven
- RIVM (2004a) *Milieu in cijfers. Milieucompodium*. Bilthoven
- Ruijs, M.N.A. (LEI), C.E. Reijnders (LEI), F.L.K. Kempkes (A&F), M.H. Esmeijer (PPO Glastuinbouw) (2005). *Evaluatie van schermgebruik in de praktijk; Een kwantitatieve en kwalitatieve analyse*. Rapport 3.05.01. LEI, Den Haag
- Schoumans, O.F. (2004). *Inventarisatie van de fosfaatverzadiging van landbouwgronden in Nederland*. Rapport 730.4. Alterra, Wageningen
- Schröder, J.J., H.F.M. Aarts, J.C. van Middelkoop, M.H.A.de Haan, R.L.M. Schils, G.L. Velthof, B. Fraters en W.J. Willems (2005). *Limits to the use of manure and mineral fertilizer in grass and silage maize production in the Netherlands, with special reference to the EU Nitrates Directive*. Plant Research International Report 93, Wageningen
- Staalduinen, L.C.van, M.W. Hoogeveen, H.H. Luesink, G. Cotteleer, H.van Zeijts, P.H.M. Dekker, en C.J.A.M. de Bont (2002). *Actualisering landelijk mestoverschot 2003*. Reeks Milieuplanbureau, Wageningen
- Vewin/Kiwa (2004). *Door drinkwaterbedrijven gemaakte kosten als gevolg van bestrijdingsmiddelengebruik; Inventarisatie van de periode 2001-2003*. Rijswijk
- VRM (Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu) (2004a). *Brief aan de Tweede Kamer dd. 16-9-2004 inzake Agrarisch Stankbeleid*. Den Haag
- VRM (2004b). *Brief aan de Tweede Kamer dd. 18-5-2004 inzake Stankregelgeving*. Den Haag
- VRM (2004c). *Brief aan de Tweede Kamer dd. 23-7-2004 inzake Consultatie provincies en gemeenten over agrarisch stank- en ammoniakbeleid*. Den Haag
- V&W (Ministerie van Verkeer en Waterstaat) (2004). *Pragmatische Implementatie Europese Kaderrichtlijn Water in Nederland; van beelden naar betekenis*. 23 april 2004, Den Haag
- Wezel, A.P. van, R.O.G. Franken, J.D. van Dam, W. Loonen en P. Cleij (2004). *Schuiven op zand; Ex-ante evaluatie van de reconstructieplannen*. RIVM rapport 718401002/2004, Bilthoven

Hoofdstuk 7

- Biologica (2005). *EKO-monitor jaarrapport 2004*. Utrecht. www.platform-biologica.nl
- Bont, C.J.A.M. de, J.F.M. Helming en J.H. Jager (2003). *Hervorming Gemeenschappelijk Landbouwbeleid 2003;*

- Gevolgen van de besluiten voor de Nederlandse landbouw. Rapport 6.03.15. LEI, Den Haag
- Bont, C.J.A.M. de en J. Luijt (2005). 'Bedrijfstoelagen in de (melk)veehouderij en pacht'. In: *De Landeigenaar* 51 (2005) 1
- Borgstellingsfonds (2002). *Jaarverslag 2001*. Stichting Borgstellingsfonds voor de Landbouw. Den Haag
- Borgstellingsfonds (2003). *Jaarverslag 2002*. Stichting Borgstellingsfonds voor de Landbouw. Den Haag
- Borgstellingsfonds (2004). *Jaarverslag 2003*. Stichting Borgstellingsfonds voor de Landbouw. Den Haag
- DLG (Dienst Landelijk Gebied) (2005). *Ontwikkelingen op de agrarische grondmarkt tot 1 juli 2004*. Bijlage bij de brief aan de Tweede Kamer van de minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit van 10-01-2005. Utrecht
- Everdingen, W.H. van, G.S. Venema en K.H.M. van Bommel (1999). *Agrarische gezinnen en hun inkomens; Is er sprake van armoede?* Rapport 5.99.09. LEI, Den Haag
- FIBL (Research Institute of Organic Agriculture) (2004). *Organic farming in Europe; Survey 2004*. Frick, Switzerland. www.organic-europe.net
- LNV (Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit) (1995). *Structuurschema Groene Ruimte; Het landelijk gebied de moeite waard*. Deel 4: Planologische Kernbeslissing. Den Haag
- LNV (2004a). *Beleidsnota Biologische Landbouw 2005-2007*. Den Haag
- LNV (2004b). *Wijziging pachtnormenbesluit 1995*. Brief aan de Tweede Kamer van de minister van LNV d.d. 30-09-2004. TRCJZ/2004/5421. Den Haag
- LNV (2005a). *Pachtrecht*. Brief aan de Tweede Kamer van de minister van LNV d.d. 22-03-2005. TRCJZ/2005/897. Den Haag
- LNV (2005b). *Pachtwet*. Brief aan de Tweede Kamer van de minister van LNV d.d. 29-04-2005. TRCJZ/2005/1194. Den Haag
- LNV (2005c). *Subsidierегeling jonge agrariërs open in april*. Persbericht 15 maart 2005. Den Haag
- LNV (2005d). *Subsidierегeling jonge agrariërs*. Brief aan de Tweede Kamer d.d. 18-04-2005, TRCJZ/2005/1227. Den Haag
- LTO (Land- en Tuinbouw Organisatie) (2005). *Werkzoekenden welkom voor duizenden vacatures tijdelijk werk in land- en tuinbouw*. Persbericht 15 februari 2005. Den Haag
- LTO et al. (2005). *Pachtwet*. Brief aan de minister van LNV d.d. 14 februari 2005. BLHB, FPG, Vereniging Natuurmonumenten, NAJK, De Landschappen, Staatsbosbeheer, LTO Nederland.
- NAJK (2005). www.najk.nl
- Ogink, G. en J. van Vliet (2005). *Regeling Beëindiging Veehouderijtakken*. Eindevaluatie. Rapport DK, nr.2005/dk006. Directie Kennis, Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, Ede
- Rooij, A. de en A. van der Zwan (2005). *Ziekteverzuim in het agrarisch bedrijf; Jaarcijfers 2004*. Stichting Gezondheidszorg Agrarische Sectoren, De Meern
- Siemes, A. (2005). 'Iedere boer zijn eigen grondprijs; Toeslagen zorgen voor ondoorzichtige markt'. In: *Vastgoed* 80 (2005) 3
- Silvis, H.J. en C. van Bruchem (red.) (2001). *Landbouw-Economisch Bericht 2001*. Periodieke Rapportage 1-01. LEI, Den Haag
- Silvis, H.J. en C. van Bruchem (red.) (2002). *Landbouw-Economisch Bericht 2002*. Rapport PR.02.03. LEI, Den Haag
- Stigas (2005). *Jaarverslag Stigas 2004; Preventiezorg agrarische sectoren*. Stichting Gezondheidszorg Agrarische Sectoren, De Meern. www.stigas.nl
- SZW (Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid) (2004). *Arbobaalans 2004; Arbeidsrisico's, effecten en maatregelen in Nederland*. Den Haag. www.szw.nl
- Vos, G. (2005). 'Fiscale aspecten van bedrijfsoverdracht: Successie- en schenkingsrecht'. In: *De Landeigenaar* 51 (2005) 2

Hoofdstuk 8

- Anoniem (2005). 'Tuinders melden 3.100 vacatures voor seizoensarbeid'. In: *Agrarisch Dagblad*, 26 maart AVAG. www.avag.nl 2005
- Bakker, Erik de, Jaap Frouws, Roel Jongeneel en Erik Slangen (2004). '*Als je te snel rijdt, weet je ook dat het niet mag*'. *Illegale arbeid in de Westlandse glastuinbouw*. Rapport 206 Wetenschapswinkel Wageningen UR, Wageningen
- Biologica (2005). *EKO-monitor jaarrapport 2004; cijfers en trends*. Utrecht
- Bont, de C.J.A.M. en A. van der Knijff (2004). *Actuele ontwikkeling van bedrijfsresultaten en inkomens in 2004*. Rapport 1.04.05. LEI, Den Haag
- Cadel, W. en W. van den Berg (2004). *Product-Info Champignon 2004*. Rapport 2004/86. Productschap Tuinbouw, Zoetermeer
- Dijk, J. en M. Jansen (2004). *Marktmonitor 2004 snijbloemen en potplanten Verenigd Koninkrijk*. PT 2004-74, Productschap Tuinbouw, Zoetermeer
- HBAG (2005). *Kengetallen 2004; Groothandel Bloemkwekerijproducten*. Aalsmeer
- HDB (Hoofdbedrijfschap Detailhandel) (2004a). *Branches in detail 2004; groentezaken*. Den Haag
- HDB (2004b). *Branches in detail 2004; bloemenwinkel*. Den Haag
- HDB (2004c). *Een kansrijk boekket; een keur van samenwerking in de bloemendetailhandel*. Den Haag
- LTO (Land- en Tuinbouworganisatie) (2004). *Evaluatie project Seizoensarbeid land- en tuinbouw 2004*. Den Haag
- PT (Productschap Tuinbouw) (2003). *Marktfocus groenten & fruit; Editie AGF totaal*. PT 2003-66. Zoetermeer
- PT. www.tuinbouw.nl. 2005
- PT (2005). *Arbeidsmarktmonitor tuinbouw 2004*. Zoetermeer
- Rabobank (2005). Mondelinge informatie.
- Reinders, Uko (2005). 'Aandeel importbloemen blijft groeien'. In: *Vakblad voor de Bloemisterij*, nummer 4, pagina 26-27
- Salm, van der P. (2005). *Import van siergewassen in de VS, 1999-2004*. PT 2005-13, Productschap Tuinbouw, Zoetermeer
- Sanders, S. (2005). 'Supermarkt verkoopt over vijf jaar twee keer zoveel sierteeltproducten; Rob Mienis van ACNielsen onderzocht de bloemen- en plantenhandel in de Nederlandse supermarkt'. In: *Vakblad voor de Bloemisterij*, nummer 7, pagina 18-19, 2005.
- Stigas (2005). *Ziekteverzuim in het agrarisch bedrijf; jaarcijfers 2004*. De Meern
- Westerman, A.D., G.M. Splinter en S.D.C. Deneux (2003). *Typisch groothandel; beschrijving van de Nederlandse exporterende groothandel in bloemisterijproducten*. Intern rapport. LEI, Den Haag

Hoofdstuk 9

- Berg, van den W. (2003). *Marktdata verse groenten en fruit in Nederland; van teelt tot consument*. Rapport 2003-87, Productschap Tuinbouw, Zoetermeer
- Berkhout, P. en C. van Bruchem (red.). *Landbouw-Economisch Bericht 2004*. Periodiek Rapport 04.01. LEI, Den Haag
- Biologica (2005). *EKO-monitor jaarrapport 2004; cijfers en trends*. Utrecht
- Bont, de C.J.A.M. en A. van der Knijff (2004). *Actuele ontwikkeling van bedrijfsresultaten en inkomens in 2004*. Rapport 1.04.05. LEI, Den Haag
- Cadel, W. en W. van den Berg (2004). *Product-Info Sluitkool*. PT 2004-20, Productschap Tuinbouw, Zoetermeer
- HBAG, 2005. www.hbag.nl
- Janssens, B., G. Kroeze (A&F) en M. van der Voort (PPO-agv) (2004). *Arbeidsomstandigheden vollegrondsgroenteteelt; Een inventarisatie van knelpunten en oplossingsrichtingen rondom piekarbeid*. Rapport 2.04.10. LEI, Den Haag
- LTO (Land- en Tuinbouw Organisatie) (2004). *Evaluatie project Seizoensarbeid land- en tuinbouw 2004*. Den Haag
- PT (Productschap Tuinbouw) (2005). *Arbeidsmarktmonitor tuinbouw 2004*. Zoetermeer

Salm, van der P. en W. Cadel (2004). *Product-Info Appel 2003/2004*. PT 2004-81, Productschap Tuinbouw, Zoetermeer
Stigas (2005). *Ziekteverzuim in het agrarisch bedrijf; jaarcijfers 2004*. De Meern
Vlakveld, S. (2004). *Product-Info Prei*. Rapport 2004/96. Productschap Tuinbouw, Zoetermeer

Hoofdstuk 10

Biologica (2005). *EKO-monitor jaarrapport 2004; cijfers en trends*. Utrecht
CBS/LEI (2005). *Land en Tuinbouwcijfers 2004*. LEI, Den Haag
CBS. Statline.cbs.nl. 2005
GZP. www.gzp.nl. 2005
HBAG. *Jaarverslag 2003*. www.hbag.nl. 2005
NAO. www.nao.nl. 2005
Vaals van M. en H. Rijkse (2001). *De Nederlandse akkerbouwkolom: het geheel is meer dan de som der delen*. Rabobank Utrecht, Utrecht

Hoofdstuk 11

Bondt, N., S.D.C. Deneux, J. van der Roest, G.M. Splinter, S.O. Tromp en J.J. de Vlieger (2005). *Nederlandse levensmiddelenketens*. Rapport 5.05.02. LEI, Den Haag
Haan, M.H.A. (ASG), A. G. Evers (ASG), W.H. van Everdingen (LEI), A. van den Pol-van Dasselaar (ASG) (2005). *Inloed mestbeleid met gebruiksnormen op weidegang*. PraktijkRapport 69. Lelystad
Luesink, Harry, Walter van Everdingen en Michel de Haan (2005). 'Nieuw mestbeleid: koe kan in de wei blijven'. In: *Agri-Monitor*, maart 2005. LEI, Den Haag
PD (Productschap voor Diervoeders) (2004). *Mengvoederenquête 2001*. Den Haag
PVE (Productschap voor Vee, Vlees en Eieren) (2002, 2003, 2004). *Vee, vlees en eieren in Nederland*. Zoetermeer
PVE (2004). *Marktontwikkelingen in de schapen- en geitensector*. Zoetermeer
PZ (Productschap Zuivel) (2005). *Actueel 27-1-2005*. Rijswijk

Hoofdstuk 12

Alpuro Groep (2005). Website: www.alpuro.nl
Koole, B., K.H.M. van Bommel, C.J.A.M. de Bont, P.L.M. van Horne, M.G.A. van Leeuwen (2004). *Financiële draagkracht van de pluimveesector en het diergezondheidsfonds*. Rapport 6.04.02. LEI, Den Haag
Bondt, N., G.B.C. Backus, R. Hoste, L.F. Puister, J. Tielen (2005). *Terugdringen ketenverliezen in de varkenshouderij*. Rapport 5.05.01. LEI, Den Haag
Hoste, R., N. Bondt, P. Ingenbleek (2004). *Visie op de varkenskolom*. Rapport 207, WUR/Wetenschapswinkel Wageningen UR/LEI, Wageningen
Brouwer, F.M., C.J.A.M. de Bont, H. Leneman en H.A.B. van der Meulen (2004). *Duurzame landbouw in beeld*. LEI, Den Haag
Pali Groep (2005). Website: www.paligroup.nl
PDV (Productschap Diervoeder) (2004). *Mengvoederenquête 2001*. Den Haag
Productschap Diervoeder (2005). Website: www.pdv.nl
(PVE) Productschappen Vee, Vlees en Eieren (2004). *Statistisch jaarrapport: Uitgave 2004*. Zoetermeer
PVE (2002, 2003, 2004). *Vee, vlees en eieren in Nederland*. Zoetermeer
PVE (2005). *De Nederlandse vee-, vlees- en eiersector in cijfers: Het jaar 2004 voorlopig*. Rapport 0501, Zoetermeer
Stigevo (2005) www.nevedi.com
Institut Technique du Porc (2005). In: *Boerderij 90 – no. 17*, 25 januari 2005, pagina 14

Begripsomschrijvingen

Onderstaand overzicht geeft een beschrijving van de in het rapport gehanteerde begrippen omtrent de bedrijfsresultaten en inkomens. De kengetallen die zijn toegepast bij het weergeven van de resultaten van de primaire bedrijven (per bedrijfstype) sluiten aan bij de in 2001 gewijzigde methoden en begrippen in het Informatienet van het LEI. Een uitzondering vormen de resultaten in de hoofdstukken 7 (totaal land- en tuinbouw) en 9 (opengrondstuinbouw), waarin de cijfers mede zijn gebaseerd op fiscale gegevens van bedrijven. De vernieuwingen in het Informatienet zijn beschreven in 'Het Bedrijven-Informatienet van A tot Z' (Poppe, et al., 2004, zie ook www.lei.wur.nl).

Bedrijfswinst uit normale bedrijfsvoering

De bedrijfswinst uit normale bedrijfsvoering wordt berekend door op de opbrengsten van het bedrijf de betaalde kosten en afschrijvingen in mindering te brengen. Het geeft een beeld van het gezinsinkomen dat vanuit de gewone bedrijfsvoering verdiend is.

Berekende kosten arbeid en vermogen

Voor de ingezette arbeid van de ondernemer(s) en gezinsleden worden kosten op basis van CAO-uurlonen (inclusief werkgeverslasten) in rekening gebracht. Voor het vermogen wordt per bedrijf een vermogenskostenvoet (rentepercentage) berekend, gebaseerd op de werkelijk betaalde rente over het vreemd vermogen en het rendement van staatsobligaties vermeerderd met een risico-opslag over het eigen vermogen. Deze vermogenskostenvoet wordt rechtstreeks toegepast op de gemiddelde balanswaarde van biologische en monetaire activa. Voor de andere activa (behalve grond) wordt deze vermogenskostenvoet gecorrigeerd met de inflatie. Voor grond wordt bovendien 2-procentpunten extra in mindering gebracht, wat overeen komt met het langjarige verschil tussen inflatie en grondprijzontwikkeling. Als minimumrentepercentage is 0,5% aangehouden.

Besparingen

De besparingen van een bedrijf zijn het saldo van het inkomen uit bedrijf vermeerderd met inkomen van buiten het bedrijf minus persoonlijke belastingen en gezinsbestedingen. Positieve besparingen kunnen worden aangewend voor de bedrijfsfinanciering en voor het opbouwen van reserveringen voor de toekomst.

Betaalde kosten en afschrijvingen

Onder de betaalde kosten worden naast de kosten voor de in de productie aangewende goederen, bijvoorbeeld brandstof en veevoer, en diensten, bijvoorbeeld voor diergezondheid, ook de betaalde lonen, rente en pacht meegenomen. Voorts worden afschrijvingen in rekening gebracht, evenwel niet op productierechten, zoals melkquota. Er wordt degressief afgeschreven van de nieuwwaarde, zodanig dat op de helft van de verwachte economische levensduur tweederde is afgeschreven.

Brutoproductiviteit

De brutoproductiviteit is de verhouding tussen de hoeveelheden geproduceerde producten en gebruikte productiemiddelen. De productiviteitsontwikkeling wordt door tal van factoren bepaald, zoals kwalitatief betere productiemiddelen (zaaizaad, machines), het weer en operationele beslissingen op het bedrijf. De ontwikkeling van de productiekosten wordt behalve door de productiviteit bepaald door de prijzen van de productiemiddelen.

Brutoproductiewaarde

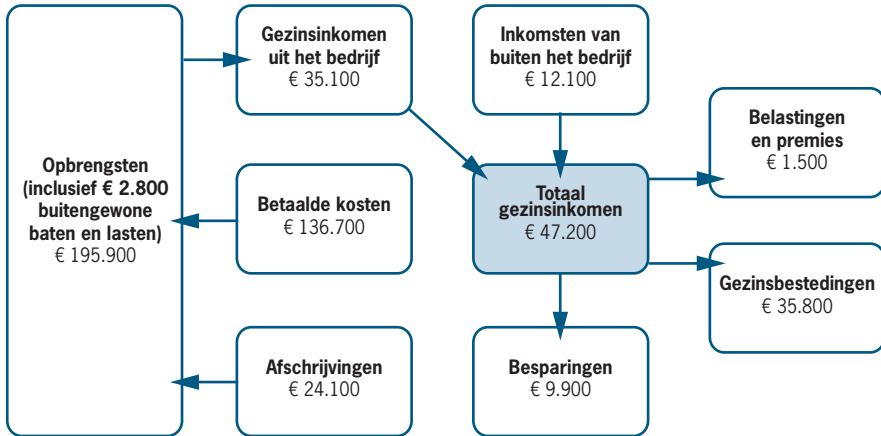
De opbrengstwaarde van de producten, inclusief bijproducten en de aan het product verbonden subsidies, zoals EU premies per dier en per hectare.

Buitengewone baten en lasten

Dit betreft onder meer de boekverschillen die gerealiseerd worden bij verkoop van activa, incidentele schade-uitkeringen en verrekening van terugontvangen of te betalen BTW. Deze post heeft per bedrijf per jaar een vrij incidenteel karakter en wordt daarom buiten het inkomen uit normale bedrijfsvoering gehouden.

Schema 1

Inkomensvorming van het gemiddelde melkveebedrijf (2003) ^{a)}

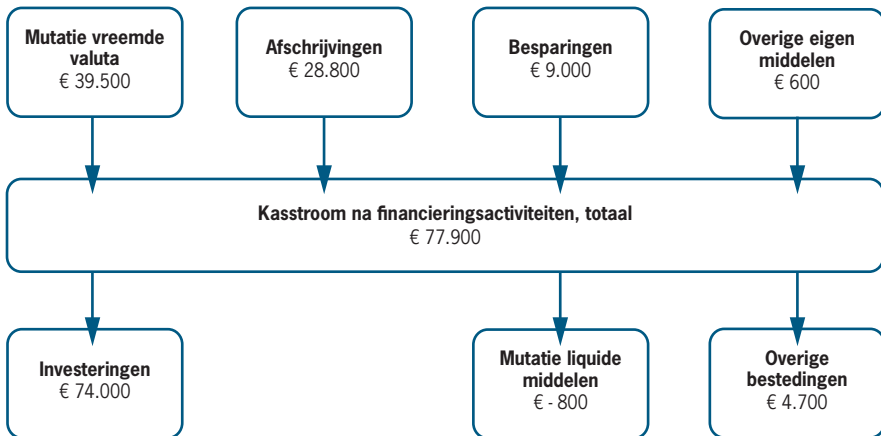


a) gebaseerd op alle bedrijven met MVO-verslag

Bron: Bedrijven-Informatienet van het LEI.

Schema 2

Herkomst en besteding van financieringsmiddelen op het gemiddelde melkveebedrijf, 2003 ^{a)}



a) gebaseerd op de bedrijven met MVO-verslag, waarin ook alle privé-gegevens zijn vastgelegd

Bron: Bedrijven-Informatienet van het LEI.

Factorkosten

De factorkosten zijn de kosten (beloningsaanspraken) van de productiefactor arbeid en van vermogen vastgelegd in grond, gebouwen en overige kapitaalgoederen. Voor gezinsarbeid ('eigen arbeid') en eigen vermogen worden normatieve beloningen berekend. In de factorkosten is geen vergoeding begrepen voor bedrijfsleiding.

Gezinsinkomen uit bedrijf

Het gezinsinkomen uit bedrijf resulteert uit de bedrijfswinst uit normale bedrijfsvoering en de buitengewone baten en lasten. Het geeft weer welk bedrag op jaarbasis als inkomen voor het gezin resteert vanuit de bedrijfsactiviteiten.

Informatienet

Het Informatienet van het LEI is gebaseerd op een steekproef uit de land- en tuinbouwbedrijven in Nederland, die tot doel heeft een representatief beeld te geven van de bedrijfsuitkomsten en de financiële positie, evenals van de factoren die hierop van invloed zijn. Vertrekpunt voor de steekproef is de jaarlijkse CBS-Landbouw telling. Vanaf 2001 is het waarnemingsveld van het Informatienet aangepast naar bedrijven met een omvang vanaf 16 tot 1.200 ege (Europese grootte-eenheden), zodat nu ongeveer 65.000 land- en tuinbouwbedrijven worden gerepresenteerd. De samenstelling van het Informatienet wordt behalve door het streven naar representativiteit van de Nederlandse land- en tuinbouw ook bepaald door de doelstelling zo betrouwbaar mogelijke gemiddelde uitkomsten te verkrijgen van groepen bedrijven, die zijn gevormd op basis van bedrijfsomvang en bedrijfstype. Daarom wordt gewerkt met een gestratificeerde steekproef.

Intermediair verbruik

De goederen en diensten die in het productieproces worden gebruikt voor verdere bewerking en voor de productie van andere goederen en diensten. Voorbeelden zijn de verwerking van grondstoffen en halffabrikaten. Deze worden onderscheiden van finale bestedingen.

Kasroom uit eigen middelen

De intern beschikbaar gekomen middelen (saldo van ontvangsten en uitgaven) die samenhangen met de operationele activiteiten van het bedrijf en het gezin gedurende het kalenderjaar, vermeerderd met het saldo van de financiële vaste activa.

Kasroom, na financieringsactiviteiten

De kasroom uit eigen middelen vermeerderd met de nieuw opgenomen leningen minus aflossingen.

MVO- en EU-bedrijven

De gegevensverzameling en -vastlegging vindt niet op alle steekproefbedrijven op hetzelfde niveau plaats. Het grootste deel van de bedrijven wordt zeer gedetailleerd uitgewerkt, inclusief een breed scala aan technische en milieu-aspecten. Dit zijn de zogenaamde MVO-bedrijven. Daarnaast worden ook bedrijven uitgewerkt als 'EU-bedrijf'. Van die bedrijven worden alleen de gegevens vastgelegd die aan de EU moeten worden aangeleverd. Het fiscaal rapport van die bedrijven dient daarvoor als basis. Op een aantal onderdelen worden aanpassingen gemaakt richting de methodieken in het bedrijfseconomisch verslag.

Nederlandse grootte-eenheid (nge)

De nge is een maatstaf voor de economische omvang van agrarische bedrijven. De nge is gebaseerd op de bruto standaardsaldi per diersoort en per hectare gewas. De bruto standaard saldi (bss) worden berekend door de opbrengsten met bepaalde bijbehorende specifieke kosten te verminderen. De bss wordt in het kader van de EU-typologie elke twee jaar herzien en is uitgedrukt in ecu/euro (lopende prijzen). Om praktische redenen wordt de bedrijfsomvang niet in bss uitgedrukt maar in nge. De nge wordt bij een herziening zodanig aangepast dat de gemiddelde reële ontwikkeling van het saldo van Nederlandse landbouwbedrijven wordt weergegeven. In de kalenderjaren 2003 en 2004 is gerekend met het bss- en ngeniveau van 2000. Een nge is bij dat prijsniveau gesteld op een bruto standaard saldo van 1.375 euro. Enkele voorbeelden: 1 ha wintertarwe = 0,81 nge, 1 ha suikerbieten = 1,72 nge, 1 melkkoe = 1,270 nge, 1 fokzeug = 0,247 nge, 1 ha ronde tomaten = 146,9 nge, 1 ha rozen = 254,9 nge. In kalenderjaar 2005 wordt gerekend met niveau 2002. Meer informatie over de normen en over berekeningen met de nge is beschikbaar op www.lei.wur.nl.

Netto toegevoegde waarde (sectorinkomen)

De netto toegevoegde waarde is de opbrengstwaarde van de productie minus de non-factorkosten.

Non-factorkosten

Non-factorkosten zijn kosten van grondstoffen en diensten betrokken van andere sectoren, die in het productieproces zijn aangewend (inclusief afschrijvingen).

Opbrengsten

De opbrengsten betreffen de verkoop van gewassen, dieren en veehouderijproducten (melk, eieren e.d.), rekening houdend met voorraadverschillen, en de verandering van de balanswaarde van biologische activa (vee en gewassen). Bij dalende prijzen kan deze balanswaarde afnemen. Daarnaast worden ook de inkomsten uit toeslagen (EU premies), werk voor derden en andere opbrengsten van het bedrijf meegerekend. Hierbij wordt uitgegaan van de werkelijke BTW situatie van het bedrijf.

Opbrengsten-kostenverhouding (rentabiliteit)

Het totaal van de opbrengsten die per 100 euro kosten wordt gerealiseerd. De kosten zijn inclusief berekende kosten voor de inzet van gezinsarbeid en eigen vermogen. Wanneer de totale kosten niet volledig door de opbrengsten worden goed gemaakt resulteert een cijfer beneden 100. Zijn de opbrengsten hoger dan de kosten dan is de rentabiliteit meer dan 100.

Prive-gegevens

Niet alle steekproefbedrijven zijn bereid om hun privegegevens beschikbaar te stellen. Die bedrijven blijven daarom in de groepsgemiddelden van betreffende kengetallen buiten beschouwing. Het gaat daarbij om kengetallen als inkomsten buiten bedrijf, gezinsbestedingen en besparingen. De staat van herkomst en besteding van middelen wordt alleen gegeven van groepen met bedrijven waarvan ook het prive-deel bekend is.

Productiewaarde

De productiewaarde is de waarde van de goederen en diensten die in het productieproces zijn voortgebracht.

Ruilvoet

De ruilvoet is de verhouding tussen de prijzen van de producten (bij gelijke kwaliteit) en die van de productiemiddelen (inclusief eigen arbeid).

Specialisatie

Een bedrijf is gespecialiseerd als twee derde van de productie (in nge) uit één bedrijfstak komt.

Toegevoegde waarde

Het inkomen dat in het productieproces wordt gevormd. Het kan worden berekend als het verschil tussen de productiewaarde en het intermediair verbruik. Het is daarmee gelijk aan het inkomen dat beschikbaar is voor de beloning van de betrokken productiefactoren. Kan worden gewaardeerd tegen marktprijzen of factorkosten en kan bruto of netto (minus afschrijvingen) zijn.

Totale kosten

De totale kosten van het bedrijf bestaan uit de betaalde kosten (exclusief betaalde rente), afschrijvingen en de berekende kosten voor eigen arbeid en totaal vermogen. Een beloning voor bedrijfsleiding is niet in de kosten opgenomen.

Totaal gezinsinkomen

Gezinsinkomen uit bedrijf plus het inkomen van buiten het bedrijf van de ondernemer en zijn echtgenote. Tot het inkomen van buiten het bedrijf behoren vergoedingen voor arbeid buiten het bedrijf, uitkeringen sociale verzekeringen en opbrengsten van vermogen buiten het bedrijf (inclusief koersverschillen). Het inkomen van buiten het bedrijf wordt alleen meegenomen van de ondernemer(s) en hun partner(s) en dus niet van andere gezinsleden.

Medewerkers

Hoofdstuk 1. Economische en politieke ontwikkelingen

Thom Achterbosch (coördinatie en redactie), Gerdien Meijerink

Hoofdstuk 2. Landbouw en voedsel in de wereld

Ton de Kleijn (coördinatie en redactie), Thom Achterbosch, Petra Berkhout, Siemen van Berkum, Marijke Kuiper, Bram Pronk

Hoofdstuk 3. Landbouw in de Europese Unie

Ida Terluin (coördinatie en redactie), Petra Berkhout, Ton de Kleijn, Bram Pronk, Pim Roza

Hoofdstuk 4. De Nederlandse agrosector

Bram Pronk (coördinatie en redactie), Frank Bunte, Henk Kelholt, Boudewijn Koole, Myrna van Leeuwen

Hoofdstuk 5. Landelijk gebied

Martien Voskuilen (coördinatie en redactie), Petra Berkhout, Kees de Bont, Michelle van der Elst, Marieke Koning-Strookman, Jan Luijt, Piet Rijk, Ida Terluin

Hoofdstuk 6. Landbouw en milieu

Cees van Bruchem (coördinatie en redactie), Anita van der Knijff, Jan Nienhuis

Hoofdstuk 7. Primaire land- en tuinbouw

Martien Voskuilen (coördinatie en redactie), Kees de Bont, Walter van Everdingen, Ton de Kleijn, Jan Luijt, Harold van der Meulen, Jan Nienhuis, Marc Ruijs, Ruud van Uffelen, Gabe Venema

Hoofdstuk 8. Glastuinbouw en champignonteelt

Anita van der Knijff (coördinatie en redactie), Johan Bakker, Marcel Betgen, Walter van Everdingen, Jakob Jager, Boudewijn Koole, Myrna van Leeuwen, Ruud van der Meer, Harold van der Meulen

Hoofdstuk 9. Opengrondstuinbouw

Harold van der Meulen (coördinatie en redactie), Johan Bakker, Marcel Betgen, Jan Bolhuis, Johan Bremmer, Walter van Everdingen, Boudewijn Koole, Myrna van Leeuwen, Christiaan Reijnders

Hoofdstuk 10. Akkerbouw

Harold van der Meulen (coördinatie en redactie), Marcel Betgen, Jan Bolhuis, Jakob Jager, Boudewijn Koole, Myrna van Leeuwen, Ruud van der Meer, Bert Smit

Hoofdstuk 11. Grondgebonden veehouderij

Walter van Everdingen (coördinatie en redactie), Jan Bolhuis, Jakob Jager, Henk Kelholt, Boudewijn Koole, Tom Kuhlman, Myrna van Leeuwen, Eric ten Pierick

Hoofdstuk 12. Intensieve veehouderij

Gabe Venema (coördinatie en redactie), Marcel Betgen, Jan Bolhuis, Walter van Everdingen, Henk Kelholt, Myrna van Leeuwen, Eric ten Pierick, Bram Pronk, Arjan Wisman